

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМ. І.Ф. КУРАСА

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 38

Київ
2008

УДК 323.1У
ББК 66.5(УКР)

*Затверджено до друку Вченою радою
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф.Кураса НАН України
(Протокол № 2 від 25 березня 2008 р.)*

Видання внесено до переліку фахових видань зі спеціальностей
політичних наук і державного управління
Постановою Президії ВАК України від 9.06.1999 р. № 1-05/7
та з історичних наук від 10.11.1999 р. № 3-05/11

Редакційна колегія:

Ю.А.Левенець, член-кореспондент НАН України (голова)
О.М.Майборода, доктор історичних наук (заст. голови)
В.О.Перевезій, кандидат історичних наук (відповідальний секретар)
О.В.Заремба, кандидат історичних наук
В.О.Котигоренко, доктор політичних наук
М.С.Кармазіна, доктор політичних наук
М.І.Михальченко, чл.-кор. НАН України, доктор філософських наук
М.І.Панчук, доктор історичних наук
А.Д.Пахарев, доктор політичних наук
Ф.М.Рудич, доктор філософських наук
О.О.Рафальський, доктор історичних наук
В.Ф.Солдатенко, чл.-кор. НАН України, доктор історичних наук
Ю.І.Шаповал, доктор історичних наук
Л.Є.Шкляр, доктор політичних наук

Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. — К., 2008. — Вип. 38. — 344 с.

ISBN 966-02-2769-8 (серія)
ISBN 978-966-02-4758-1 (Випуск 38)

Збірник містить статті з актуальних питань теорії, історії і сучасних проблем теорії та практики етнонаціональних, етноконфесійних і політичних відносин в Україні.

УДК 323.1У
ББК 66.5(УКР)

ISBN 978-966-02-4758-1

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса, 2008

ЗМІСТ

Слово до читача	6
-----------------------	---

РОЗДІЛ І. ПОЛІТИЧНИЙ КЛАС УКРАЇНИ: ТЕНДЕНЦІЇ ФОРМУВАННЯ, СПЕЦИФІКА СТАНОВЛЕННЯ

Ф.М.Рудич. Політичний клас, правляча еліта, їх роль у визначенні й здійсненні внутрішньої і зовнішньої політики Української держави	8
А.Д.Пахарєв. Бюрократія перехідних політичних систем: специфіка формування, особливості розвитку	22
Л.О.Кочубей. Політична еліта та політичний клас у сучасній політології	33
О.М.Майборода. Модель виборчої системи і політична відповідальність депутата: проблема взаємозалежності	45
В.Бурдяк. Новий політичний клас України і суспільні інтереси	96
Ю.С.Ганжуров. Політична реклама: комунікативний формат і електоральна результативність	66
Р.В.Балабан. Політичні партії України на шляху до політичного класу	77
Н.В.Кононенко. Політичний клас у сучасних Україні та Росії: актор чи модератор політичного процесу	94
М.М.Гнатюк. Україна і геополітична традиція Росії: вплив внутрішніх геополітичних ідей на формування стратегічних пріоритетів	108
Т.М.Ляшенко. Політичний клас Республіки Казахстан: проблеми формування	117
Е.В.Щербенко. Руйнування політичної форми в українському політологічному дискурсі (на матеріалі підручників з політології)	128
М.В.Цюрупа. Розробка і реалізація воєнної політики як царина можливого консенсусу політичних сил України	142

Є.Б.Кіш. Проблеми регіонального лідерства Вишеградської четвірки у Центральноєвропейському регіоні	156
А.І.Кудряченко. Євроатлантична інтеграція України як цивілізаційний вибір	166
І.В.Артюмов, Т.Віціан. Стан українсько-угорського транскордонного співробітництва в контексті євроінтеграційного курсу держави	179
Т.П.Федорчак. Політичний клас Чеської Республіки: компроміси на шляху до консолідованої демократії	190
І.Т.Зварич. Регіоналізм як об'єкт міждисциплінарного дослідження	200
І.П.Черінько. Політичний клас постреволюційних держав СНД: загальне, особливе	221
С.В.Щедров. Політична еліта сучасної України: регіональний аспект	230
Н.А.Латигіна. Перспективи демократії	237

РОЗДІЛ II. НАУКОВІ РОЗВІДКИ МОЛОДИХ ДОСЛІДНИКІВ

В.В.Опанасюк. Український Левіафан, або правляча еліта у пошуках ефективної моделі політичної влади	246
В.В.Романова. Політичний режим у національному та регіональному форматі	257
О.В.Симоненко. Модернізаційні зрушення політичної системи в незалежній Україні і вплив на них провідних політиків	265
А.А.Шульгіна. Політичні вибори як чинник електоральної участі	274
О.В.Шпортко. Маніпулятивний характер впливу телебачення на особистість	286
О.В.Харченко. Система державного правління Веймарської республіки: політологічний аналіз	298
М.А.Остапенко. Політичний плюралізм в умовах постіндустріального суспільства: комунікативний вимір	313

Ю.Мазуренок. Веб-присутність органів державної влади України як засіб налагодження зворотного зв'язку в процесах політичних комунікацій	324
--	-----

БІБЛІОТЕКА ІНСТИТУТУ ІНФОРМУЄ

Резніченко О.М. Нове в політичній науці: огляд наукової літератури	334
---	-----

Відомості про авторів	342
------------------------------------	-----

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

У Наукових записках Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, черговий номер яких пропонується читачеві, розкривається малодосліджена до сьогодні в українській політичній науці проблема «Політичний клас у сучасній Україні: специфіка формування, тенденції розвитку». Виняток становлять наукові розробки російських вчених. Про що свідчить, зокрема, вихід друком з 2005 році в Російській Федерації журналу «Политический класс», в якому публікуються ґрунтовні статті з названої теми.

Важливо наголосити, по-перше, що виконання співробітниками відділу теоретичних та прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса цієї проблеми є логічним продовженням тривалий час досліджуваної теми «Політична система сучасної України: тенденції становлення, специфіка формування». По-друге, у процесі розроблення попередніх тем продуктивним зарекомендував себе порівняльний (компаративний) метод дослідження, який передбачається застосувати і під час розробки нової проблеми.

Автори наукових повідомлень виходять із того, що політичний клас (правляча еліта) являє собою вищі соціальні прошарки, які володіють атрибутами впливу, зосередили в своїх руках реальну владу в основних сферах життєдіяльності держави. Це і депутатський корпус законодавчих органів, і адміністративно-управлінська еліта, еліта судової влади, дипломатична і військова еліта, лідери політичних партій та громадських рухів, керівники впливових аналітичних центрів і фондів.

У Наукових записках подаються початкові результати дослідження теми. Йдеться насамперед про методологічний контекст: політичний клас, політична еліта України; тенденції їх становлення. Розглядаються складові політичного класу: бюрократія перехідних політичних систем, депутатський корпус, дипломатична еліта як структурні сегменти політичного класу.

Цікавими видаються статті, в яких подаються матеріали про реформування політичного класу в державах на постсоціалістичному просторі, зокрема в Російській Федерації, Білорусі, Казахстані,

країнах Центральної та Східної Європи (на прикладі держав Вишеградської групи).

Поза увагою науковців не залишилися такі питання, як політичні партії на шляху до створення політичного класу, політичний клас і напрацювання консолідованої ідеології, політичні центри, політологічні фонди і їх участь у формуванні політичного класу.

Традиційно в Наукових записках публікуються статті аспірантів, молодих дослідників, які прагнуть зробити наукове звання кандидата чи доктора політичних наук.

Природно, що перші наукові розвідки не дають вичерпної відповіді на поставлені питання, проте сподіваємося, що вони зацікавлять читача і викличуть прагнення розмірковувати над опублікованими матеріалами.

Ю.А.Левенець
директор Інституту політичних
і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф.Кураса НАН України,
член-кореспондент НАН України

Розділ I ПОЛІТИЧНИЙ КЛАС УКРАЇНИ: ТЕНДЕНЦІЇ ФОРМУВАННЯ, СПЕЦИФІКА СТАНОВЛЕННЯ

Ф.М.Рудич

ПОЛІТИЧНИЙ КЛАС, ПРАВЛЯЧА ЕЛІТА, ЇХ РОЛЬ У ВИЗНАЧЕННІ Й ЗДІЙСНЕННІ ВНУТРІШНЬОЇ І ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Попередні зауваження. Виходимо із того, що політичний клас, правляча еліта являють собою вищі соціальні прошарки, які володіють атрибутами впливу, зосередили в своїх руках реальну владу в основних сферах життєдіяльності держави. Це депутатський корпус парламенту, адміністративно-управлінська еліта, еліта судової влади, дипломатична і військова еліта, лідери політичних партій, громадських рухів, керівники впливових політологічних центрів, фондів.

У В'ячеслава Липинського читаємо: державу можна будувати за ініціативою провідної верстви або аристократії. Стосовно стратегії: «Тільки така сильна група, яка міцно зв'язана спільними економічними інтересами, тільки така група, яка має спільну культуру, спільну і ясну, свою власну політичну лінію — тільки така група може об'єднати і зорганізувати біля себе всю націю»¹. «Вживаю слово аристократія для позначення тієї групи найкращих в даний момент серед нації людей, які найкращі серед неї тому, що власне вони в даний момент є організаторами, правителями, і керівниками нації»². І далі: «Без національної аристократії — без сильних і авторитетних провідників та організаторів нації в її тяжкій боротьбі за існування — немає і не може бути нації»³.

Соціальна значущість політичного класу, правлячої еліти залежить від рівня політичної культури й активності як еліти, так і всіх громадян. Політичний клас покликаний виробити і запропонувати суспільству магістральні вектори її внутрішньої і зовнішньої політики, проект його національного розвитку, адекватний глобальним викликам і геополітичному виміру країни⁴.

Чи вдалося вирішити на сучасному етапі ці складні проблеми сучасному політичному класу України?

Магістральні вектори внутрішньої і зовнішньої політики нашої держави на сучасному етапі.

У політичній сфері вченими запропонована і підтримана на конституційному рівні модель соціально-правової держави. Відповідно до Закону України від 8 грудня 2004 року «Про внесення змін до Конституції України» реформа політичної системи спрямована на вирішення інституційних питань: як перетворити Україну у парламентсько-президентську республіку, як досягти оптимального розподілу повноважень Президента, Парламенту, Уряду, якою має бути виборча система формування законодавчої влади. Немає сумніву, що ці питання є важливими і їх треба вирішувати, насамперед на конституційному рівні і за необхідності вносити необхідні зміни в Основний Закон держави.

Президент України створив Конституційну Раду, до складу якої ввійшли представники політичних партій, науковці, які розробляють ці проблеми.

Проте прагнення підготувати новий текст Основного Закону і затвердити його на референдумі неоднозначно, скоріше негативно, сприймаються фахівцями з конституційного права. Олександр Лавринович: «Перша теза — перед тим як щось змінювати, необхідно навчитись виконувати Конституцію. Друга теза — кризи в Україні виникають не через Конституцію, а через її порушення»⁵. Сергій Головатий: «На дев'яносто п'ять відсотків проблема конституційного розвитку України полягає в недотриманні Конституції. І лише п'ять відсотків у застарілості, недосконалої або в суперечливості окремих положень». І далі: «На мій погляд, сьогодні головне протистояти Президенту Ющенку в його намірах прийняти нову Конституцію неконституційним способом — тобто шляхом маніпулятивного референдуму»⁶.

Більш правомірним бачиться розгляд змін, внесених до Конституції, у Верховній Раді України, після цього — у Конституційному суді, і якщо буде потреба — винести на референдум.

Для українського народу нагальною потребою є не просто нова, а сильна демократична влада. Очевидно, що слабка влада не зможе утриматися тривалий час. При цьому в неї залишається єдиний вихід — або залучити у свої ряди справжніх професіоналів, які зможуть виправити наявну ситуацію, або буде зметена вихором історичних змін.

Сила демократичної влади (за такою владою перспектива) значною мірою ґрунтується на довірі народу, його активній, зацікавленій

участі в здійсненні державної політики. Для здобуття такої довіри, поряд з іншими передумовами, вирішальними є дії самої держави, її владних структур, які мають бути етично мотивовані. Для цього народ як суверен усїєї влади в державі повинен мати організаційні структури для реалізації власної владної волі. Наявність досконалої політичної системи, моделі чіткого розподілу владних повноважень, забезпечення механізму стримань і противаг, сучасних форм безпосередньої і представницької демократії, офіційної опозиції — вирішальні умови незворотності демократичного процесу.

Саме в цьому контексті стратегічним напрямом реформування політичної системи має стати *формування інститутів громадянського суспільства*, яке є основою держави, його становлення відбувається з утвердженням останньої. Громадянське суспільство утворюють вільні громадяни з високим рівнем політичної, економічної, соціальної культури. Громадянське суспільство — це суспільство порядних, високоосвічених людей, основу якого становить середній клас.

Якщо провідним елементом громадянського суспільства виступає особа, то його несучі конструкції — всі соціальні інститути, які покликані сприяти всебічній реалізації особи, її інтересів, устремління. Це — місцеве самоврядування, політичні партії, професійні об'єднання, асоціації, творчі союзи, система освіти, сім'я, церква, які, як і загалом громадянське суспільство в Україні, діють слабко, можливості громадян впливати на дії владних структур обмежені. При цьому важливо не допустити сповзання від представницької демократії до популізму. Сама система демократії призначена для того, щоб обмежити зловживання публічної політики, спираючись на розподіл функцій влад і збалансовану структуру різноманітних думок.

Вивчення сучасного стану громадянського суспільства в Україні свідчить про вірогідність декількох сценаріїв його розвитку.

Перший — згортання громадянського суспільства і реставрація в тому чи тому вигляді тоталітарного режиму. **Другий** — консервація на тривалий час існуючого стану речей і, відповідно, авторитарних методів управління. **Третій** — поступовий еволюційний розвиток і зміцнення громадянського суспільства. Останній сценарій на сучасному етапі є найбільш прийнятним.

Проблема, розв'язання якої буде значною мірою сприяти розвитку соціально-правової держави і громадянського суспільства в Україні, — *напрацювання консолідуючої ідеології*.

Виходимо з того, що громадянське суспільство ґрунтується на принципі ідеологічного плюралізму, реальному праві всіх суб'єктів безперешкодно дотримуватись і відстоювати різноманітні ідеї, теорії, погляди, які віддзеркалюють різні аспекти життя суспільства.

Цей принцип не виключає, а передбачає наявність ідеологічного консенсусу щодо найбільш важливих і значущих для розвитку громадянського суспільства цінностей. Як підтверджує досвід, ці цінності можуть бути визначені в рамках політичної нації, яка спроможна об'єднати Україну, що після президентських і парламентських виборів особливо відчутно розкололася ідеологічно майже на дві — Схід і Захід — рівні половини. Щоб подолати цей розкол, слід рішуче відкинути націоналістичні концепції «української України» і «України для українців», які стверджуються на державному рівні, що, по суті, є спробою формування не національної ідеології, а ідеології «титової нації». «Ще пару років «голоморів», нагородження шухевичів, боротьби з пам'ятниками минулих епох і маніакальної русофобії, — і ніякий надгеніальний і надтолерантний політик не збере Україну воедино»⁷. Ключовими цінностями загальногромадянської ідеології могли б стати патріотизм, гуманізм, демократія, соціальна справедливість.

Кожна держава і її народ прагне сформулювати ідею, притаманну її громадянам і підтримувану ними, проект спільного життя громадян цієї держави. Слід погодитися з тим, що національна ідея — це не етнічна, а державно-політична категорія. Формування національної ідеї — справа непроста. На це, можливо, підуть роки. Але вже сьогодні необхідно вирішувати життєво реальні проблеми, які сприяли б покращанню життя співвітчизників. Такою могла б стати проблема викорінення бідності. «Подолання бідності й встановлення справедливих відносин між усіма прошарками населення суспільства — це ідея, яка відповідає християнській і мусульманській моралі, а отже, має глибоке історичне коріння в психології і культурі людини. Вона відповідає європейським стандартам, до яких ми прагнемо. Відповідає критеріям розвинутого суспільства. Надактуальна на даному етапі і довгострокова. І вона ж спроможна об'єднати зусилля лідерів помаранчевого і біло-голубого таборів, жителів заходу і південного сходу країни»⁸.

У майбутньому, коли подолаємо бідність, прийнятною для суспільства могла б стати ідея соціального партнерства, яка забезпечувала б поступову рівновагу між демократичними інститутами

і соціальною владою, взаємодію тих, хто дає роботу, і тих, хто отримує її, профспілок і владних структур. Про продуктивність ідеї соціального партнерства свідчить і досвід західноєвропейських країн, де цей інститут функціонує багато років.

На сучасному етапі роль держави в розвитку громадянського суспільства зростає. Самі інститути громадянського суспільства потребують сильної державної влади, яка створила б правові, політичні, організаційні умови для їхнього існування, виступила гарантом їх функціонування.

У процесі трансформації політичної та економічної систем *в Україні триває пошук ефективної моделі розвитку економіки*. Очевидно, що нова економічна система не може бути «чистим» капіталізмом, який переважав усередині XIX ст. Тим більше, що в розвинених країнах домінують змішані суспільства. У них взаємодіють ринок як засіб підвищення ефективності економіки і система коригування ринку як засіб досягнення оптимального справедливого розподілу прибутків через структуру соціального законодавства.

Запропонована «Українським форумом» національна стратегія розвитку «Україна — 2015», враховуючи стратегічні виклики суспільству та економіці України в XXI сторіччі, визначає ключове завдання для України: перехід від експортно-сировинного до інвестиційно-інноваційного типу економічного розвитку⁹.

У своєму економічному розвитку Україна має перейти від доктрини «доганяючого розвитку» до доктрини «випереджаючого розвитку», в основі якої інноваційно-технологічна модель, яка ґрунтується на максимальному використанні потужного людського потенціалу.

Ключовим чинником у створенні економічної сфери, сприятливої для підприємницької діяльності відповідно до обраної моделі економічного розвитку, є держава, яка, не втручаючись у діяльність приватних підприємств, управляє ринком і підтримує його через відповідні юридичні важелі — програми оподаткування, монетарну політику, створюючи сприятливі умови для впровадження інноваційних технологій. Держава покликана дбати про поєднання приватних і суспільних інтересів.

Здійснюючи стратегію переходу до моделі випереджаючого розвитку, важливо враховувати ряд чинників.

Перш за все, слід мати на увазі, що перехід суспільства від експортно-сировинного до інвестиційно-інноваційного типу економіч-

ного розвитку не відбувається за кілька років. Економіка України потребує суттєвих структурних змін, а це неможливо без формування механізму відтворення цілісної національної, а не корпоративної економіки (за роки незалежності так і не вдалося його сформувати). Тому потрібні всебічно обґрунтована концепція економічних реформ, відповідні управлінські структури, професійно підготовлені кадри, які б досконало володіли механізмами управління інноваційною економікою.

По-друге. Важливою передумовою здійснення наміченої стратегії економічного розвитку є вступ нашої держави до Світової організації торгівлі і створення зони вільної торгівлі з державами Європейського Союзу і в рамках Єдиного Економічного простору. Україна має невичерпні надра, найродючіші землі в Європі, потужний науковий, кадровий потенціал і нині мусить — і в цьому дедалі більше переконується суспільство — нарощувати свої власні виробничі і науково-технічні сили для ефективного використання цих багатств.

І останнє. Невід'ємною складовою частиною успіху кардинальних суспільних перетворень в усіх країнах світу є випереджаючий розвиток інтелектуального потенціалу. Світовий досвід показує, що життєвий рівень усіх прошарків суспільства і соціально-економічна ситуація в країні визначаються рівнем освіченості суспільства і його ставленням до інтелектуальних цінностей. Україна не є винятком із загального правила: випереджаючий розвиток інтелектуально-інноваційного капіталу є запорукою створення моделі формування індустріального, а не сировинного розвитку економіки, в якому вона опинилася за роки незалежності.

Визначення геополітичних пріоритетів державної політики — найбільш складна і доленосна проблема національних інтересів, яка має вирішуватися насамперед дипломатичною елітою України.

На міжнародній арені Україна, зважаючи на її геополітичні характеристики, є помітним суб'єктом у світовій розстановці сил. В Україні, в Карпатах, розташований географічний центр Європи, в Криму — геополітичний полюс Євразії. За площею (603,7 тис. км кв) Україна посідає друге місце в Європі, поступаючись лише Росії. За кількістю населення (46,6 млн. осіб на початок 2007 року) посідає шосте місце в Європі після Росії, Німеччини, Італії, Великої Британії та Франції. У світовій ієрархії країн Україна перебуває у другому ешелоні як середня за індексом розвитку

держава, якій однаково далеко як до найбагатших та найпотужніших країн, так і до тих, що є найбіднішими на планеті.

З позицій класичної геополітики українську геостратегію характеризують дві головні парадигми: євразійська та євроатлантична, що зумовлено специфікою геополітичних координат України, її належністю водночас до двох регіонів — Євразії та Європи, і до того ж, її периферійним положенням у кожному з них. За логікою речей, на початку XXI ст. Україна виступає об'єктом інтересів існуючих провідних геополітичних гравців, у першу чергу — Росії, Європи, США.

На нинішньому етапі українська влада актуалізувала свої наміри щодо входження до європейських та євроатлантичних структур. Проте зіткнулася з об'єктивною необхідністю вивести на рівень добросусідства і партнерства непрості, активно взаємовпливаючі один на одного українсько-російські відносини.

Характеризуючи відносини України і Росії, слід виходити з того, що їх стабільний розвиток залежить від переведення цих відносин у русло стійкої системи міжнародного співробітництва, міжнародно-правових актів.

Після президентських (2004 р.) виборів в Україні спостерігаємо стриманість і, навіть, загострення цих відносин. Росія негативно відреагувала на прагнення України бути в Європейському Союзі і НАТО, зокрема, на звернення керівників держави щодо приєднання до плану дій щодо членства в Північноатлантичному альянсі. Також і на те, як вирішуються проблеми в гуманітарній сфері: оцінка Голодомору як етногеноциду, реабілітація ОУН-УПА, ставлення до російської мови. Проте Російська Федерація — наш найважливіший, вічний стратегічний партнер. Вона є одним із діючих учасників сучасного глобалізаційного процесу, проводить активну зовнішню політику, має достатньо потужний ядерний і експортно-енергетичний потенціал, займає належне їй місце в трикутнику геополітичних реалій РФ — ЄС — США. Як для США, так і для Європейського Союзу Росія є значимим геополітичним партнером. Від дружніх партнерських відносин України з РФ залежать і наші реальні зрушення в євроінтеграційній стратегії.

На початку 2008 року відбулися візити українських делегацій до Москви, зустріч президентів, глав урядів, проведено засідання міждержавної комісії, яку очолюють президенти України і Росії. Динамічно розвиваються економічні відносини.

У політичній сфері відносини України і РФ визначатимуться дотриманням Договору про дружбу, співробітництво і партнерство України і Росії (підписаний у травні 1997 р.), інших договірних зобов'язань. Суттєвий вплив на українсько-російські відносини справляє внутрішньополітична ситуація у самій Росії. Російська Федерація з обранням президентом Дмитра Медведєва вступила в наступний етап свого розвитку. Його особливість полягає в прагненні нового президента продовжувати стратегію свого попередника Володимира Путіна, спрямовану на те, щоб відновити централізовану федеративну державу, яка відігравала б роль одного з «полюсів сили» у геополітичній структурі світу. Саме в цьому контексті російський президент буде визначати і реалізовувати магістральні напрями внутрішньої і зовнішньої політики.

На нинішньому етапі РФ вже окреслила коло питань, які визначають зміст російсько-українських взаємовідносин. І на них уже сьогодні треба мати чіткі та обґрунтовані відповіді.

Йдеться про долю українсько-російських домовленостей останнього часу. Зокрема, здійснення спільних проектів літакобудування, ракетної та космічної техніки. Що буде з російською власністю і капіталом в Україні? Як буде ставитись Україна до Єдиного економічного простору? Поряд з цими є «застарілі» проблеми, які тривалий час не розв'язуються. Одна з них пов'язана з кордоном. На сьогоднішній день кордон між Російською Федерацією і Україною не дермакований. Сухопутна частина лише делімітована. Окрім того, в басейні Азовського та Чорного морів немає не тільки демаркації, але й делімітації, остаточно не вирішене питання з Керченською протокою, що стало особливо відчутним в зв'язку з останніми трагічними подіями в цьому регіоні.

Проте найбільш гостра проблема пов'язана з системою транзиту нафти та газу. Україна ще тривалий час відчуватиме потребу в ринках збуту своєї продукції, поставці енергоресурсів. Наша держава є найбільшим споживачем російського газу в Європі. Якщо Європа споживає 110–120 млрд. куб. м російського газу, то тільки одна Україна — 55–60 млрд. куб. м. Баланс газу України — 75 млрд. куб. м. Із них лише 20 млрд. куб. м добуваємо самі. І які б проекти диверсифікації не проголошувалися, РФ залишається для України найголовнішим постачальником енергоносіїв. «Спроби обійти Україну з транзитом (насамперед газовим) при новому президенті, напевне, посиляться. Нові топ-менеджери, які стали політиками, керуються виключно міркуваннями прагматизму

і вигоди. Ніякими розмовами «про союзність, слов'янське братство, віковий зв'язок» їх не розчулиш»¹⁰. Звідси важливість і складність домовленостей про постачання газу в Україну.

Одночасно РФ бачить Україну як форпост своєї зовнішньополітичних і зовнішньоекономічних інтересів. Географією й історією України відведена роль країни, через яку із Заходу на Схід будуть іти новітні технології, а зі Сходу на Захід — стратегічні ресурси. Росія розуміє, що їй не обійтися без України для реалізації своїх геополітичних завдань. Усвідомлюючи втрату впливу на держави Балтії, маючи американських військових у Грузії і різке загострення стосунків з нею, розширення американської присутності в ряді країн Центральної Азії, Москва намагатиметься не випустити з-під свого впливу Київ. Україні також належить виходити з того, що їй не варто нехтувати співробітництвом з Росією.

У довгостроковому плані *Україна*, зберігаючи з Російською Федерацією рівень стратегічних відносин, *прагнучиме інтегруватися в європейські та євроатлантичні структури*. Інтеграція в Європейський Союз визначена вищим керівництвом держави як магістральний вектор зовнішньої політики. Формування виваженої зовнішньої політики в межах трикутника Україна — РФ — ЄС на нинішньому етапі є досить складним завданням. Європейський та російський вектори мають бути рівнозначними, відносини з РФ та відносини з ЄС розбудовуватися на партнерських засадах.

Європейський вибір України був визначений на етапі формування основ зовнішньої політики нашої держави. Ґрунтувався цей вибір на її життєво важливих інтересах, історичному прагненні українського народу бути невід'ємною частиною єдиної Європи. Доктринально Україна поділяє концепцію нової Європи, в основі якої знаходяться Європейський Союз, Рада Європи та Організація Північноатлантичного договору. Саме ці інституції є ключовими в європейському курсі України.

Європейський Союз на нинішньому етапі, незважаючи на труднощі, з якими він зіткнувся останнім часом, є одним із потужних світових лідерів ХХІ ст., унікальним міждержавним співтовариством, своєрідним дороговказом для інших країн, що складають людську цивілізацію. 27 країн-членів Європейського Союзу об'єднують 484,9 млн. осіб, ВВП становить близько 10 трлн. євро.

Україна, усвідомлюючи себе невід'ємною частиною європейського простору, задекларувала намір стати повноправним членом Європейського Союзу¹¹. 14 червня 1994 р. після ратифікації усіма державами-членами ЄС набула сили Угода про партнерство та співробітництво між Європейським Союзом та Україною. Спільна стратегія Європейського Союзу щодо України, затверджена Європейською комісією у грудні 1999 р., визначила критерії, що їх у найближчі 10–15 років має досягти Україна в своєму розвитку, щоб довести свою готовність стати членом ЄС. Йдеться: а) про стабільність інститутів, які гарантують принципи демократії і законності в країні; б) наявність ефективно функціонуючої ринкової економіки, її конкурентоспроможність; в) прийняття законодавчого надбання Союзу, а це майже 80 тисяч сторінок, які містять норми європейського права.

Протягом сімнадцяти років незалежності України її взаємовідносини з Європейським Союзом нагадують скоріше наміри, а не угоду про входження України до європейського політичного, правового, економічного простору. У 2003 р. Європейський Союз оприлюднив так звану Європейську політику сусідства, а Україна отримала статус «сусіда» ЄС. У рамках цієї політики узгоджено трирічний План дій Україна — ЄС на 2005–2007 роки. Перед Президентом України і Урядом на нинішньому етапі постало надзавдання щодо трансформації відносин із ЄС від партнерства і співробітництва до інтеграції та асоціації і виведення тим самим Плану дій поза контекст європейської політики сусідства і набуття статусу асоційованого членства.

Правда, за оцінками лідерів Європейського Союзу, проблема вступу України до ЄС у порядку денному на ближчі 10–15 років не значиться¹². Вони побоюються ментальної рихлості союзу і потенційного розпаду. Тим більше, що такі тенденції з прийняттям 12 нових держав посилілися. Але ХХІ століття тільки почалося, і наскільки швидко Україна наблизиться до європейських стандартів, стане відповідати їм, достовірно передбачати неможливо.

Відносини України з НАТО визначено її участю у Програмі «Партнерство заради миру» (Індивідуальну програму партнерства України з НАТО було схвалено навесні 1996 р.) і Хартією про особливе партнерство, підписаною 9 липня 1997 р. у Мадриді. Динаміка цих взаємин суттєво знизилася наприкінці 90-х років ХХ ст. у зв'язку з кризою в колишній Югославії. Владні структури

України, політичні сили всіх напрямів одностайно засудили військові бомбардування сербської території, щоправда, обравши різні підходи до взаємовідносин з Альянсом у майбутньому. З процесом врегулювання кризи, зменшення її гостроти, відносини України з НАТО почали повертатися в попереднє русло. Україна виявила прагнення взяти безпосередню участь у реалізації Пакту стабільності на Балканах і Проєкті створення європейських сил швидкого реагування. Наприкінці травня 2002 року Рада Національної Безпеки й Оборони України прийняла рішення про початок процесу, метою якого є вступ України в Північноатлантичний альянс, який нині нараховує 26 членів.

Дискусія, що розгорнулася навколо звернення керівників держави (січень 2008 р.) до Генерального секретаря НАТО стосовно приєднання України до Плану дій по набуттю членства в Північно-Атлантичному союзі, викликала непідробний і дещо стривожений інтерес широких кіл громадськості до цієї проблеми¹⁴.

Чи мали конституційні підстави Президент, Прем'єр-міністр, Голова Верховної Ради направити такого листа керівництву НАТО? Виходячи з відповідної статті Основного Закону країни, безперечно мали. Чи була витримана політична коректність у цих діях? Скоріше за все, ні. Адже ніхто не заважав обговорити доцільність такого кроку на засіданні Ради безпеки й Оборони України, винести це питання на розгляд парламенту, провести громадські слухання. Це забезпечило б прозорість дій керівників держави, була б сформована відповідна громадська думка, на основі якої можна було прийняти виважене рішення.

Бухарестський саміт Північноатлантичного альянсу (квітень 2008 р.) не підтримав прагнення України приєднатися до Плану дій щодо членства в НАТО. Вирішення цього питання перенесене на грудень поточного року. Проте члени Альянсу заявили, що вони бачать у майбутньому Україну, як і Грузію, в своєму складі. Незважаючи на потужну підтримку України і Грузії Сполученими Штатами Америки, проти рішуче виступили Німеччина і Франція, їх підтримали країни Бенілюксу і Росія, пославившись на неготовність України щодо приєднання до ПДЧ ані в економічному, ані в політичному плані. Ангела Меркель: «Україна має спочатку прийти до внутрішньополітичного консенсусу з питання, яке розглядається, тобто більшість населення, а не тільки її правлячий режим, мають висловитися на користь вступу до НАТО»¹⁴.

Після різького падіння в останні два-три роки рівня суспільної підтримки вступу України до НАТО (його підтримують не більше 25 відсотків населення країни) перед державою стоїть завдання розширити можливості для всіх громадян отримати об'єктивну інформацію щодо переваг та ризиків, пов'язаних з її членством в Альянсі. У демократичній державі рішення такої ваги мають прийматися за умови чітко висловленої та свідомої підтримки переважної більшості її громадян. Декларативні заяви про необхідність забезпечення об'єктивної інформації про НАТО мають перетворитися в переконливу обґрунтовану програму дій, у реалізації якої владні структури, й опозиція мають діяти спільно.

Початок ХХІ ст. поставив перед державною владою дилему: або узгодити свій стратегічний курс з настроями співвітчизників, або переконати своїх громадян у доцільності поглиблення співпраці з Північноатлантичним альянсом, зокрема визначити свою позицію стосовно розміщення США елементів ПРО в Польщі і Чехії, проголошення краєм Косово державної незалежності без згоди Сербії, доцільності перебування в Косово українських миротворців.

Отже, Україна прагне інтегруватися в європейські та євроатлантичні структури, насамперед у Європейський Союз, паралельно із рівноправним партнерством з Російською Федерацією в політичній, економічній і гуманітарній сфері.

Щодо моделі реалізації безпеки в світі загалом і в Східній Європі зокрема, прийнятної для нашої держави, то Україна може обрати для себе або модель реалізації безпеки країн Східної Європи, які є членами НАТО та ЄС і де господарює транснаціональний капітал, або модель, за якої командні висоти в економіці країни посідає національний капітал, а сама вона має нейтральний статус, не вступаючи ані до НАТО, ані у військовий союз із Москвою, — що гарантує їй дружні стосунки і з Європою, і з Росією. Останнє положення неоднозначно сприймається в державі, але все ж таки має право на існування. При цьому Україні необхідно мати своє політичне обличчя, більш чітку позицію й діяти насамперед у власних інтересах, а не в інтересах інших держав. Надто часто наша держава крутить головою — то пристосовуючись до Росії, то поглядаючи на Америку чи Європейський Союз. Україна об'єктивно змушена це робити. Адже зрозуміло, що вона не може вести власної геополітичної гри і ставати на один рівень із США, РФ та ЄС. Україна має розглядати себе як важливу європейську

державу середнього розміру з регіональними інтересами, які безпосередньо стосуються нашої безпеки. Проте формування й послідовне здійснення орієнтованої на власні інтереси зовнішньої політики (а шлях до цього — досягнення стабільного політичного, економічного і соціального розвитку, виведення на рівень сучасних вимог стану збройних сил, дотримання канонів права, демократії і гуманізму) буде сприяти тому, що Україна зможе стати впливовим чинником механізму безпеки Європи XXI століття, від чого залежить перспектива геополітичного, а отже, і міжнародного становища держави.

Таким чином, визначаючи магістральні вектори внутрішньої і зовнішньої політики України, слід виходити з того, що в політичній сфері продуктивно бачиться модель соціально-правової держави, в економічній — модель формування ринкової економіки, в основі якої інвестиційно-інноваційна доктрина. У зовнішньополітичній сфері України в геополітичній ситуації, що склалася на початку XXI століття, потрібно виробити ефективні заходи, виходячи зі своїх національних інтересів. Має бути переглянута доктрина і військової, і національної безпеки.

До останнього часу ці питання в Україні політичним класом повною мірою не вирішені.

І причина суспільної неефективності діяльності політичного класу, владної української еліти не у відсутності умінь і знань, а в тому, що вона не має внутрішньої потреби враховувати інтереси суспільства. Така потреба може диктуватись або моральними заходами еліти, або дійовими механізмами її політичної відповідальності, або тиском громадянського суспільства. Проте мораль колишньої номенклатури та нової буржуазії такої чесноти, як служіння суспільству, не передбачає. Як наслідок політична еліта змогла запропонувати лише ту систему цінностей, яка є близькою для неї самої. Головним для сучасної політичної еліти є орієнтація на цінності власного споживання. Звідси пріоритет егоїстичних (корпоративних, групових) інтересів над національними, надвисокий рівень корумпованості влади. Не можна не погодитись із твердженням академіка В.Г.Кременя, що «олігархічно-корпоративне середовище, що складається в Україні, виявило свою нездатність сформувавши належну модель постіндустріальної модернізації країни»¹⁵.

Виходимо з того, що справжня політична еліта в Україні тільки формується. Змін на краще можна чекати лише за умови станов-

лення двох-трьох могутніх політичних партій, в змаганні яких за владу за досконалої виборчої системи, яка нині відсутня, з'явиться справжня владна еліта, політичний клас, що відзначається високим професійним і моральним рівнем, має стратегічні цілі і волю для їх здійснення. І від того, якими темпами буде йти цей процес, яким цінностям його учасники віддадуть перевагу, буде залежати майбутнє України. Неодмінною умовою успішного перебігу цього процесу є утвердження в суспільстві середнього класу. Цей клас відзначається властивостями, які дозволяють говорити про його високу живучість всупереч несприятливим умовам: високий, порівняно з іншими прошарками суспільства рівень адаптованості до ринкової економіки, соціальна мобільність і гнучкість в орієнтації на максимальне використання своїх ресурсів, головними з яких є висока якість робочої сили і готовність до подальшого підвищення вартості свого інтелектуального потенціалу. Саме цей соціальний ресурс прагне зробити своїм помічником правляча еліта і робить ставку на «тих, хто хоче і може стати самостійними людьми в умовах цивілізованої держави»¹⁶.

Управлінська еліта, якщо вона прагне відігравати роль політичного класу, покликана опанувати демократичну політичну культуру і при цьому нести правову і моральну відповідальність за стан справ у державі.

Наголосимо: вибір стратегії внутрішньої і зовнішньої політики України має доповнюватися гнучкою тактикою і сильною політичною волею щодо реалізації висунутої мети. Будь-яка стратегія, будь-який план не можуть здійснитися самі собою. Потрібні цілеспрямовані, рішучі дії владних структур (Президента, Верховної Ради, Уряду), політичного класу, підтримувані суспільством і спрямовані на те, щоб переломити несприятливий хід політичних, економічних і соціальних процесів і не тільки вивести Україну із кризи, але й зробити її політично стабільною, економічно потужною, незалежною державою, впевнено торуючою шлях у ХХІ століття.

---

¹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію Українського монархізму (Фрагмент) // Політологія. Кінець ХІХ — перша половина ХХ ст.: Хрестоматія / За ред. О.І.Семківа. — Львів: Світ, 1996. — С. 377.

² Там само. — С. 427.

³ Там само. — С. 433.

⁴ Див.: Халидов Д. «План Путина» и проблема преемственности // Политический класс. — 2008. — № 1. — С. 34.

⁵ Цит.за: Ромашова Н. Олександр Лавринович: кризи в Україні виникають не через Конституцію, а через її порушення // День. — 2008. — 23 лютого.

⁶ Цит.за: Ромашова Н. «Конституционная лихорадка — это маневр». Сергей Головатый «против» // День. — 2008. — 7 марта.

⁷ Табачник Д. Аннигиляция «национальной идеи». Еще пару лет «голодоморов» — и никакой сверхтолерантный политик не соберет Украину воедино // Киевский телеграфъ. — 2008. — 18–24 января.

⁸ Черныш А. К вопросу о национальной идее // 2000. — 2008. — 25 января.

⁹ Див.: Семиноженко В., Геєц В. Украина — 2015: не упустить свое будущее // День. — 2008. — 24 января.

¹⁰ Умнов В., Горностаев В. Украина на десерт. Какой будет экономическая политика России после президентских выборов? // Киевский телеграфъ. — 2008. — 22–28 февраля.

¹¹ Див.про це докладніше: Геополітика: Підручник / А.І.Кудряченко, Ф.М.Рудич, В.П.Храмов. — К.: МАУП, 2004. — С. 215–217.

¹² Див.: Черныш А. Под кого пойти? // 2000. — 2008. — 21 марта.

¹³ Див.: Скачко В. Спекулянты и Альянс // Киевский телеграфъ. — 2008. — 18–24 января.

¹⁴ Цит.за: Скачко В. Плюсы со знаком минус. Бухарестский саммит НАТО опустил Украину на новые «высоты» // Киевский телеграфъ. — 2008. — 4–10 апреля.

¹⁵ Кремень В. Про модернізацію країни // День. — 2008. — 27 березня.

¹⁶ Открытое письмо Владимира Путина к российским избирателям // Труд. — 2000. — 20 февраля.

А.Д.Пахарев

БЮРОКРАТИЯ ПЕРЕХОДНЫХ ПОЛИТИЧЕСКИХ СИСТЕМ: СПЕЦИФИКА ФОРМИРОВАНИЯ, ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ

*«Человечество должно быть
принуждаемо к добродетели...»
(Анатоль Франс)*

Термин «бюрократия» происходит от древнеримского слова «baga». Так называлась ткань, которой накрывали стол, на котором писали государственные документы. Позднее, в государстве франков (V–IX вв.) термин образовался от слова «бюро». Так назы-

вался стол либо конторка для написания документов. С XVIII века термином «бюро» называлась комната либо организация, где составлялись документы. Формализация управления привела к усилению власти документа и канцелярии, а значит и людей, которые там служили — бюрократов. В XIX веке термин «бюрократия» утрачивает свое позитивное содержание и приобретает негативную социальную окраску.

Государственные служащие (бюрократы) выполняют специфические государственные функции, поэтому отношение к этим работникам со стороны общества отражает также и отношение к государственной власти и государству в целом.

Формирование новых политических систем на европейском постсоциалистическом пространстве осуществляется бессистемно, противоречиво, а иногда и абсурдно, балансируя между авторитаризмом и демократией. Причин здесь несколько. Среди наиболее очевидных, на наш взгляд, это: отсутствие практического опыта перехода от социалистических форм хозяйствования и управления к капиталистическим; невысокий, а подчас примитивный уровень общей и особенно — политической культуры большинства представителей властных структур; исторически сформировавшийся менталитет народных масс, ориентированный не на демократические формы правления, а на персонифицированную власть вождей и лидеров; развал социально-экономической структуры общества и вульгарное представление о скорейшем его реформировании и развитии; восприятие большинством населения демократических ценностей как вседозволенности, что входит в прямое противоречие с законодательно-правовыми нормами истинно демократических обществ; плачевное состояние духовности и культуры населения, которое все активнее и агрессивнее подвергается вестернизации и влиянию низкопробных образцов западной «массовой культуры» либо примитивного национализма.

Социально-политическое переустройство постсоветского общества происходит под непосредственным руководством многочисленного чиновничьего аппарата в центре и на местах, который современная политическая наука называет по-разному: «политическими элитами», «правлящим классом», «управленческой бюрократией», а в последнее время в политологический лексикон стало активно внедряться понятие «политический класс».

Автор данной публикации считает, что все вышеназванные определения имеют право на научно-теоретическое обоснование

и применение, ибо тесно связаны с классическими концепциями политического элитизма.

Определение правящего класса, впервые введенное в научный оборот Г. Моска, предполагает административное, военное, религиозное, экономическое и моральное руководство обществом со стороны организованного меньшинства. Обозначались и качественные достоинства этого меньшинства, значение которых в наше время утрачено либо снизилось (военная доблесть, религиозная принадлежность, этические нормы поведения и др.).

Концепция политических элит, родоначальником которой является В. Парето, получила широкое развитие в работах современных американских и европейских политологов, среди которых Р. Даль, Ф. Хантер, Р. Миллс, Р. Патнем, М. Паренти, П. Шарони и другие. Политическая элитология успешно развивается на постсоветском пространстве. Политологи Российской Федерации (Г. Ашин, О. Гаман-Голутвина, А. Понеделков, Л. Васильева, А. Панарин и др.), Украины (Н. Михальченко, Н. Шульга, Ф. Рудич, В. Журавский, О. Кучеренко, Н. Головатый, А. Майборода и другие) внесли весомый вклад в изучение и анализ политического элитизма применительно к новой социально-политической ситуации на постсоветском пространстве.

В последние годы понятие «политический элитизм» все чаще терминологически заменяется названием «политический класс». Некоторые исследователи считают, что большинство представителей управленческих структур по своим интеллектуально-нравственным характеристикам не соответствуют понятию «лучший, качественный, отборный». Хотя для правящей элиты эти ценностные черты не являются главными, определяющими.

Политический элитизм, прежде всего, характеризуется следующими чертами: обладание властью; господство в финансово-экономической сфере и средствах массовой информации, которые позволяют диктовать свою волю во всех областях жизнедеятельности общества и манипулировать массовым сознанием; доступ к государственным тайнам; влияние на международную политику. Политический класс, по мнению автора данной публикации, — это более широкое определение всех участников политического процесса, куда правомерно включать и правящую элиту, и весь управленческий аппарат чиновников от центральных органов до регионов, и весь информационно-пропагандистский корпус страны, и политическую оппозицию, и все политические партии и об-

пественные движения, и политических лидеров, и коллективы учебных заведений, которые готовят профессиональных политиков и управленцев.

Проблема управленческой бюрократии, теоретические основы которой заложил Макс Вебер, получила дальнейшее научное развитие в трудах Ф.Ландберга, Р.Мертон, Ф.Селезника, Л.Мизеса, А.Гоулднера, С.Липсета и других. Современные теории бюрократии сродни взглядам Сен-Симона, который первым обратил внимание на роль организации в развитии общества. Бюрократизация представляется процессом рационального управления обществом.

Вебер определил два типа бюрократии: 1) традиционную патриональную, отмеченную печатью иррациональности, и 2) современную рациональную. Преимущественной сферой влияния бюрократии первого типа была область государственного управления и военной организации, где отрабатывались ее модели, которые распространялись и на другие области общественной жизни. Рациональная бюрократия, по мысли Вебера, сформировалась в новейшее время и своим влиянием первоначально охватывала сферу частнохозяйственной деятельности, а затем уже распространяла его и на другие сферы. Однако это влияние разграничивало экономическую и государственно-политическую деятельности, а тем самым и обозначало два подтипа рациональной бюрократии¹.

Решающую роль в управленческой организации рациональной бюрократии, согласно концепции Вебера, должны играть технические специалисты, пользующиеся научными методами работы. Он считал, что бюрократическая организация управления должна формироваться на трех основных требованиях: четком разделении обязанностей, профессионализме и жесткой дисциплине. Исходя из данных требований, выдающийся политический мыслитель сформулировал идеальные черты рациональной бюрократии. Набор этих черт выглядит следующим образом: 1) эффективность в работе, которая достигается за счет строгого разделения обязанностей между членами организации, что позволяет использовать высококвалифицированных специалистов на руководящих должностях; 2) строгая иерархизация власти, позволяющая вышестоящему должностному лицу осуществлять контроль за выполнением задания нижестоящими сотрудниками, т.е. строгая субординация; 3) назначение на управленческую должность сугубо по профессиональному признаку, что гарантирует исполнение

формально установленной и четко зафиксированной системы правил и обеспечивает единообразие управленческой деятельности и применение общих инструкций; 4) оплата работы государственных чиновников должна осуществляться соответственно рангу; 5) работа чиновников в государственных учреждениях должна быть основным их занятием и не может совмещаться с бизнесом и иными побочными источниками дохода; 6) бюрократический аппарат управления не принимает политических решений, а лишь готовит необходимые документы на высоком профессиональном уровне для их реализации политическим руководством². Веберовская теория рациональной бюрократии получила дальнейшее развитие, а ее модернизация была предопределена изменениями политической жизни человеческого сообщества в бурном XX столетии.

Признавая эффективность бюрократии, Вебер выражал опасение, что ее тотальное развитие приведет к подавлению индивидуальности, утрате ею личностного начала. Послевеберовская политическая мысль развивалась в направлении обоснования более реалистической модели бюрократии как естественной системы управления обществом, которая включает в себя иррациональные, неформальные, личностные и другие элементы.

Американский социолог Алвин Гоулднер (1920–1980), исследуя тенденции бюрократической организации управления, проанализировал действия системы безличных правил, существующих в этих организациях. Он пришел к выводу, что стихийные, естественные и органические тенденции в бюрократических организациях способствуют уменьшению напряженности в работе. При выведении системы из равновесия в ней начинают действовать специальные внутренние правила, направленные на восстановление равновесия, но при этом значительно возрастает строгость контроля за работой служащих. Изучая проблему легитимации бюрократической власти, Гоулднер пришел к выводу, что существует два типа бюрократии — представительная, для которой характерна власть, опирающаяся на знание и умение, и авторитарная, применяющая различные санкции для упрочения своей власти. Авторитарная бюрократическая организация возникает тогда, когда повиновение превращается в самоцель, а власть узаконивается самим фактором пребывания в должности³.

Известный американский социолог Т.Парсонс (1902–1979) формирование административной бюрократии связывает с отде-

лением правовой системы от религии, с развитием рыночной экономики и демократической избирательной системы. Специфику бюрократической самоорганизации он усматривал в наличии таких символических механизмов регуляции, как язык, ценности и др., а также в нормативности, т.е. в зависимости от общепринятых ценностей и норм, и в волюнтаристичности, т.е. в известной иррациональности и независимости от условий среды, но в зависимости от субъективных определений ситуации⁴.

Американский социолог Роберт Мертон (1910–1996), последовательный ученик Питирима Сорокина, считал, что бюрократические функционеры переносят акцент с целей своей организации на ее средства, в результате чего средства (иерархизация власти, строгая дисциплина, неукоснительное следование правилам, инструкциям и т.д.) превращаются в самоцель. Сюда же относится возникновение наряду с рациональными иррациональных целей внутри бюрократической организации, замещение главных целей побочными. Изучая напряжения и противоречия в управленческих структурах, Мертон проанализировал различные типы поведенческих реакций на их деформации и внутренние обострения, обозначив их соответствующей терминологией: «конформизм», «инновация», «реализм», «ретритизм» и «мятеж»⁵.

Определение понятия и сущности современного бюрократизма, социально-политические и психологические последствия бюрократизации подробно проанализировал австро-американский ученый Людвиг фон Мизес (1881–1973). На обширном историко-политологическом материале он раскрывает особенности бюрократического управления в различных типах политических режимов, делая вывод, что это метод, применяемый при ведении административных дел, результаты которых не имеют рыночной ценности⁶.

Таким образом, современные политологические исследования в области административно-управленческого элитизма обуславливают ряд субъективных и объективных факторов возникновения и развития бюрократизма:

- психологическая и социальная неравномерность людей, их различные способности, возможности и желания участвовать в политической жизни;
- закон разделения труда, условием которого является потребность профессионального занятия государственным управлением;
- широкие возможности использования управленческой деятельности для получения различных социальных льгот;

- практическая невозможность осуществления эффективного контроля за деятельностью чиновников;
- политическая пассивность большинства населения, основные жизненные интересы которого находятся в социально-экономической сфере, а не политической⁷.

Ныне постсоветская политическая элита рассматривается чаще всего как властная структура, которая вырабатывает политические решения и стремится осуществить их выполнение.

После развала Советского Союза и образование на его просторах 15 независимых государств начался процесс формирования и становления новых административно-управленческих структур, которые были призваны соответствовать новым политическим реалиям. Украина также не осталась в стороне от этого процесса. На смену прежней партийно-советской номенклатуре пришли новые чиновничьи формирования, состав которых был представлен лицами из различных (подчас разновекторных) политизированных слоев общества. Сформировался своеобразный управленческий конгломерат выходцев из прежних советских властных структур, представителей новых промышленно-финансовых кругов и прежних политических оппозиционеров, которых чаще именовали диссидентами. В этих управленческих объединениях бывшие советские чиновники обладали наибольшим профессионализмом, т.е. знаниями и практическими навыками управления обществом. Внутриполитическая жизнь постсоветских обществ развивалась таким образом, что в новой ситуации льготы и привилегии правящей бюрократии постоянно увеличивались, а обязанности перед государством и обществом фактически были утрачены. Бюрократическая элита, которая охватывает представителей аппарата управления, имеющих властные полномочия, фактически единолично влияет на исполнение важнейших государственных функций⁸.

Внутриполитическая обстановка в большинстве постсоветских государств характерна тем, что только президенты выступают в качестве полноценных политических субъектов, тогда как целый ряд иных властных структур функционирует скорее в качестве вспомогательных механизмов управления. Исключение составляют разве что республики Прибалтики, в которых решающим в управлении обществом является внешнеполитический фактор. Он и определяет внутреннюю политику и поведение этих стран в международной жизни.

В Российской Федерации, Украине, Беларуси, республиках Центральной Азии и Закавказья административно-политическая бюрократия, находясь в поле президентского влияния, формируется и действует на пересечении сфер политики и администрирования. Однако функции и роль административно-политической бюрократии в каждой постсоветской республике отличаются и по характеру своей направленности, и по роду деятельности. Эти различия объясняются национальными традициями, менталитетом общества, уровнем политической культуры, состоянием социально-экономического положения, духовно-образовательным уровнем и т.п. Но, независимо от этих различий, высший состав административно-политической бюрократии, как правило, определяется политической элитой.

Постсоветский период развития независимых государств характеризуется численным разрастанием управленческого аппарата и усилением его позиций в обществе. Как утверждают многие исследователи, в деятельности современной бюрократии реализуются три основные цели: государственная — то есть интересы того сообщества, которым бюрократия призвана управлять; партикулярная — общегрупповые интересы управленческого аппарата; личная — интересы конкретного чиновника. Безусловно, содержание политических целей правящей бюрократии могут как совпадать, так и расходиться. Расхождения наиболее явственно проявляются в условиях социально-политических конфликтов или кризисов⁹. В Украине, например, глубокое политическое противостояние (не преодоленное до сих пор) проявилось в условиях внутривнутриполитического кризиса 2004–2008 годов.

Современная политическая наука рассматривает эффективность правящей постсоветской бюрократии с позиций трех измерений ее деятельности.

Наиболее эффективно современное чиновничество действует в реализации личных интересов. Практика коррупционного произвола стала общепризнанным фактом в деятельности бюрократии на всем постсоветском пространстве.

Эффективность в реализации корпоративных интересов правящей бюрократии определяется увеличением ее численности и обеспечением материального содержания управленческого аппарата, что и гарантирует успех в работе.

Эффективность правящей бюрократии в реализации интересов государства может оцениваться по результатам в социально-эко-

номической сфере и в обеспечении конкурентоспособности страны. Анализ социально-экономического положения большинства бывших советских республик, в том числе Украины, свидетельствует, что правящая бюрократия не выполняет своего общегосударственного предназначения, балансируя в данной сфере жизнедеятельности общества между кризисами и стагнацией.

Современная наука политического элитизма, исследуя особенности административно-управленческой бюрократии постсоветских общественных систем, определяет ее и как элиту, и как эрзац-элиту. Считается, что представители правящей элиты обладают когнитивной сложностью мышления, высокой вариативностью поведения и характером установки, позволяющим приносить стране и народу максимальную пользу. Эрзац-элита имеет лишь отдельные черты и свойства, общие с элитой. Однако у этой части правящей бюрократии, которая преобладает во всех властных структурах, отсутствует повышенная вариативность поведения. Характер ценностных ориентаций этой бюрократии сконцентрирован на удовлетворении личных интересов не считаясь с общественной пользой, что породило массовую коррупцию. Удовлетворение личных интересов путем коррумпированности при повышенной способности к социальной адаптации делает эрзац-элилу неполноценным заменителем элиты, ее социальным антиподом¹⁰.

«Политическая элита Украины, — отмечает Ф.Рудич, — выросшая в условиях союзного государства, оказалась способной решать лишь региональные, но не общегосударственные проблемы. Нынешний этап переходного периода характеризуется перманентной кризисной ситуацией, которая охватывает политическую, экономическую, социальную и духовную сферы»¹¹.

Формирование и развитие административно-управленческого аппарата в постсоветский период отмечено определенной эволюцией. За годы самостоятельного государственного существования в бывших советских республиках была создана сеть государственных и частных учебных заведений по подготовке профессиональных управленцев. Были определены критерии компетентности государственных служащих различных рангов. В общих чертах профессиональная компетентность управленцев определяется знанием государственной службы, опытом управленческой деятельности, умением применять эти знания и опыт при выполнении своих служебных функций и желанием профессионально трудиться. Современные программы подготовки высококлассных

управленцев предполагают психологическое, технологическое, информационное и др. обучение, учитывая, что компетентность не может быть долгосрочной. Она требует постоянного обновления и совершенствования.

Определенное место в становлении и деятельности современной постсоветской бюрократии занимает профессиональная этика, которая включает: 1) профессиональное моральное сознание (взгляды, чувства, идеалы, качества) и 2) профессиональное поведение (действия, поступки, этикет). Проблема профессиональной этики государственных служащих обусловлена рядом факторов: невысоким уровнем общей культуры большей части населения; низкой политической культурой общества; недостаточной политической культурой правящих элит; значительной коррумпированностью чиновничьего корпуса; бюрократизацией государственного аппарата; заметным недоверием народных масс ко всем ветвям государственной власти.

Известны и основополагающие принципы профессиональной этики представителей аппарата государственной власти. К ним относятся: уважение к закону; честность в отношениях с людьми, которая должна исключать ложь, вероломство, лицемерие; доверие в деловых отношениях и в общении, что предполагает абсолютную добросовестность и личную порядочность государственного чиновника; социальная ответственность чиновника, что является основой морального поведения и залогом доверия. Жаль, что все эти постулаты только прописаны в пособиях и инструкциях по государственной службе и крайне редко встречаются в управленческой практике.

Проблема повышения авторитета управленческого корпуса власти коренится в преодолении отчуждения общества от власти и чиновников от народа. На сегодня, к сожалению, сложился образ государственного чиновника как казнокрада и коррупционера. Острота внутривластной борьбы за власть политических кланов и группировок вовлекает в этот процесс многочисленную армию чиновничества, обостряя взаимоотношения между представителями различных ветвей власти, между центром и регионами и т.п. Как свидетельствует постсоветская практика государственного управления на всех уровнях, в работе управленческих структур много случайного, интуитивного и формального.

Среди негативных проявлений в административно-управленческой деятельности постсоветского периода наиболее очевидными являются: 1) нестабильность в работе государственных органов,

частая их реорганизация, что снижает престиж государственной службы и авторитет большинства ее институтов (например, в Украине за семнадцать лет независимости функционировало 14 составов Кабинета Министров); 2) слабость нормативно-правовой базы, отсутствие действенного контроля и ответственности чиновников за некачественную и недобросовестную работу; 3) отсутствие объективных, независимых от воли начальства, управленческих технологий; 4) тотальная коррумпированность властных структур; 5) сохранение пережитков прежней системы управления, стиль и методы которой ныне не соответствуют новым социально-политическим и экономическим реальностям.

Особо имеет смысл сказать еще об одном явлении, которое массово проявляется в деятельности постсоветской бюрократии. В политологии оно получило название «хамелеономании» властных элит. Причин данному явлению можно назвать несколько. Это и несовершенство политических систем, и субъективизм в поступках и поведении ведущих политических лидеров, и скандальные, не всегда юридически обоснованные разборки с политическими оппонентами; но главная причина, видимо, коренится в неуемном желании и стремлении сохраниться у власти, сохранить свои привилегированные позиции в обществе¹².

¹ Вебер М. Избранные произведения. — М.: Прогресс, 1990. — С. 640–648.

² Там же. — С. 702–707.

³ Современная западная социология: Словарь. — М.: Политиздат, 1990. — С. 71–72.

⁴ Там же. — С. 257–260.

⁵ Там же. — С. 184–185.

⁶ Мизес Людвиг фон. Бюрократия. — М.: Дело, 1993. — С. 37–50.

⁷ Пахарев А.Д. Державне управління і кадрова політика в сучасній Україні: Навчальний посібник. — К.: Світогляд, 2005. — С. 39.

⁸ Журавський В., Кучеренко О., Михальченко М. Політична еліта України: теорія і практика трансформації. — К.: Логос, 1999. — С. 200–209.

⁹ Гаман-Голутвина О.В. Политические элиты России. Вехи исторической эволюции. — М.: РОССПЭН, 2006. — С. 344–365.

¹⁰ Васильева Л.Н. Элита или эрзац-элита: политическое будущее России // Общественные науки и современность. — 2007. — № 1. — С. 91–102.

¹¹ Рудич Ф.М. Много ли власти нужно власти? — К.: Довіра, 1999. — С. 34.

¹² Пахарев А. Хамелеономания властных элит в условиях переходных политических систем // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. Вип. 7. — Київ — Миколаїв, 2005. — С. 235–244.

ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА ТА ПОЛІТИЧНИЙ КЛАС
У СУЧАСНІЙ ПОЛІТОЛОГІЇ

Попередні зауваження. Останніми роками у науковій літературі розгортаються широкі дискусії щодо визначення поняття «політична еліта». Критеріїв відбору претендентів до групи, що може бути названа «політичною елітою», з одного боку, існує значна кількість, з іншого — всі вони такі суперечливі, що за бажанням наповнення поняття може постійно змінюватися як за змістом, так і за масштабами. Окрім того, нечіткість підстав, за якими дають визначення, зумовлює ситуацію, коли «різними найменуваннями користуються для позначення того самого концепту, і різні концепти позначають тим самим найменуванням»¹. Можливо, ці вади не є випадковими на певному етапі розвитку як самого суспільства, так і політичної теорії. Завдяки «приблизності» поняття «еліти» вживають там, де, власне, потрібне поглиблення теорії, конкретизація знання, але підходів, які б відповідали у такому значенні слова науковим вимогам, ще не вироблено. Беручи до уваги ці обставини, все ж таки ризикнемо окреслити межі застосування поняття «політична еліта», співвіднести його з поняттям «політичний клас», «владна еліта», «правляча еліта» та почасти «інтелігенція».

Як відомо, термін «еліта» походить від латинського *eligere* і французького *elite* — найліпший, добірний. Починаючи з XVII ст. він вживався для позначення товарів найвищої якості, а згодом і для найменування «обраних людей», перш за все вищої знаті. У Великій Британії, як свідчить Оксфордський словник 1823 р.², цей термін став застосовуватися до найвищих соціальних груп у системі ієрархічного суспільства. Через певний час поняття почали використовувати у генетиці, біології та інших природничих науках. У політології «елітою» називають осіб, які отримали найвищий індекс у галузі їх діяльності.

Еліта політична (від франц.) — це «самодостатня, відносно привілейована менша частина суспільства, яка усвідомлює власні інтереси, свою специфічність, вирізняється з політичного середовища на основі вищого ступеня розвитку окремих психологічних, соціальних, політичних якостей, бере безпосередню участь у прийнятті та здійсненні рішень, пов'язаних з використанням державної влади або впливом на неї»³.

Історичний аспект. У розумінні процесу становлення української демократичної державності і формування політичної еліти важливе місце належить вивченню історичного досвіду, а саме — розвитку теорій елітизму.

Проблема політичної еліти є однією із найдавніших у історії соціально-політичної думки. Починаючи зі стародавніх часів і до середини XIX ст. учені робили спроби з'ясувати, якою ж має бути політична еліта в ідеалі, яке її походження, обов'язки і як мають вибудовуватися взаємовідносини між елітою та масами.

Проте науковий підхід до вивчення політичної еліти, коли вперше було поставлено питання про існування політичної еліти у будь-якому суспільстві почав формуватися у другій половині XIX ст. і було пов'язане з іменами італійських дослідників В.Парето і Г.Моски та німецького дослідника Р.Міхельса.

Представник ціннісної теорії еліт — іспанський філософ Х.Ортега-і-Гассет вважав, що будь-яке суспільство є динамічною єдністю двох чинників: меншості і мас, і що суспільна сила — в меншості людей, вибраних аристократів. Водночас він виходив з того, що еліта — це частина суспільства, яка, на його думку, має вимірювати себе особливою мірою, готова взяти на себе історичну відповідальність за долю суспільства загалом. «Це не той, хто вважає себе вищим за інших, а той, хто до себе самого вимогливіший, ніж до інших»⁴. Як представник ціннісної концепції, він вважав еліту головною конструктивною силою суспільства і дотримувався думки, що формування еліт відбувається через природний відбір найбільш цінних представників суспільства, а не внаслідок боротьби за владу.

У кризові моменти в людській спільноті зазвичай знаходяться особи, здатні взяти на себе право щодо прийняття доленосних рішень. Саме їх здібності, розум, передбачливість, рішучість допомагають суспільству долати негаразди. Особа не тому виявляється нагорі, що наділена владою, а навпаки: вона наділена владою й перебуває нагорі тому, що заслуговує на це. Традиційно такі завдання покладаються на політичну еліту, яка покликана професійно керувати справами суспільства, врегульовувати конфлікти, розв'язувати протиріччя⁵, вважав представник концепції демократичного елітизму, прихильник положення про ціннісні якості еліт Дж. Сарторі.

Ціннісні теорії лежать в основі концепцій демократичного елітизму, які представляли такі вчені, як Р.Арон, Т.Дай, Л.Зінглер,

С.Келлер, С.Ліпсет. Вони вважали, що панування у суспільстві не є прерогативою єдиної монолітної еліти, а є сферою діяльності різноманітних елітних груп. Влада будується за принципом поліархії, існує багато її центрів⁶.

Представники демократичного елітизму, зокрема Т.Дай та Л.Зінглер стверджували, що «влада в Америці організаційно зосереджена в основних соціальних інститутах — корпораціях, урядових закладах, системі освіти, воєнних колах, профспілковій та релігійній сферах. Джерело влади — висока посада в цих основних суспільних інститутах»⁷. Таким чином, учені давали визначення політичному класу або правлячій еліті, зазначаючи при цьому, що для збереження демократії еліті необхідно мудро правити.

Прихильниками цієї концепції є також такі вчені, як Й.Шумпетер, К.Маннгейм, Г.Лассуел. Загалом концепція демократичного елітизму не заперечує ідеї народного суверенітету, а владу і правління демократичної еліти вважає благом для всього суспільства.

Прихильником конкуренції еліт та концепції елітарної демократії був Й.Шумпетер, який доводив, що життєздатність демократичної моделі може забезпечити конкуренція еліт, а не мас. Правляча еліта необхідна для будь-якого суспільства, у тому числі для демократичного, характерна риса якого — конкуренція еліт за позиції влади, а також відкритість еліти для оновлення талановитими, здібними, високоморальними представниками народу⁸.

Г.Лассуел стверджував, що еліта сучасного західного, особливо американського суспільства, на відміну від своїх попередників, володіє знаннями і умінням управляти і тому більше підходить для управління сучасним складним і диференційованим соціумом, ніж аристократична каста. До того ж еліта сучасного західного суспільства визнається кращою з еліт, оскільки вона відкрита для всіх людей, які здатні до управління⁹.

На противагу зазначеній теорії визнаний дослідник американської політичної науки Р.Даль виступав проти делегування політичної влади еліті і пропонував реформи із розширення в США політичної ваги нижчих та середніх верств¹⁰.

Попри те, що вплив демократичного та плюралістичного компонентів у політичній системі зростає, елітарна складова продовжує домінувати, і, таким чином, і демократія, і плюралізм залишаються підвладними еліті (мова йде про так званий американський варіант керованої демократії). Один з найбільш авторитетних

ліволіберальних політологів США Дж. Домхоф доводить, що «*верхній клас підкоряє собі американську політику за допомогою чотирьох стратегічних процесів: умілого лобювання своїх економічних інтересів у системі державної влади; використання різноманітних інститутів, способів і механізмів для вироблення і прийняття політичних рішень; участі у відборі кандидатів на державні та політичні посади; активного впливу на систему освіти, культури, засобів масової інформації з метою утвердження та підтримки у суспільстві цінностей та стереотипів, які увічнюють його класову гегемонію*»¹¹. Однак у згаданих працях ігнорується реальна роль демократичних політичних інститутів, які контролюють саму еліту; не визнається роль мас у політиці; *не приділяється належної уваги політичній конкуренції всередині правлячого класу, яка за наявності інститутів демократії впливає на відбір політичної еліти, робить її відкритою, такою, яка якісно відрізняється від закритих еліт авторитарних і тоталітарних суспільств.*

Для представників концепції ліволіберальної теорії політичної еліти П. Бірнбоума, Р. Міллса, М. Паренті, Ф. Хантера еліта — це співтовариство, яке посідає вищі позиції у системі ключових соціальних інститутів і здійснює першочерговий вплив на прийняття важливих рішень. Досить чітко ці ідеї висловив Р. Міллс, який вважав, що «*владна еліта в США об'єднує людей з трьох сфер — політичної, економічної та воєнної. У тридцятих роках ХХ ст. провідна роль у державному житті належала політикам, а вже через два десятиліття — воєнним і представникам корпорацій*»¹².

Подібних поглядів дотримується і М. Паренті, який стверджував, що в США влада розподіляється серед міцно укорінених і добре забезпечених політико-економічних конгломератів. Політику визначають елітарні угруповання, які, зіткнувшись з фінансовими колами та керівними закладами, все ж таки обопільно зацікавлені у збереженні системи, яка забезпечує їм накопичення багатства та привілеїв. Досить часто ці непорозуміння врегульовуються шляхом домовленостей, але не на шкоду суспільним інтересам¹³.

У зв'язку з інтенсивним розвитком науки і промисловості у середині ХХ ст. виник технологічний, або функціональний напрям у осмисленні проблем політичної еліти. Представники цієї школи А. Берлі, Дж. Бернхем, К. Боулдінг, Д. Елеско виходять з того, що «*зміни у суспільстві пов'язані з науково-технічною революцією. Тому управління буде сконцентровано в руках вищого рангу*

менеджерів як нової еліти — президентів та голів ради директорів найбільших компаній і вищих державних службовців»¹⁴.

Ідеал суспільного устрою за Дж.Бернхемом — державно-монополістичний капіталізм, при якому масами управляє еліта менеджерів. Таке суспільство буде класовим, в ньому будуть правителі і поневолені, до того ж виступи проти правителів він вважав «утопічними», оскільки вони спрямовані проти «кваліфікованої еліти»¹⁵. Однак такі міркування є дещо утопічними, оскільки так звана еліта менеджерів поповнюється далеко не всіма соціальними групами, як це передбачають прихильники «функціонального» обґрунтування елітаризму. Дослідження західних вчених свідчать, що більшість вищих менеджерів є вихідцями з привілейованих верств населення.

Сучасні теорії еліт. Наприкінці ХХ ст. наголоси в обґрунтуванні елітаризму з позицій технологічного детермінізму змінювалися. Термін «нова еліта» (менеджери, верхівка чиновників та інтелігенція), на відміну від «колишньої» еліти («еліти крові» та «еліти багатства»), розглядається як важлива складова нових моделей соціальної структури. Представники неотехнократії виходять із розуміння того, що суспільство є системою бюрократичних інститутів, якими ефективно керують кваліфіковані менеджери. Провідну роль при цьому відіграють «нові еліти», які регулюють соціальні відносини науковим впливом. Не випадково теоретики неотехнократії стверджують, що це приведе до утвердження інтелектуальної еліти, яка володіє потужними науковими знаннями, професійним досвідом, умінням керувати сучасними організаціями.

Для представника неотехнократичної теорії обґрунтування еліт Дж.Гелбрейта сучасна технологія обов'язково створює еліту, яка є «техноструктурою». Техноструктура — це особливий соціальний інститут, коли не індивід, не окремий лідер, а цілий комплекс вчених, інтелектуалів, техніків, працівників реклами, експертів, бюрократів посідають керівні позиції. Ця корпоративна еліта фахівців виробляє політику і управляє нею. Центр влади зміщується від еліти власників капіталу до еліти фахівців, носіїв знань. Кредо неотехнократів — «еліта спасе світ», але еліта кваліфікована.

На думку деяких російських дослідників, під «політичною елітою» слід розуміти соціальну верству, яка відзначається таким суспільним становищем і такими якостями, що дозволяють їй управляти суспільством, або ж мати суттєвий вплив на управління

ним, впливати (позитивно чи негативно) на ціннісні орієнтації, поведінкові орієнтири у суспільстві, а у підсумку — більш активно і результативно, ніж інші верстви, брати участь у формуванні тенденцій розвитку суспільства. Ця верства водночас володіє значно більшою самостійністю, ніж інші групи, у формуванні свого становища, виборі своєї групової орієнтації за основними суспільними проблемами»¹⁶. Наведене визначення, на наш погляд, не зовсім співвідноситься з даними сучасної російської політології, де основний акцент робиться все ж таки на тому, що *політична еліта в першу чергу є саме правлячою соціальною групою*.

Більшість політологів, які проводять емпіричні дослідження еліт, звертаються до альтиметричного критерію, який передбачає розуміння еліти у широкому сенсі, що включає не лише лідерів, які належать до вищого ешелону влади, але і тих політиків, які користуються впливом на місцях, а також активістів партій. У контексті такого підходу до «політичної еліти» відносять осіб, які обіймають посади, що передбачають вирішення питань загальнонаціонального рівня»¹⁷. Це визначення, на наш погляд, більшою мірою відображає сутність політичної еліти, ніж наведене попередньо.

Російський дослідник О.Мясніков стверджує, що «...правляча еліта концентрує у своїх руках владу шляхом монополізації права на прийняття рішень, на визначення стратегії, цілей, пріоритетів політики. Правляча еліта — не арифметична сума правителів та володарів, це перш за все особлива соціальна група, тобто стійка спільнота, яка базується на глибоких внутрішніх зв'язках політиків, які до неї належать»¹⁸.

На думку російської дослідниці Л.Васильєвої, політична еліта «це конгломерат вищих політичних функціонерів, це група людей, які володіють статусом елітності (внаслідок таких якостей, як висока когнітивна структурованість мислення, варіативність поведінки і соціально-орієнтований характер установки), об'єднаних на основі певної ідейно-політичної платформи і здатних до інституалізації у політичній сфері тих імпульсів, які виходять від їх групи»¹⁹.

Провідний російський фахівець із дослідження політичної еліти та політичного класу О.Гаман-Голутвіна, аналізуючи політичний клас, зазначає, що «він не є однорідним, а має вищий рівень — уряд і нижчий — решту політичних сил. Ефективність політичного управління багато в чому визначається способом формування та стилем функціонування страт, які посідають проміжне становище

між тими, хто знаходиться на вершині політичної піраміди і тими, хто становить її основу. Це означає, що має бути баланс між різними елементами правлячого класу, тоді буде збережена стійкість демократичних інститутів»²⁰.

«Але хіба тільки правлячий стан, політичні контроліти або економічно детерміновані класи змінюють світ, беручи участь у процесі виробництва нової суб'єктності?», — запитує О.Неклесса²¹. Отже, на думку російських дослідників, питання політичної еліти та політичного класу залишаються відкритими та потребують подальших ґрунтовних досліджень.

Досить цікавою і самобутньою в історії української суспільно-політичної думки є елітарна концепція В.Липинського. Передумовою провідної ролі національної аристократії є, на його думку, її прагнення до влади і готовність боротися за неї. У праці «Листи до братів-хліборобів» він звертає увагу на те, що ідеалістичний порив до високої і справедливої справи завоювання і творення держави можливий у суспільстві лише за наявності «сильної, організованої і високовартної інтелігенції». В.Липинський наголошує, що народи, які не вміють витворити власних «панів», тобто політичної еліти, приречені на те, щоб коритися чужим.

У його другій відомій праці «Релігія і Церква в історії України» висловлюється сумнів, що Україну можна створити «голосами плебісциту». Державу в Україні, на його думку, можна побудувати лише «розумним і витривалим хотінням та зусиллями меншості». Причому не такої демократичної меншості, «яка править іменем народної більшості і тому не несе за свої діла ніякої відповідальності», а такої, що є авторитетом серед народу, що бачить своє призначення «в найбільшій послідовній і неперервній зусиллі своєї волі, свого розуму, своєї власної організованості». Липинський не розглядав еліту як замкнену суспільну верству або касту. Він вважав, що національна еліта — це та активна меншість, яка об'єднує найкращих і найактивніших членів усіх класів, творить матеріальні і духовні цінності — власність усього суспільства. На його думку, в кожній нації існує група людей, яка керує нацією. Таку провідну групу Липинський називає «*національною аристократією*». Політолог запевняє, що «без своєї власної національної аристократії — без такої меншості, яка б була настільки активна, сильна та авторитетна, щоб організувати пасивну більшість нації всередині, і тим захистити її од ворожих наскоків ззовні — немає і не може бути нації». Постійне відтворення нації, тобто

циркуляція еліт — це, за Липинським, вічний і незмінний наслідок кожної боротьби творчих, продукуючих класів²².

Після краху класової соціальної диференціації на пострадянському просторі дедалі частішим явищем стає багатомірна соціальна диференціація. На місце «класів» у їхньому традиційному розумінні (за типом відношення до засобів виробництва) приходять більш об'ємне і диференційоване поняття: «клас» означає групу людей, що володіють різним «капіталом» (фінансовим, політичним, символічним, інтелектуальним тощо)²³. Можна зробити висновок, що еліта з'являється як багатомірне формування. У найширшому сенсі воно представляє ті позиції у суспільстві, що перебувають «на вершині» соціальних формацій і займають домінуючі позиції.

Вчений С.Вовканич стверджує: «Національні еліти ... є не закритим соціальним кланом, а відкритою системою з перманентними процесами, до яких може долучитися кожен, хто здатний своїм інтелектом, духом, хистом, творчістю та іншими достоїнствами, особистими якостями збагатити національну скарбницю знань, досвіду, цінностей, здобутків»²⁴.

Найбільш вдалим нам видається формулювання відомого політолога, професора Ф.Рудича: «Правлячий клас («еліта влади»), правляча еліта становить вищі соціальні прошарки, які володіють атрибутами впливу, зосередили в своїх руках реальну владу в основних сферах життєдіяльності держави — це і депутатський корпус парламенту, і адміністративно-управлінська еліта, еліта судової влади, дипломатична еліта, лідери політичних партій, громадських рухів, керівники аналітичних, політологічних центрів, фондів»²⁵.

Поняття «правляча еліта» включає на всіх етапах розвитку суспільства різні визначення. Слід зауважити, що поняття «правляча еліта» та «владна еліта» не тотожні. В українському суспільстві окрім владної еліти, є ще й інші групи еліт, які беруть участь в управлінні державою. Отже, під «правлячою елітою» розуміємо групу людей, які посідають впливові позиції як у структурі влади, так і поза нею, які наділені формальними, офіційними повноваженнями, або, не маючи їх, виробляють і приймають найбільш значущі для суспільства рішення у системі політичних відносин.

Ще Фрідріх Великий сказав: «Les ames privilegiees rangent a legal des souveraines» — «Обдаровані люди нарівні з монархами». Отже, поряд з «елітою крові» затвердилася «еліта розуму і талан-

ту» — інтелігенція. Інтелігенція (лат. *intelligentia, intellegentia* — розуміння, пізнавальна сила, знання, від *intelligens* — розумний). Слово «інтелігенція» з'явилося у російській та польській мовах у першій половині XIX ст. і було своєрідною альтернативою слову «дворянство». На перший погляд, *інтелігенція* — це просто частина еліти нації. Проте поняття «еліта» та «інтелігенція» мають суттєво різні значення, зокрема щодо ставлення представників цих суспільних категорій до влади. Ця відмінність фіксується вже на етимологічному рівні. Цікаво, що «еліта» і «інтелігенція» — слова досить близькі за походженням: «еліта» — від лат. *eligare*, що означає висмикувати, виривати, обирати; інтелігенція (також латина) — *lego*, тобто вириваю, виймаю, обираю тощо, але з попереднім *intel* — між, поміж. В останньому випадку йдеться про встановлення зв'язків між обраними. Якщо еліта від самого початку передбачає того, хто її обирає, то інтелігенція — така «мисляча субстанція», яка, так би мовити, прослизгає між пальцями формотворця, претендуючи на самостійне впорядкування буття.

Поділяємо думку фахівців, що не зовсім коректним є питання про співвіднесення понять «еліта» та «інтелігенція», оскільки ці поняття належать до різних систем, мають відмінні сутнісні характеристики. Зокрема, поняття «інтелігенція» містить в собі ознаки класової посттоталітарної доби, розуміння її статусу як соціального прошарку, натомість — «еліта» відображає світовий розвиток, напрацьовані теорії еліти та є основою нації»²⁶.

Ми маємо перехідну еліту. Говорити про те, що в Україні вже сформована еліта, особливо на рівні державних менеджерів чи політичних діячів, зарано. Скоріш за все ми маємо квазіеліту, якій притаманно багато ознак номенклатури. Необхідно згадати, що номенклатура, на відміну від еліти, виокремлює людей лише за критерієм посад, які вони обіймають. А еліта — це ще й моральний авторитет і авторитет у суспільстві, це люди, до думки яких дослухаються, люди, які мають неформальний вплив на соціум.

Для постсоціалістичної України характерне незначне оновлення еліти, що свідчить насамперед про її усталеність. Зміни суспільно-політичного соціалістичного устрою і відповідної політичної системи не привели до повного оновлення політичної еліти. Не можна не відзначити природну динаміку політичної еліти в Україні, що посилилася внаслідок переходу від однієї політичної системи до іншої.

Отже, в Україні можна говорити не про еліту, а про так звану «псевдоеліту» — явище, притаманне тоталітарним і неототалітарним системам. Сенс політичної еліти як феномена суспільного життя полягає у здійсненні авторитетного керівництва у сфері політики. Авторитетною ж, як правило, є влада, сприйнята людьми, на яких вона поширюється.

«Сучасна еліта не є організуючим началом і не має довіри у більшості населення чи бодай його більш-менш значної частини. Позаяк населення не має однорідних цілей і уявлень про себе»²⁷.

За період незалежності України ми бачимо ті самі обличчя, ті самі інтриги, суперечки і союзи у стилі мексиканської опери, і не маємо жодної публічної дискусії з приводу нагальних проблем розвитку країни. Брак такої дискусії — ознака системної кризи не «помаранчевих» чи «біло-блакитних», а цілого *політичного класу*, якому вже давно нема чого запропонувати українському суспільству, зазначає український дослідник С.Таран. «Прихильники білосиніх, які вимагають хліба, і прихильники помаранчевих, які вимагають видовищ, мають навчитися вимагати від політиків програм, стратегій і системних дій. І це теж — питання зміни поколінь. Але вже не політиків, а виборців»²⁸.

На думку політичного експерта К.Матвієнка, «...політичний клас замикається уже на родинному рівні. Раніше були куми, свати, брати. Зараз пішли діти і племінники. Це має місце в усіх блоках...Отже, таким чином, політичний клас замикається генетично і відторгається від суспільства, від країни»²⁹.

І на закінчення. Якщо спробувати розглянути сучасні точки зору на поняття «еліта», то вийде досить різноманітна картина. Зокрема, «еліта» — це: люди, яким притаманне найвище почуття відповідальності (Х.Ортега-і-Гассет), володіють формальною владою в організаціях і інститутах, що визначають соціальне життя (Т.Дай), мають у суспільстві найбільший престиж, багатство, статус (Г.Ласуел), професійно керують справами суспільства і врегульовують конфлікти (Дж. Сарторі), посідають найвищі позиції у системі ключових соціальних інститутів (М.Паренті, Р.Мілле), регулюють соціальні відносини науковим впливом (Дж.Гелбрейт), активна та авторитетна аристократія для організації пасивної меншості (В.Липинський) тощо.

У сучасній науці існує безліч різноманітних теорій політичних еліт: від макіавеллістських, які визнають еліту творчою меншістю, якщо покликана керувати не здатними до самоуправління

масами, до технократичних, які ратують за необхідність формування політичної еліти із середовища менеджерів та вчених. Еліта може бути визначена як група осіб, що володіє високим ступенем соціального престижу і здатна впливати на рішення загальнонаціональних проблем.

Однією з провідних тенденцій сучасної політичної науки є розуміння політичної еліти *як політичного авангарду правлячого класу*. Політична еліта — це досить самостійна, найвища, відносно привілейована частина суспільства, наділена непересічними психологічними, соціальними й політичними якостями, яка бере безпосередню участь у прийнятті та здійсненні рішень, пов'язаних з використанням державної влади або впливом на неї. Термін «еліта» зараз не означає «краще». Однак сенсові навантаження цього терміна припускають, що представники еліти мають ті чи інші якості або ресурси найбільшою мірою, порівняно з іншими групами.

До складу політичної еліти входять ті представники правлячого класу, які формально не пов'язані з політикою, але здійснюють закулісний вплив на ухвалення політичних рішень і відіграють роль так званих «сірих кардиналів» і у певний період можуть ставати головними дійовими особами політичного процесу.

На наш погляд, найбільш правомірним є розгляд феномена «політичної еліти» у співвіднесенні з фактом соціально-класової диференціації. Внаслідок такого підходу можна дійти висновку, що у класово-диференційованому суспільстві клас, який володіє певною власністю на основні засоби виробництва, є *правлячим класом*. В умовах капіталістичного способу виробництва, таким класом є буржуазія. Панівний клас здійснює управління суспільством через діяльність свого політичного авангарду, найбільш активних у політичному сенсі його членів, які безпосередньо керують організацією панівного класу, насамперед за допомогою державною машиною. Таким чином, *політична еліта є частиною правлячого класу і об'єднує ту його частину, яка володіє навичками професійної політичної діяльності і безпосередньо здійснює державне управління*.

Політична еліта відіграє надзвичайно важливу роль у досягненні політичного успіху і соціально позитивної спрямованості політичних процесів. Це зумовлено насамперед тим, що вона уособлює найважливіші сутнісні риси політики: владу, авторитет, вплив, керівництво, представництво і відображення суспільно-політичних інтересів. Отже, під політичною елітою розуміємо соціальну

групу, що посідає найбільш високі позиції в суспільстві, максимально володіє політичною владою і можливістю впливу на суспільство. Вона охоплює найважливіші кола і угруповання економічно і політично пануючого класу. Це люди, які зосередили в своїх руках значні матеріальні та інформаційні ресурси.

Еліта, яка висувається класом, набуває певної автономії стосовно цього класу і зазвичай сприймається як провідник не вузькокласового, а «всезагального» інтересу³⁰.

Еліта відображає волю панівного класу, виявляючи та реалізуючи її. Здійснюючи ці функції, еліта відіграє особливу роль у житті суспільства і набуває відносної самостійності щодо свого класу. Для утримання своєї влади правлячий клас має продемонструвати свій інтерес як інтерес всього суспільства та відповідати своєму визначенню не лише як соціальної групи, яка відрізняється від інших критеріями доступу до суспільного багатства, влади, а й соціальним престижем.

¹ Сартори Дж. Вертикальная демократия // Полис. — 1993. — №2. — С. 80.

² Див.: Ашин Г.К. Элита: история термина. // www.elitarium.ru — 2004. — 5 августа.

³ Політологічний словник / За ред. М.Ф.Головатого та О.В.Антонюка. — К.: МАУП, 2005. — С. 216.

⁴ Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс // Антология мировой политической мысли: В 5 тт. — М., 1997. — Т. 2. — С. 256–257.

⁵ Див.: Сартори Дж. Вертикальная демократия. — С. 80–84.

⁶ Див.: Пугачев В.П. Субъекты политики: личность, элиты, лидерство. — М., 1991. — С. 17.

⁷ Дай Т., Зинглер Р. Демократия для элиты: введение в американскую политику. — М., 1984. — С. 92.

⁸ Див.: Согрин В.В. Управляемая демократия: американский вариант // Общественные науки и современность. — 2004. — №6. — С. 120.

⁹ Див.: Ашин Г.К., Охотский Е.В. Курс элитологии. — М., 1999. — С. 185.

¹⁰ Див.: Роберт А. Даль. Демократія та її критики / Лупішко М., Лупішко О. (пер. з англ.) — Х.: Вид. група «РА–Каравела», 2002. — 440 с.

¹¹ Цит. за: Согрин В.В. Управляемая демократия: американский вариант // Общественные науки и современность. — 2004. — №6. — С. 120.

¹² Миллс Р. Властвующая элита. — М., 1959. — С. 380–381.

¹³ Див.: Паренти М. Демократия для немногих. — М., 1990. — С. 403–407.

¹⁴ Цит. за: Гаман-Голутвина О.В. Политическая элита: Эволюция теоретических концепций. — М., 1996. — С. 20.

¹⁵ Див.: Ашин Г.К., Охотский Е.В. Курс элитологии. — С. 108–109.

¹⁶ Кодин М.И. Современный политический процесс в России: общественно-политические объединения и политическая элита. — М., 1997. — С. 53.

¹⁷ Крыштановская О. Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту // Общественные науки и современность. — 1995. — №1. — С. 51.

¹⁸ Мясников О.Г. Смена правящих элит: «консолидация» или «вечная схватка»? // Полис. — 1993. — №1. — С. 52.

¹⁹ Васильева Л.Н. Теория элит (синергетический подход) // XXI століття: альтернативи розвитку суспільства. Третя світова теорія: Мат-ли четвертої міжнар. наук.-теорет. конф. — К., 2005. — Ч. I. — С. 239.

²⁰ Гаман-Голутвина О.В. Политическая элита: Эволюция теоретических концепций. — С. 7–9.

²¹ Неклесса А. Новый амбициозный класс. Кто осуществит новую сборку мира? // Полит. класс. — 2007. — № 9 (33). — С. 35.

²² Див.: Липинський В. Листи до братів-хліборобів // Філософія політики: Хрестоматія: У 4 тт. / Авт.-упоряд. В.П.Андрущенко (кер.) та ін. — К.: Знання України, 2003. — Т. 3. — С. 91–106.

²³ Див.: Гожев К. Теорія еліт і соціально-філософський аналіз конфліктних ситуацій. — <http://www.ji.lviv.ua/n45texts/gozhev.htm>

²⁴ Вовканич С. Еліта — найбільш конвертована валюта // Віче. — 1997. — №5. — С. 123–124.

²⁵ Рудич Ф. Політичний клас (правляча еліта: її місце і роль в утвердженні незалежності української держави) // Наук. зап. ІПіЕНД. — 2007. — Вип. 36: Курасівські читання. — С. 265.

²⁶ Вовканич С. Еліта — найбільш конвертована валюта. — С. 124–125.

²⁷ Дроздов О. Безелітарна Україна // Ї: незалежний культурологічний часопис. — 2006. — №45.

²⁸ Див.: Таран С. Для УП. — www.pravda.com.ua

²⁹ <http://www.readbookz.com/book/180/6285.html>

³⁰ Див.: Ашин Г.К., Понделков А.В., Игнатов В.Г., Старостин А.М. Основы политической элитологии: Учеб. пособ. — М., 1999. — С. 139–141.

О.М.Майборода

МОДЕЛЬ ВИБОРЧОЇ СИСТЕМИ І ПОЛІТИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕПУТАТА: ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОЗАЛЕЖНОСТІ

Одним з центральних сюжетів кампанії щодо дострокових виборів до Верховної Ради України 2007 року було питання зняття з народних депутатів недоторканності. Конкуруючі політичні сили намагалися подати себе ініціаторами і найпалкішими протагоністами

прийняття позитивного рішення з цього питання. Тим самим вони переконували виборців у тому, що у своїх діях керуються почуттям відповідальності перед суспільством. Між тим, зняття з депутатів недоторканності стосується тільки можливості притягнення їх до відповідальності за кримінальні дії, що підпадають під статті Карного кодексу. Безумовно, чистота депутата перед законом є однією з першочергових вимог до нього з боку тих, хто висловив йому довіру. Однак не менш важливою вимогою є виконання депутатом своїх зобов'язань, даних як особисто, так і в складі політичної сили, з якою він прийшов до влади. Тобто, від депутата вимагається відповідальність за реалізацію тієї політичної програми, якою він чи його партія привабили населення.

Виходячи з презумпції, що кримінальна відповідальність не є тотожною політичній відповідальності, необхідно визначити форму останньої. Слід погодитися з думкою, що головним, якщо не єдиним інститутом політичної відповідальності виступають вибори, тобто процедура своєрідного «покарання» громадянами тих політичних сил, що не виправдали їхньої довіри. На відміну від практики відкликання обраних представників або дострокового припинення повноважень законодавчих чи виконавчих органів, яка не набула скільки-небудь значного поширення в сучасних політичних системах навіть у демократичних країнах Заходу, вибори залишаються чи не єдиною «санкцією», за допомогою якої населення може вплинути на політичну кар'єру особи, яка не виконує своїх зобов'язань або зловживає наданими повноваженнями. Тобто, притягнення народного обранця до політичної відповідальності відбувається не прямо, як це передбачено кримінальною відповідальністю, а опосередковано, через волевиявлення виборців.

У країнах з глибоко вкоріненими традиціями політичної культури, з розвинутими і впливовими інститутами громадянського суспільства можливі й інші форми політичної відповідальності, приміром, добровільне складання депутатом своїх повноважень як реакція на масовану критику його дій через засоби масової інформації, з боку громадських організацій, внаслідок масового виявлення народного обурення, в результаті кампанії за відкликання депутата самими виборцями. На жаль, Україна поки що не може похвалитися ані глибокими традиціями політичної культури, ані впливовістю інститутів громадянського суспільства.

Друге питання, що стосується політичної відповідальності народного депутата, полягає у визначенні предмета його відповідаль-

ності. Простіше кажучи, необхідно точно знати, за що має відповідати депутат. Доводиться визнати, що на масовому рівні уявлення на цю тему не завжди адекватні завданням, що ставляться перед депутатами. Особливо це проявляється у постійній критиці депутатів за втрату безпосередніх зв'язків з виборцями, внаслідок чого потреби останніх залишаються поза увагою тих, кому виборці доручили захищати і реалізовувати їхні інтереси.

Щорічні соціологічні моніторинги показують, що до найбільш важливих проблем, які турбують населення, належать такі, як рівень заробітної плати, пенсій, цін на споживчі продукти, наявність роботи, житла, медичне обслуговування, можливість дати дітям якісну освіту тощо. Якщо завдання народного депутата — особисто допомагати кожному з виборців у вирішенні його життєвих проблем, то депутатська діяльність має бути чимось на зразок сервісної або патронатної служби. Між тим, його першочергове завдання — або створювати правові умови для покращання життя людей, або впливати на прийняття рішень, що стосуються економічної, соціальної та культурної сфер.

Спроможність брати участь у вирішенні тієї або іншої групи завдань залежить від рівня представництва депутата. Приміром, на місцевому рівні депутатам доводиться безпосередньо приймати рішення про проекти, які стосуються конкретних господарських та соціальних питань. Зрозуміло, що для цієї категорії депутатів дуже важливо мати безпосередні зв'язки з населенням, постійно перебувати у курсі його проблем, спостерігати за його реакцією на прийняті рішення. В цьому відношенні слід визнати повністю справедливою критику у бік тих політичних сил та представлених від них депутатів, які під час виборів до місцевих органів влади обіцяють тісний взаємозв'язок з громадою, а після перемоги забувають про це. Як приклад, у пресі наводився випадок, що трапився після останніх виборів у Львові, коли положення про співпрацю з громадськими організаціями таємничим чином випало із регламенту міської ради під час його затвердження. Так само неприйнятною є практика, коли кандидати в депутати місцевих органів, замість висунення конкретних пропозицій, які стосуються потреб населення, обмежуються декларуванням положень програм політичних партій, до яких вони належать¹. Наслідком таких дій є втрата депутатом місцевого органу влади каналів комунікації з виборцями, що повинно мати наслідком його пряму політичну відповідальність, оскільки це може з повним правом

розцінюватися як його нездатність, а то й ще гірше, як небажання захищати їхні права та задовольняти їхні потреби.

Відповідальність депутата Верховної Ради має децю інший характер. Він також мусить знати інтереси і потреби людей, але не тільки свого виборчого округу, а й усієї країни. Він має задовольняти ці потреби та інтереси насамперед прийняттям правових актів загальнонаціонального характеру, призначенням виконавчої влади та контролем за її діяльністю. Зміст його політичної відповідальності полягає у тому, що захист ним інтересів виборців свого округу не повинен шкодити інтересам виборців усієї України. Він має діяти, спираючись на загальнонаціональні моніторинги та соціологічні дослідження, а не на запити тільки «своїх» виборців.

Кандидат у депутати до Верховної Ради балотується з певною політичною програмою — або з індивідуальною, або з програмою тієї політичної сили, яка його висунула і допомагає йому здобути перемогу у мажоритарному виборчому окрузі, чи включила його до свого виборчого списку. Потрапивши до парламенту, депутат має дотримуватися заявленої ним під час виборів політичної лінії, оскільки саме вона привабила виборців і забезпечила йому депутатський мандат. Програма депутата або політичної сили, з якою він пройшов до парламенту, — це, по суті, сукупність його майбутніх дій щодо реалізації потреб та інтересів виборців. Тому можна вважати, що політична відповідальність народного депутата настає відразу, як тільки він відходить від задекларованої політичної позиції, порушує свої обіцянки, переходить до лав своїх політичних опонентів і тим самим зраджує тих, хто віддав за нього свій голос.

Міркування на тему депутатської відповідальності потребують визначитися ще з одним питанням — перед ким конкретно несе депутат політичну відповідальність? Якщо відповідальність настає слідом за невиконанням ним своїх обіцянок, даних виборцям конкретного округу, то в такому разі тільки вони можуть домогатися від нього політичної відповідальності. Адже, якщо виходити з логіки прибічників мажоритарної системи виборів, саме з ними має діяти контракт депутата, якому делеговані повноваження для вирішення проблем цих виборців, бо саме вони делегували йому владні повноваження².

Разом з тим, серед політиків, які переймаються безпосереднім зв'язком між депутатами і виборцями, існує точка зору, що депутат у вищому законодавчому органі країни представляє всю націю, весь народ, а не певний його сегмент³. Якщо погодитися

з цим, то слід визнати, що нація є єдиною у 450-ти особах і що потреби та інтереси виборців одного з 450-ти округів уособлюють потреби та інтереси усіх громадян країни. Насправді ж це не так, і кожен депутат або кожна політична сила представляють інтереси тільки окремого сегмента суспільства. Внаслідок суперечливості цих інтересів депутати повинні досягати загальнонаціонального консенсусу шляхом компромісів і взаємних поступок. Зрозуміло, що поступки депутат робить за рахунок частини інтересів своїх виборців. Але в тому випадку, коли депутат взагалі відмовляється від даних виборцям обіцянок, а тим більше повністю змінює свою політичну позицію, їхні потреби та інтереси вже не враховуються під час укладання консенсусу, чим порушується один з наріжних принципів демократії, а саме — розстановка сил у парламенті мусить бути адекватною реальній розстановці сил у суспільстві. Тільки у цьому разі можна говорити про парламент як орган народного представництва

Якщо депутат або політична сила, обрані тільки частиною населення, і несуть політичну відповідальність перед усією країною, то тільки тому, що вони відповідають за дотримання принципів демократії, що їх поділяє все суспільство. Вони мають нести цю відповідальність і тоді, коли внаслідок їхньої згоди на компромісне рішення переваги отримує не їхній електоральний сегмент.

Перелік ситуацій, коли має наставати політична відповідальність депутата або групи депутатів, об'єднаних в одну політичну силу, не може бути обмежений випадками здійснення ними кримінального злочину або аморального вчинку. Народні депутати відповідають насамперед за те, щоб жорстко витримувалася та політична програма, якою вони привабили виборців, щоб максимально реалізувалися інтереси останніх. В Україні досі не вщухає полеміка з питання, яка система виборів — мажоритарна чи пропорційна найкраще забезпечує реалізацію цієї вимоги.

Серед позитивних рис мажоритарної системи зазвичай відзначають кращу обізнаність виборців з кандидатами, за яких вони голосують, і, навпаки, кращу обізнаність кандидатів з проблемами виборців, за чий голоси вони борються⁴.

Однак вибори за одномандатними округами мають той суттєвий недолік, що інколи, як це було, приміром, під час формування Верховної Ради зразка 1994 року, визначення переможця може затягнутися на довгі місяці. У деяких округах процес затягувався на два роки. Крім того, мажоритарна система не відбивала

структури електоральних уподобань щодо вибору загальнонаціональної політики розвитку країни⁵. Мажоритарна система суттєво полегшувала проходження до парламенту олігархів, які домагалися перемоги завдяки власним грошам, а тому взагалі не вважали себе відповідальними перед будь-ким⁶. Ще одна вада мажоритарної системи — наявність у парламенті великої кількості індивідуальних програм, орієнтованих на регіональні інтереси. В той же час завдання парламенту — виробляти загальнонаціональну політику. Навряд чи можна заперечити, що консенсус з цього питання легше досягається невеликою кількістю учасників, що забезпечується у тому разі, коли депутати об'єднані у групи за принципом партійного представництва. Потреба у формуванні загальнонаціональної програми розвитку особливо актуальна для України, зважаючи на її сегментованість за інтересами і потребами. Узгодження такої програми полегшується тоді, коли вибори відбуваються на пропорційній основі і у парламенті представлені кілька політичних сил.

Пропорційна система, крім того, ще й дає змогу виборцеві чітко визначити, яка партія чи блок партій мають нести відповідальність за зовнішню та внутрішню державну політику⁷. Тим самим політична відповідальність чіткіше персоніфікується, виходячи з належності народного депутата до тієї або іншої політичної сили.

Серйозним аргументом проти пропорційної системи є той, що вона значною мірою нівелює ідею народного представництва, оскільки за її умов народні депутати обираються до Верховної Ради через посередництво політичних партій і більшою мірою представляють ці партії, ніж виборців, а крім того, прямо залежать від партійного керівництва, а не від своїх виборців. Авторитарний характер політичних партій призводить до того, що у виборчі списки багатьох з них потрапляють особисто залежні від керівництва люди — родичі, підлеглі по службі тощо, які за визначенням не можуть бути суб'єктами політичної відповідальності⁸.

Вважається, що особливо знівельовано принцип відповідальності депутата запровадженням закритих виборчих списків, внаслідок чого виборці позбавлені можливості віддати перевагу тому або іншому кандидату. Як наслідок, останній несе відповідальність не перед виборцями, а перед партійним керівництвом, від якого залежить його політичне майбутнє. Оскільки партійні лідери практично одноосібно визначають майбутнє голосування депутатів від своїх партій, то тим самим відкривається шлях до політичної

корупції, за яку притягти до відповідальності практично неможливо⁹. На думку аналітиків, закриті списки тим більше увільняють депутатів від політичної відповідальності, що виборці, які входять до місцевих громад, вимушені голосувати «наосліп», навіть за тих, хто не обізнаний з проблемами регіону¹⁰.

Однак за усіх недоліків пропорційна система в українських умовах має ту перевагу, що полегшує формування виконавчої влади, відповідальної за стан справ у країні. Абсолютно непереконливою є критика пропорційної системи на основі аргументу, що вона не гарантує ефективного структурування парламенту і тим більше — формування парламентської більшості і що це породжуватиме політичні кризи. Практика показала, що за мажоритарної системи політична неструктурованість парламенту і безвідповідальність депутатів за долю країни значно посилюються. Обраний в одномандатному окрузі депутат формально постає захисником інтересів виборців свого округу, але на практиці він найчастіше видає за інтереси виборців свої особисті інтереси. Пропорційна система не дає стовідсоткової гарантії від цієї хвороби, але суттєво зменшує її прояви.

Зіставивши мажоритарну та пропорційну систему за їх здатністю стимулювати відповідальність депутатів за виконання ними їхньої головної функції — дотримання передвиборних обіцянок, необхідно також зіставити обидві системи за їх здатністю забезпечити контроль за діями депутатів. Контроль за діями депутата є неодмінною умовою реалізації принципу депутатської відповідальності.

За пропорційної системи депутат відповідає насамперед перед своєю партією. Прихильники цієї системи вважають, що оскільки відповідальність політичної сили набагато ефективніша для суспільства, ніж відповідальність окремих депутатів, то пов'язаний колективною відповідальністю з однопартійцями депутат нестиме і більшу відповідальність перед виборцями¹¹. Не можна не визнати і слушність заперечення, що депутат, обраний в одномандатному окрузі від якоїсь партії, несе подвійну відповідальність — і перед нею, і перед виборцями. Однак не менш слушним є зауваження, що політик, який не виконав обіцянки перед виборцями одного з округів, може легко уникнути відповідальності, змінивши округ на наступних виборах. Партія ж не може уникнути такої відповідальності, оскільки висуває кандидатів у депутати Верховної Ради від єдиного загальнодержавного виборчого округу

і кожні п'ять років звітує перед усіма виборцями країни¹². Крім того, подвійна відповідальність може використовуватися депутатом для виправдань і перед партією посиленнями на вимоги виборців, і перед виборцями посиленнями на партійну дисципліну.

Останнім часом особливо жорсткій критиці піддається так званий імперативний мандат, який дозволяє політичній силі, з якою депутат пройшов до парламенту або до місцевих органів влади, позбавляти його місця в органі влади. Критика імперативного мандата зводиться до того, що обранець має відповідати перед усією нацією, а не перед вузькою групою — електоратом конкретного округу чи партійним керівництвом, що він діє відповідно до власного розуміння інтересів народу, що пересічний громадянин не може давати депутатові наказ, оскільки не спроможний взагалі розібратися у парламентських подіях, у складному процесі законотворення¹³.

Противники імперативного мандату посилаються на зауваження Європейської комісії за демократію через право (Венеціанської комісії), яке визнало цю норму недемократичною, такою, що суперечить статусу народного депутата як повноважного представника суспільства. Зокрема, Венеціанська комісія у своєму висновку від (12–13).12.2003 щодо проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України» зазначила, що «обов'язковість членства народного депутата у парламентській фракції або блоці порушує незалежність депутата і може вважатися неконституційною, беручи до уваги те, що члени парламенту мають представляти весь народ, а не партії, до яких належать».

Ця сама теза повторюється у висновку Комісії від (10–11).06.2005, у якому вона зазначила, що норма щодо «імперативного мандата» «...надає політичним партіям право анулювати результати виборів. Це також може призвести до послаблення Верховної Ради через перешкоджання реалізації вільного і незалежного мандата народних депутатів, які можуть опинитись у ситуації, коли не зможуть дотримуватися власних переконань і у той же час бути членами парламенту». Експерти Національного інституту стратегічних досліджень звертали увагу, що висновки Венеціанської комісії неодноразово включалися до резолюцій ПАРЕ щодо України (остання — №1466(2005) від 05.10.2005), їхнє втілення у життя є обов'язком України як члена Ради Європи¹⁴.

Українським демократичним колам притаманне беззаперечне сприйняття зауважень Венеціанської комісії. Висновки цього

інституту визнаються такими, що ґрунтуються на європейські правовій традиції, а його рекомендації є універсальними. Ми далекі від наміру заперечити авторитет Венеціанської комісії. Разом з тим, імплементуючи її рекомендації, варто мати на увазі, що європейська правова традиція розвивалася паралельно з традиціями європейської політичної культури. Відповідно, вільний мандат депутата у європейській країні сполучений з традицією неухильного дотримання ним певних моральних норм і приписів, порушення яких автоматично тягне складання ним своїх повноважень, для чого достатньо негативної громадської думки. До переліку таких обов'язкових для депутата норм і приписів має належати неухильне виконання депутатом задекларованої під час виборів політичної позиції. Право депутата на свободу дій під час виконання ним своїх обов'язків не може бути пріоритетним щодо права виборців домагатися через нього втілення своїх інтересів і забезпечення своїх потреб, заради чого, власне, вони і делегують тому чи іншому політику своє конституційне право на здійснення народовладдя. У протилежному разі демократія і права людини будуть існувати тільки для еліти, як це було, приміром, у середньовічній Польщі, де шляхтич робив те, що хотів, а селянин те, що йому належало робити.

Перехід депутата на протилежний політичний бік має розцінюватися як зрада виборців. Збереження за ним у такому разі мандата, якщо виходити з рекомендацій Венеціанської комісії, означатиме легалізацію зради, а отже, і безвідповідальності. Звісно, депутат може бути покараний і суспільною зневагою, але відчувати її як покарання можуть лише ті, для кого суспільна думка та моральні приписи щось значать. Переважна більшість українських політиків відзначається відвертим цинізмом, а тому наївно сподіватися, що на зневагу виборців вони реагуватимуть добровільним складанням депутатських повноважень.

Отже, ми переходимо до питання про механізм реалізації принципу депутатської відповідальності. Навіть деякі з народних обранців визнають, що сьогодні депутати — найбезвідповідальніші люди, які мають право робити що завгодно і навіть прийти до влади з однією політичною силою, а потім перейти на протилежний бік¹⁵.

Критика механізму «електорального покарання» політичної сили, якщо вона не виконала своїх обіцянок, полягає у тому, що жодна політична сила у парламенті, а тим більше коли вона входить

до якоїсь коаліції, неспроможна повністю виконати свою програму, а отже, виборці не можуть визначитися у питанні, чи треба «карати» її на наступних виборах¹⁶. Якщо погодитися з цим, то треба визнати, що за пропорційної системи депутат уникає особистої відповідальності перед виборцями. Однак це не означає, що він повністю уникає дії механізму відповідальності. «Електоральне покарання» поширюється на нього особисто так само, як і на всю його партію.

Прихильники мажоритарної системи вважають, що вона забезпечує спрощений механізм притягнення депутата до відповідальності: депутат є юридично відповідальним перед тими, хто його обрав, і може бути достроково відкликаний (позбавлений мандата) у разі невиконання або неналежного виконання наказу своїх виборців. Зокрема, пропонується, щоб кілька разів на рік депутат звітував перед своїми виборцями про діяльність, здійснену ним за певний термін. Виборці, в свою чергу, оцінювали б його діяльність та приймали рішення або про її продовження, або про відкликання депутата. Автори такого механізму переконані, що він дає можливість повністю втілити в життя ідею народовладдя¹⁷.

Особливе невдоволення викликає застосування імперативного мандата щодо депутатів місцевих рад, оскільки згідно з положенням Розділу XI «Місьцеве самоврядування» Конституції України, Законів України «Про місьцеве самоврядування в Україні», «Про статус депутатів місцевих рад» єдиним суб'єктом, спроможним обирати та відкликати своїх представників, є виключно відповідні територіальні громади¹⁸. Однак навіть прихильники механізмів неімперативної демократії, таких, як збирання підписів під закликом до посадової особи піти у відставку, проведення з цією метою мітингів, зборів та пікетувань, визнають, що ці механізми в Україні не діють. З одного боку, проти них ефективно використовувалися різноманітні політичні засоби, а з іншого — ініціатори відповідних заходів не набули масової підтримки внаслідок інертності значної частини населення¹⁹.

Про неспроможність такого механізму до ефективної дії свідчать ті спроби відкликати мандат народного депутата, що мали місце в Україні. Першою була спроба у 1990 р. відкликати мандат депутата Верховної Ради О.Коцюби, який став депутатом від одного з київських округів у складі демократичної опозиції, але перейшов на бік правлячої більшості. Обурені виборці зібрали кілька десятків тисяч голосів за позбавлення його депутатського мандата, але це не дало жодного результату. Аналогічний результат мала

спроба виборців відкликати мандат народного депутата Тараса Чорновола, який також пройшов до парламенту у складі націонал-демократичних сил, але перейшов на бік провладної фракції²⁰.

Політична відповідальність народного депутата і надалі залишатиметься більшою мірою моральним та етичним, ніж юридичним концептом. Механізм її реалізації має бути насамперед частиною політичної культури, а не формального права. Українське суспільство ще не виробило сталих традицій політичної культури, обов'язкових зразків політичної поведінки. Культурні традиції не тільки формуються на масовому рівні, а й можуть запроваджуватися згори. На нашу думку, таким перенесенням елітарних норм на масовий рівень поки що може бути імперативний мандат, який у найближчій перспективі залишатиметься реальним засобом контролю за дотриманням депутатами своїх обіцянок та механізмом притягнення їх до політичної відповідальності.

На зауваження, що імперативний мандат робить депутата залежним від партійного керівництва, а не від виборців, можна відповісти, що у політика зажди є можливість вийти з тієї партії, чий порядок він вважає недемократичними. Врешті-решт, принциповість має бути неодмінним атрибутом політика, який претендує на статус народного депутата.

---

¹ Варивода Я. Політична відповідальність депутатів Верховної та місцевих рад України: проблеми взаємодії з виборцями. — <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=60111&mode=thread&order=0&thold=0>

² Що таке політична відповідальність. Інтерв'ю з Головою Шевченківської районної у м. Києві адміністрації Віктором Пилипишиним. 16 вересня 2007 року. — http://narodna.kiev.ua/2007/index.php?option=com_content&task=view&id=6&Itemid=2

³ Імперативний мандат: правове підґрунтя та політичні наслідки: «Круглий стіл» в редакції газети «Хрещатик». — <http://www.kreschatic.kiev.ua/ua/3008/art/36986.html>

⁴ Александров О.А. Виборча система. Пошук ефективної моделі. — <http://h.ua/story/2555/>

⁵ Кисельова Ю. Пропорційна система виборів до ВР як шлях політреформи. — <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=3622&mode=thread&order=0&thold=0>

⁶ Вибори 2006: проблеми та перспективи. Інтерв'ю з Юрієм Ключковським, народним депутатом України, заступником голови Комітету Верховної Ради України з питань державного будівництва та місцевого самоврядування. — <http://www.cpp.org.ua/aspekts/87/196>

⁷ Александров О.А. Названа праця.

⁸ Березюк О. Вибори без вибору. — <http://www.tsybulko.com.ua/article.php?articleID=6742>

⁹ Бойко Н. Ілюзія вибору — 7 // Вибори без вибору. — <http://www.pravda.com.ua/news/2007/7/3/61062.htm>; Нова політична якість буде у владі! Виступ голови Громадянсько-політичного союзу патріотичних сил України В.М.Палія на прес-конференції в агенції УНІАН 7 червня 2007 року. — <http://www.patriotua.info/>

¹⁰ Коломієць А. Закриті списки — вбивство демократії. — <http://www.pravda.com.ua/news/2007/1/26/53676.htm>

¹¹ Тимошенко проти повернення до мажоритарної виборчої системи. — <http://www.tymoshenko.com.ua/ukr/news/first/4348/>

¹² Там само.

¹³ Варивода Я. Названа праця; Дніпров О. Чи потрібен Україні імперативний мандат народного депутата? — <http://www.tomenko.kiev.ua/cgi/redir.cgi?url=pc07-2003-03.html>

¹⁴ Імперативний мандат у Конституції України: правові та політичні аспекти проблеми. — <http://www.niss.gov.ua/Monitor/Monitot26/01.htm>

¹⁵ Імперативний мандат: правове підґрунтя та політичні наслідки: «Круглий стіл» в редакції газети «Хрещатик». — <http://www.kreschatic.kiev.ua/ua/3008/art/36986.html>

¹⁶ Бойко Н. Названа праця.

¹⁷ Мажоритарна система та потреба у ній. Інтерв'ю з депутатом Закарпатської обласної ради М.Сятиною. — <http://tribuna.org.ua/index.php?option=content&task=view&id=2959&Itemid=52>

¹⁸ Мохник А. Імперативний мандат» для депутатів місцевих рад. — <http://www.deputat.org.ua/?art=1171539766>

¹⁹ Паламарчук О. Механізми політичної відповідальності як засіб забезпечення верховенства народу в політичній системі країни. — http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panogama/issue.php?s=s-pp0&issue=2005_3

²⁰ Уколов В. Народні депутати-політики проти депутатів-кнопкодавів. — <http://pravda.com.ua/news/2007/6/1/59737.htm>

В.І.Бурдяк

НОВИЙ ПОЛІТИЧНИЙ КЛАС УКРАЇНИ І СУСПІЛЬНІ ІНТЕРЕСИ

Починаючи з 1991 року, в Україні відбуваються перетворення, які носять революційний характер. Формується нова економічна і політична система, докорінно змінилася соціальна структура суспільства. В соціальному і політичному житті з'явилися нові

актори, які примусили суспільство грати за новими правилами, що не завжди і не всім подобаються. Колишня партійна номенклатура змушена була відступити зі своїх позицій. Змінилися механізми соціальної і політичної мобільності, стереотипи і доміанти поведінки політиків, тобто вся система політичної стратифікації. Якщо спробувати підбити підсумки минулих сімнадцяти років, то позитивів виявиться не так вже й багато, адже більшість розпочатих реформ не доведені до бажаного результату, все ще не створено загальнонаціональної концепції розвитку держави, а тому прийняту Конституцію, навіть зі змінами і доповненнями, основні суб'єкти владних відносин намагаються постійно переписувати (остання спроба здійснена фракцією БЮТ у Верховній Раді на початку квітня 2008 р.); не створені стійкі політичні інститути і механізми; відсутні концепції національної політики, національної консолідуючої ідеології, яка покликана згуртовувати націю, визначати ієрархію вищих національних інтересів і завдань; відсутня загальнонаціональна система цінностей і норм. Водночас не можна заперечити того, що на політичній арені України сформувався новий політичний клас і вже за роки незалежності став одним із ключових суб'єктів владного домінування.

У політології існує безліч дефініцій для визначення членів політичного класу: політичні суб'єкти, політичні актори, агенти політики, еліта, довірені особи тощо. На нашу думку, політик за своєю природою — представник. Навіть у тому разі, якщо за ним не стоять певні соціальні спільноти, він все ж таки веде себе як представник суспільних інтересів. У зв'язку з цим П.Бурд'є аналізує механізм «самоосвячення довірених осіб», що являє собою трансформацію індивіда в політика¹. Політичні представники структуруються під впливом соціальних спільнот (як *своїх*, так і *чужих*), які делегують замість вибулих представників нових. Самоврядування спільнот об'єктивно не може відбуватися через зайнятість людей своїми професійними справами. У більшості на заняття політикою не вистачає часу, сил, інформації чи й бажання. Тому Б.Чичерін свого часу вважав, що поява класу представників неминуча². Довіра соціальної спільноти до *свого* представника якраз і створює той вихідний політичний капітал, що стає засобом структурування суб'єктів політичного класу.

Поряд з цим, але значно сильнішим чинником структурування є ворожість спільноти щодо *чужого* представника. Проте варто зазначити, що клас представників не розпадається, адже кожний

з його членів зацікавлений у збереженні власного статусу і блокуванні появи нових членів. Пройшовши етап становлення, політичний клас вибудовує систему захисту власного статусу і механізми його збереження, не допускає появи нових членів у своєму складі. Цю ситуацію досліджували багато вчених. Так, Н.Луман писав, що «функціональні системи допускають включення кожної людини, але фактично вони виключають тих, хто не відповідає їх вимогам»³. Підстави для невключення можуть бути різноманітні — етнічна чи класова ворожість, освітній рівень, професійна підготовка, рівень доходу, спосіб життя й мислення тощо.

Сучасна теорія класу (особливо в західній соціології) значною мірою поступається так званій теорії стратифікації (П.Сорокін, Р.Мертон та інші), в якій клас, а точніше, страта — суспільна спільнота визначається не так за соціально-економічною ознакою, як за політичними, професійними й іншими особливостями її життєдіяльності в суспільстві. При цьому підкреслюється, що класовий поділ виникає не лише з контролю (чи його відсутності) за засобами виробництва, але з політичних, культурних тощо відмінностей, безпосередньо не пов'язаних з власністю. Зазвичай виділяються такі базові ознаки класу, як статус, рівень доходів, партійні переваги, професія, кваліфікація, рівень освіти тощо.

Ф.Рудич пише, що «політична еліта — це носії політико-управлінських якостей. Правляча еліта («еліта влади»), політичний клас становлять вищі соціальні прошарки, що володіють атрибутами впливу, зосередили у своїх руках реальну владу в основних сферах життєдіяльності суспільства і беруть безпосередню участь у формуванні і здійсненні політичних рішень, пов'язаних з використанням державної влади або впливом на неї. Це і депутатський корпус парламенту, і адміністративно-управлінська еліта виконавчої і судової влади, і дипломатична еліта, і лідери політичних партій, суспільних рухів, і керівники аналітичних, політологічних центрів, фондів»⁴. Погоджуючись повністю з цим визначенням вченого, додамо лише, що розглядаємо політичний клас також як спільноту представників, що *професійно* займаються політикою. Як писав М.Вебер, є два способи зробити з політики свою професію: або жити *для* політики, або жити *за рахунок* політики і *політикою*⁵. Згодом це формулювання уточнив П.Бурд'є, додавши, що таке визначення піддається верифікації у тому разі, якщо агенти живуть *за рахунок політики* за умови, що живуть *для політики*⁶. Однак, якщо цей критерій застосувати до політичного

класу України, то виявиться, що значна частина політиків перебуває за його межами. Поєднання цих двох вимог «жити для політики» і «жити за рахунок політики» — результат тривалої історичної еволюції, якого український політичний клас зможе досягти лише в майбутньому.

Український політичний простір можна охарактеризувати принаймні двома рівнями: публічним, офіційним і прихованим, неформальним. Публічне життя можна визначити як реальність першого порядку, представлену у вигляді різних видимих і доступних для вивчення політичних рішень: вивчення соціальної реальності, форм легітимізації соціальної нерівності, артикуляції соціальних інтересів, зіткнення систем цінностей, думок, ідеологічних позицій тощо. На цьому рівні видно, як політики управляють процесами створення суспільних систем розподілу матеріальних і символічних ресурсів.

Другий рівень — невидима *реальність другого порядку* — може бути представлений у вигляді численних непублічних взаємодій політиків між собою і з представниками соціальних сил, зацікавлених у збереженні чи зміні сформованих систем соціальної нерівності. Іншими словами, це угоди, договори тощо між політиками і різними соціальними спільнотами. Так формуються відносини представництва, внаслідок яких політиків обирають народною довірою для представлення і вирішення важливих для суспільства питань. Отже, структурування політичного простору відбувається через прийняття рішень і механізми розподілу матеріальних та символічних ресурсів, а також завдяки визнанням і запровадженням формам артикуляції інтересів та їх представництва в політичних інститутах. Водночас є ще одна особливість політичного простору, яка полягає в тому, що кожна дія політичного суб'єкта (як представника також і його соціальної спільноти) є незалежною для інших суб'єктів. Тобто, політичні суб'єкти за своєю природою автономні і незалежні один від одного. Цей факт впливає на безпосередній зміст діяльності суб'єктів, змушуючи їх діяти специфічно — політичним способом, а саме, як єдиних власників і носіїв інтересів народу.

Натомість у пересічних громадян склалося стійке враження, а політологи відверто заявляють і пишуть про те, що основний зміст політичних змін полягає в боротьбі за доступ до соціально-значимих ресурсів, яка в період приватизації набула особливо гострої форми. На практиці це означає, що головна мета політичного класу

полягала в тому, щоб легітимізувати систему соціальної нерівності, що виникла досить швидко, надати їй природного і необхідного вигляду. Одним із способів обґрунтування власної легітимності для політичного класу стало здобуття статусу депутата. По-перше, величезне значення має статус депутатської недоторканності, тому українські парламентарі такі активні в його збереженні. Пригадаймо, що після «помаранчевої революції» і президентських виборів, усі прихильники В.Ющенка одноставно обіцяли на Майдані, що в разі його перемоги відразу ж домагатимуться вирішення питання про зняття депутатської недоторканності, але ще двічі поспіль відбувалися вибори до парламенту і в ході кожної передвиборчої кампанії лідери демократичних сил знову звертались з подібними обіцянками до електорату. Проте питання залишається й донині відкритим. По-друге, для політиків досить важливо легітимізувати свій політичний статус на парламентських виборах і домогтися, щоб суспільство сприймало їх такими. Наявність підтримки виборців — кращий доказ проти різного роду звинувачень юридичного і морального плану. Приблизна відповідь на всі звинувачення, які пред'являли окремим депутатам, завжди була одна: «мені люди довіряють, тому всі претензії залиште при собі».

Головною умовою існування політичного класу є переконання його членів у тому, що коли виборці обрали їх до влади, то готові підкорятися прийнятими політичними рішенням, у тому числі і тим, які пов'язані з розподілом матеріальних і символічних ресурсів і які неминуче породжують соціальну нерівність. Тож представництво є підставою для прийняття політичних рішень, що змінюють статус соціальних спільнот у суспільній ієрархії. Але яким чином одні індивіди приймають владу інших індивідів, якщо це заздалегідь означає добровільне підпорядкування чи насильницький примус? Вважаємо, що відповідь на це питання криється в понятті політичного простору. В Україні політичний простір — базова складова соціального універсуму, представлена у вигляді системи відносин між представниками і їх соціальними групами щодо соціальної нерівності. Прийняти соціальну нерівність і задовольнитися своїм становищем у суспільній ієрархії чи протидіяти їй, доводячи в такий спосіб своє право на дещо вищий статус у суспільстві з усіма привілеями, які з нього випливають, на доступ до різних ресурсів — це проблема, яку вирішують депутатам і їх соціальні групи.

У цьому розумінні політичний простір є особливою інфраструктурою, яка забезпечує управління комплексом соціальних

процесів шляхом формування специфічних для кожної сфери суспільства каналів соціальної активності і форм артикуляції соціальних інтересів. Фактично, це блок управління системою соціальних відносин, який надає виняткових можливостей для зміни форм суспільних відносин, сприяє запобіганню конфліктів, криз, розпаду суспільства.

Виникає запитання, як ці автономні суб'єкти взаємодіють між собою і чому вони не знищують один одного у війні «всіх проти всіх», як, наприклад, під час «помаранчевої революції» чи після неї, коли на початку вересня 2005 р. упродовж тижня Президент відправив у відставку прем'єр-міністра Ю.Тимошенко й інших ініціаторів політичного протистояння, що вже переросло в суспільний конфлікт, і у вищих колах виконавчої влади України виникла політична криза; або коли Президент разом з Головою ВРУ В.Литвином, представниками 9 парламентських фракцій та виконувачем обов'язки прем'єра Ю.Єхануровим підписали «Декларацію єднання та співробітництва задля майбутнього України»⁷, або коли Президент видав Указ про розпуск Верховної Ради і дострокові парламентські вибори у 2007 р. Перелік має продовження, але відповідь на це питання лежить у концепті політичного класу.

Наведемо актуальну в цьому контексті тезу М.Михальченка про два нагальні джерела неефективності політичних режимів: системний і ситуаційний. Вчений вважає, що у сучасній Україні діють обидва. «По-перше, — пише він, — політична система не гармонізована щодо розділення і доповнення функцій влади. Тому елементи політичної системи, гілки влади «працюють» у певні моменти на знищення один одного або на послаблення. Звідси — системна криза влади. По-друге, маємо ситуацію, коли гілки влади очолюють малоефективні або незаконослухняні політики»⁸. Це впливає з професійної і психологічної невідповідності до виконання своїх функцій, а намагання підвищити ефективність через перманентне оновлення почту на рівні центрів і регіонів не дають результатів, оскільки будь-яка ротация кадрів відбувається лише на рівні особистісних політичних і моральних орієнтацій вищих посадовців держави, іншими словами, того ж політичного класу, коли існує досить високий ступінь помилки щодо адміністраторів. Вони досягли верхнього рівня своєї компетентності, але він явно нижчий від того, якому має відповідати сучасний державний діяч: професіоналізм, рішучість, чесність, уміння сприймати і репродукувати нове, демократизм тощо⁹.

Отже, демократія, яку постійно декларують представники політичного класу, як політичний механізм і практика існують завдяки представникам народу, а соціальна нерівність закріплюється визнанням права одних панувати над іншими. Однак в Україні представництво, роль та інтереси самих народних депутатів ще не знайшли відповідного місця в політичній теорії і культурі. Розвиток їх суті дає можливість виявити зв'язки між громадянським і політикою, між громадянським суспільством і державними інститутами, оскільки в глибині проблем політичних відносин і системи їх важко знайти.

Звернення до минулого світового парламентського досвіду вказує, що подібні труднощі існували ще в Новий час у Франції¹⁰, згодом і в Америці¹¹. У революційній Франції народний суверенітет так глибоко оволодів ідеологією змін і політичною демагогією, що жоден лідер не зміг їх подолати. Викликали суперечки й ідеї Ж.-Ж.Руссо про те, що демократія може бути лише прямою, а «воля народу не може бути представлена»¹², що це лише проста трансмісія волі представників, які не могли найменше відхилитися від поставленого завдання, збирали всіх громадян, щоб одержати схвалення своїх дій, тому що інше спотворило б народну волю¹³. Ці погляди актуальні й у сучасний період, коли радикалізм стає засобом досягнення влади, шляхом демократичної демагогії. І нині, в XXI столітті освічені демократи прагнуть до влади з *голосами вулиці*, заперечуючи власну роль у політиці. Голоси вулиці відкидають представництво, роль громадської думки, ЗМІ, парламенту, лобізму й української практики як європейської держави.

Основою демократії є таке представництво, яким його визначив Е.Берк, відомий наполегливістю у відстоюванні ідеї законодавчої влади як дорадчого голосу. У «Промові до брістольських виборців» у 1776 р. він заявив, що парламент Британії був «дорадчими зборами єдиної нації, з єдиними інтересами, інтересами цілого, де мають правити не місцеві цілі, не місцеві упередження, а загальне благо як наслідок загального розуму цілого»¹⁴. Політик, обраний до парламенту, інтелектуально вищий і компетентніший за середнього виборця в його районі. Виборці делегують депутату вимоги від округу, а решту питань депутат вирішує сам відповідно до інтересів цілої нації. Підхід Е.Берка визначає взаємини виборців з депутатом за тим, як йому довіряють, контролюють та дають можливість акумулювати більше влади від конкретного мандата¹⁵.

Статус депутата проявляється через імперативний і вільний мандат. Імперативний мандат нині застосовується рідко. Він, наприклад, діяв у Республіці Болгарія в одномандатних округах при мажоритарній виборчій системі (1990–1991), де виборці знали депутата і прямо контактували з ним щодо своїх інтересів¹⁶. У сучасній практиці поширений вільний мандат, за яким депутат голосує по совісті. Вільний мандат підтверджує, що парламент як інститут держави є верховним виразником національного інтересу, тому депутат представляє цілу націю. Найчастіше ж вільний мандат є партійним, пов'язаним із суворою партійною програмою та дисципліною. Він дає різний ступінь свободи і можливість потрапити під тиск, стати частиною корпоративного інтересу або лобі, адже мандат є ґрунтом для лобізму і лобістської діяльності. Це досить чітко відслідковувалося під час голосування з особливо важливих питань, які викликали суперечності між конфронтуючими частинами депутатського корпусу у Верховній Раді України попереднього скликання (2006 р.), сформованій за пропорційною виборчою системою, коли для отримання позитивного результату голосування і проходження питання необхідно було набрати 226 голосів, і кожний з них був — золотим, адже відома практика перекуповування і голосів, і депутатів з інших фракцій, якою не нехтували представники коаліційної більшості.

Через мандат депутат здійснює свої функції, формує норми законів як представник відразу кількох політичних рівнів: виборців від виборчого району, партійної більшості в усій країні, нації і самого себе. Різні рівні накладають на нього різну відповідальність, дають різні можливості участі у відносинах влади. Складна сукупна суспільна роль депутата залежить від його політичних і особистісних переваг і якостей. Тому важливо виявити структуру інтересу депутата: в ній є можливості і способи лобіювання певних ідей; інтерес депутата як інститут і особистий можуть різною мірою збігатися або вступати в суперечність залежно від його особистих якостей та уподобань. Саме перехід частини депутатів з фракції Блоку Юлії Тимошенко до коаліційної більшості став відкритою причиною розпуску Верховної Ради України в 2007 р.

Два типи інтересів (особистий і професійний) і функції представляти інтереси інших людей повністю збігаються лише в ідеальних випадках. Депутат повинен уміти трансформувати делеговані інтереси в законотворчість і відстоювати їх перед іншими інтересами. Виконання ним професійних інтересів як політиком служить

законотворчому і законодавчому процесам. Перед суспільством депутат має представляти інтереси виборців, ідентифікуватися з ними і їх інтересами як своїми. Але є ряд випадків, коли він може представляти і свої інтереси як інтереси виборців чи підмінити їх частиною своїх інтересів. Ця єдність і протилежність прикривають велику частку проблем представницької влади, створюючи можливість для спотворення інтересу, владного маніпулювання ним і корупції. Саме на цьому терені виникає і розвивається лобістська діяльність.

Політичні інтереси виборців визначаються соціальною структурою і стратифікацією суспільства, типом участі в політичних відносинах, які найсильніше діють у виборчому процесі, створюючи систему з національних, партійних, групових, індивідуальних і місцевих інтересів. Депутат має представляти і захищати їх у законодавчому процесі саме за такою системою, прирікаючи себе на вплив і тиск ззовні. Система, разом з власними його інтересами, формує певні переконання і спрямовує до дій, для прийняття загальної відповідальності за політичні рішення, які згодом впливають на розподіл суспільних благ.

Національний інтерес інтегрує політичні інтереси, представляючи політичну владу, організовану в державу. Він утверджує й забезпечує розвиток і перспективи існування кожної держави, а через неї й її громадян. Всупереч більшості космополітичних і антиетатистських поглядів на роль держави і нації, вважаємо, що держава як форма національної інтеграції й існування, забезпечує реальний спосіб життя окремої спільноти серед інших спільнот. Конкуренція між ними не виявляє тенденції до зменшення ролі держави, а сприяє появі нових наднаціональних спільнот. Інтеграція створює нову наднаціональну державність, посилює конкуренцію між національними спільнотами.

Груповий політичний інтерес — результат соціально-економічних інтересів і місця цієї соціальної групи у суспільстві. Будь-яка група прагне здійснювати вплив на загальні правила життя і конкретні державні рішення на законодавчому рівні, а далі й на інших адміністративних рівнях. Груповий інтерес, який не представлений у політичній системі, шукає способи впливу на нерегламентовані механізми політичної системи і породжує особливу діяльність щодо реалізації групових і приватних інтересів — лобювання або тиск для реалізації певного інтересу. У сучасних політичних системах групові інтереси найчастіше представлені партійним

інтересом, який впливає на загальні рішення через партію. Отже, чіткий соціальний груповий інтерес, що впливає на регламентовані механізми в окремій політичній системі, це — партійний інтерес.

У системі політичних інтересів України особливе місце посідають місцеві інтереси населення окремого регіону. Загалом вони досить сильно розвинені у сучасних демократіях; їх представляють і регулюють автономні місцеві органи влади. Але під час реалізації місцевих інтересів провідна роль належить центральній владі, особливо щодо бюджетної політики. Захист місцевих інтересів на державному рівні — одна з функцій депутата. Місцеві інтереси — інтегральна частина партійних інтересів, якщо вони добре сформульовані і деталізовані, але часто вони перевищують партійні і стають об'єктом надпартійних рішень. Зв'язок партійних і місцевих інтересів — це взаємини між виборцями і депутатами, де вони мають можливість для широкої політичної діяльності та реалізації влади. Українські депутати в цьому плані роблять лише перші кроки.

Зазначимо водночас, що специфічною особливістю сучасної української еліти є те, що у всіх сферах життєдіяльності суспільства виборці бачать практично тих самих людей. Перехід від професії як покликання до професії як засобу здобуття статусу чи збагачення — головна вада українського політичного класу, його втрата і причина падіння. Ще в сиву давнину Платон застерігав, що перехід від однієї страти до іншої є згубою для держави. Але водночас уже в ХХ столітті П.Сорокін з глибоким демократичним і гуманістичним оптимізмом наголошував, що здібна людина, з талантом і вдачею може вибратися на верхні поверхи суспільної ієрархії. Шлях до еліти відкритий, але тернистий і пройти його може далеко не кожний. Тож тому, хто вирішив обрати цей шлях, потрібні здібності, талант, сила волі, витривалість, наполегливість в оволодінні знаннями, професійними навиками, і не в останню чергу — проста людська вдача, яка зазвичай посміхається далеко не кожному, а лише обраним.

---

¹ Див.: Бурдье П. Социология политики. — М.: Socio-Logos, 1993. — С. 143.

² Див.: Чичерин Б.Н. О народном представительстве. — М.: Республика, 1998. — С. 79.

³ Луман Н. Глобализация мирового сообщества: как следует системно понимать современное общество // Социология на пороге XXI века: основные направления исследований. — М.: Интеллект, 1999. — С. 132.

⁴ Рудич Ф. Внезапный выброс гремучей смеси. — http://dialogs.org.ua/issue_full.php?m_id=10882

⁵ Див.: Вебер М. Политика как призвание и профессия // Вебер М. Избранные произведения. — М.: Прогресс, 1990. — С. 644–706.

⁶ Див.: Бурдьє П. Указ.соч. — С. 196.

⁷ Кириєнко У. Кадровий дефолт: наслідки // День. — 2005. — 16 вересня.

⁸ Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. — Дрогобич: ВФ «Відродження», 2004. — С. 75.

⁹ Там само. — С. 76.

¹⁰ Kesselman M. France // M. Kesselman, J. Krieger and W.A. Joseph, eds., Comparative Politics at the Crossroads. — Toronto: Heath and Company, 1996. — P. 115.

¹¹ Fabrini S. The American System of Separated Government / Historical-Institutional Interpretation // International Political Science Review. — 1999. — № 20 (1). — P. 97.

¹² Див.: Руссо Ж.-Ж. Названа праця. — С. 178–182.

¹³ Там само. — С. 200, 233.

¹⁴ Burke E. Speech to Electors of Bristol // Bredvold L.I., Ross R.G., eds. The Philosophy of Edmund Burke. — Michigan: The University of Michigan Press, 1960. — P. 147–148.

¹⁵ Пиргова М. Парламентарната система в България: Институционални проблеми на прехода. — София: ИПК РАЦИО-90, 1998. — С. 76.

¹⁶ Петров К. Колапсът на комунизм (Случаят Горбачев). — София: БАН, 1998. — С. 317.

Ю.С.Ганжуров

ПОЛІТИЧНА РЕКЛАМА: КОМУНІКАТИВНИЙ ФОРМАТ І ЕЛЕКТОРАЛЬНА РЕЗУЛЬТАТИВНІСТЬ

Провідна роль політичної реклами значною мірою зумовлена тим, що сьогодні вона перетворилася в складову частину будь-якого політичного товару, без якої той просто не зможе існувати у сучасному просторі політичної влади. Політичний час став багато в чому рекламним, а взаємодія акторів у боротьбі за владу насичена постійними презентаціями політичних товарів. Аналізуючи її сутність, Є. Лисовський пропонує поширити на політичну рекламу відоме визначення А. Деймана: «Реклама — це оплачуване цілеспрямоване звернення, яке здійснюється через засоби масової комунікації та інші види зв'язку, що агітує на користь товару, марки фірми, кандидата, уряду¹. Рівень та характер застосування рекламних технологій у політиці стали не лише сучасним

механізмом її виробництва та розвитку, але і свідченням зрілості політичної культури соціуму.

Визначаючи суттєве значення реклами для розвитку сучасної політики, науковці, проте, мають різні точки зору стосовно її сутності та визначення основних якостей та характеристик. На нашу думку, спрощеним є так званий економічний підхід, що не робить практично ніяких відмінностей між політикою та бізнес-рекламою, політичними та комерційними механізмами просування товарів у ринковому просторі. Прихильники цього підходу вважають, що у політиці, як і в економіці, товарна продукція наділена тими самими характеристиками: товарним іміджем, етикеткою, сервісною програмою та ін. При маркетинговому підході акцент робиться на механізми збуту та неособисті форми комунікації, що здійснюються за допомогою платних засобів поширення інформації. В руслі схожого підходу політична реклама набуває вигляду товарно-емблемної форми діяльності, інтерпретується як механізм примусового позначення товару і навіть синтезатор нових потреб громадянина. Психологічні конструкції базуються на розумінні політичної реклами як сукупності методів специфічної дії на масову аудиторію. Крім того, сформувалися і такі теоретичні підходи, прихильники яких не вбачають у політичній рекламі специфічних обрисів способу організації дискурсу і через це оцінюють її як різновид агітаційно-пропагандистської діяльності.

Для того, щоб точніше визначити сутність та характер політичної реклами, нагадаємо, що цей тип інформаційної діяльності виник у просторі публічної влади не відразу, а в процесі еволюції ринкового сегменту політики. Її поява була викликана в житті трьома потужними історичними тенденціями:

1. Реклама не могла з'явитися на політичному ринку доти, доки там не утворилася стійка кількість виробників політичних товарів (які в той час були представлені у вигляді партій). Поступово зростаюча конкуренція між ними і актуалізувала питання про те, як кожному із них обіграти суперників, схилити шальки терезів на свою користь, розширити підтримку виборців. Іншими словами, на певному етапі розвитку як політичного ринку, так і представницької демократії загалом партії були змушені поставити собі запитання не стільки щодо виробництва політичних товарів, скільки щодо їхнього збуту, поширення в суспільстві. Проте зрозуміло, що для цього їм необхідно було попередньо домогтися стійкого виробництва політичних товарів (у особі кандидатів на чергових

виборах). А ця стадія сприяє досить високому рівню розвитку політичної системи, що спирається на електоральні механізми. Таким чином лише на певному рівні розвитку та при високому рівні міжпартійної конкуренції у цих інститутів виникла потреба віднайти ефективні технології популяризації та збуту політичних товарів.

2. У надрах політичного ринку мали створитися і особливі структури, які здатні відносно автономно та незалежно від партій (а, відповідно, вступаючи у конкуренцію між собою) пропонувати їхній товар масовим прошаркам населення, широким соціальним аудиторіям. Ці носії особливої, цінованої в умовах виборів інформації, або ЗМІ, також повинні були перейти від епізодичної практики такого типу до стійкого створення партійних пропозицій, популяризації їхніх політичних товарів. Зрозуміло також, що лише певний ступінь постійності схожих пропозицій економічно виправдовував існування ЗМІ. Схоже становище водночас свідчило і про розширення економічних підстав існування сфери політики загалом. Бо саме через медіаканали в політику йшли гроші тих соціальних структур, які були зацікавлені у просуванні того чи іншого кандидата чи партії. При цьому діяльність популяризації товарів також ставала все більш професійною та комерціалізованою.

3. Виникнення у населення стійкої потреби у політичних дебатах створювало інтерес у політичній участі. Ця зацікавленість формувалася поступово: як під впливом розвитку представницьких механізмів політики, так і під дією ЗМІ, які всією своєю діяльністю настирливо прищеплювали людям потреби в публічному обговоренні провладних колізій. Політична реклама не могла виникнути доти, доки в суспільстві не сформувалося постійне коло споживачів інформації, яке поширювалося під дією ЗМІ. А це також свідчило про досить високий рівень розвитку політичної системи, заснованої на нескінченному діалогові держави та активної частини суспільства.

Отже, політична реклама — це результат виникнення та існування трьох типів ринків у просторі політики: продавців (партій), носіїв рекламної продукції (ЗМІ) та покупців (політично активної частини населення).

Таким чином, політична реклама є продуктом розвитку та внутрішньої сегментації політичного ринку, який може вважатися особливим показником плюралістичного характеру політичної системи і, відповідно, інституціоналізації конкурентного характеру влади, що передбачає безперервний вибір громадянами тих чи

інших політичних товарів. У рамках такого інформаційно-комунікаційного простору політична реклама складається й існує як текст аргументованого звернення до покупців, який формується в умовах конкуренції та спрямований на їхнє ознайомлення з тим чи іншим політичним товаром, популяризацією переваг запропонованої продукції, а також створення активного попиту на неї та розширення продажу.

Від інших маркетингових способів організації дискурсу політичну рекламу відрізняє те, що вона перш за все спрямована на підтримання конкурентного характеру політичної взаємодії комунікатора та реципієнта, а також на постійну розробку ситуації вибору споживачами політичної продукції. В міру такої спрямованості рекламні повідомлення, як правило, не порушують глибинні основи людської свідомості та в основному взаємодіють із оперативною пам'яттю людей, їхніми емоціями та відповідними установками поведінки. Рекламні тексти не створюють, а направляють вже створені установки політичних акторів на той чи інший товар. Зважаючи на це, політична реклама не стільки формує ідеологічні вподобання та інтереси людини, скільки перенаправляє вже сформовані потреби на ті чи інші політичні об'єкти (товари). Внаслідок цього у процесі політичної комунікації реклама орієнтована не на світоглядні зрушення чи зміну політичних позицій, а лише на створення тимчасових уподобань людей щодо продукції.

Оцінюючи інформаційно-мотиваційну сутність політичної реклами в Україні, О. Шпортко солідаризується з В. Карасьовим, котрий вважає, що політичній рекламі неодмінно потрібний елемент карнавальності, «потрібен фест». Бо вибори — це шоу, цікавіше за чіпси та пиво, адже чіпси — річ статична, а двобій опонентів у передачах на кшталт «Я так думаю», «Тільки про головне», «Свобода слова» чи «П'ять копійок» — видовище динамічне. Тож влада, якщо вже вона нездатна забезпечити народ хлібом, мусить розважати видовищами. А вибори, як на те пішло, — найкращий час для шоу. Виборець же насамперед є глядачем. А як глядач він мало що отримує. Поки що політична реклама — це поспіхом склепані ролики інверсійного характеру та повний брак політичної інтриги².

Політична реклама як різновид дій зі встановлення комунікації відрізняється також своєю внутрішньою структурою. Більшість фахівців вважають її елементами різних видів діяльності, пов'язаної із популяризацією та продажем політичного товару.

До особливих видів рекламної діяльності у спеціальній літературі зазвичай відносять:

– акції, що сприяють проникненню товару на політичний ринок, його висуванню та закріпленню у цьому просторі, позиціонуванню в конкурентних взаємовідносинах із опонентами. Основні завдання, що вирішуються тут за допомогою рекламних технологій, це «відгородження» пропонованого товару від конкурента, виявлення та заявлення про його специфічні властивості та якості;

– різноманітні дії стосовно популяризації партій, ідеологій, програмних завдань, принципів діяльності і навіть політичної філософії певного політичного напрямку, які ховаються за конкретними кандидатами та політиками;

– акції, що формують активний попит на пропонований політичний товар. Завдання такого роду вирішуються в основному за рахунок організації цільових звернень до споживачів задля стимулювання їх відповідних реакцій на політичну продукцію;

– дії, що сприяють просуванню товару на політичному ринку, обігруванню суперника і тим самим посилюють стимуляції збуту;

– акції, що сприяють продажам, при яких акцент робиться не на самий товар, а на чинники, що сприяють його просуванню, аспекти, що доповнюють торгову стратегію (наприклад, роз'яснення умов продаж).

На кожному етапі здійснюється часткова зміна дизайну рекламної продукції, певній модернізації піддається й імідж товару, видозмінюються застосовувані прийоми та технології його популяризації.

У процесі розгортання рекламної діяльності деякі технології, такі як, наприклад, діяльність агітаторів, що діють за принципом «від дверей до дверей», використовуються частково, найчастіше на початкових етапах розгортання рекламної кампанії. Проте велика кількість прийомів та методик застосовується на всіх етапах рекламної діяльності. Це може бути, наприклад, роздача подарунків-сувенірів (в тому числі досить-таки прагматичних — фотографій кандидатів із нанесеними на зворотньому боці їхнього зображення схемами метрополітену, розкладом приміських поїздів) або ж розсилка індивідуалізованих текстів-повідомлень кандидатів до виборця, виконана у формі звичайного листа. Внаслідок застосування таких форм звернення кількість політичних відгуків громадян збільшується в середньому до 20–40%. Для збільшення кількості позитивних відгуків адресатами таких повідомлень

відбираються цільові групи, які схильні до раптової зміни політичних пріоритетів, і саме тому є найвразливішими у цьому відношенні. Для надання достовірності такого роду повідомленням використовується й певна семантика (з відповідними метафорами, знаковими словами та ін.), які враховують образ мислення цих громадян та домінуючу для них тематику. Береться до уваги й ступінь лояльності певної аудиторії. Щоб домогтися посилення впливу на аудиторію під час оформлення звертань, використовують графічні, в тому числі й кольорові ефекти, прораховують можливість формування позитивних для кандидата та його програми асоціативних рядів та ін.

Політичну рекламу важко ідентифікувати, відрізнити від інших способів інформування про політичні об'єкти. Адже, як відомо, практично будь-яку цілеспрямовану розповсюджену інформацію можна трактувати як своєрідну форму політичної реклами. А правові акти про політичну рекламу не в змозі відобразити всю складність практики її застосування.

Проте є ряд відмінних рис політичної реклами, що у сукупності дозволяють вважати її особливим видом організації політичних комунікацій. Вони є основою для її ідентифікації у сфері провладних комунікацій. Так, рекламний текст будується на основі трьох елементів: обіцянок політика, його апеляції до влади і критики своїх опонентів (іноді і самокритики). Така морфологія рекламного політичного тексту пов'язана із самою природою конкурентної взаємодії у сфері політичної влади. Але саме це і надає рекламним текстам певного пізнаваного алгоритмічного характеру.

Водночас подібна структура демонструє, що в політиці досить важко запропонувати споживачу принципово нові товари. У бізнесі завжди є можливість заявити про товари (навіть у широкому спектрі споживчих), що не були до цього присутніми на ринку. У політиці реклама багато в чому є результатом творчих імпровізацій.

Політична реклама діє навіть у тій сфері, в якій у людей немає стійких установок на взаємодію із владою. Проте і в цьому випадку її мета полягає не в тому, щоб спонукати людину до участі в політиці, переконати її у присутності на політичному ринку партійних структур чи лідерів, а в тому, щоб примусити навіть не досить мотивованого громадянина вибрати із партій та кандидатів певний інститут чи лідера, тобто змусити людину вказати свої вподобання, підтримати той чи інший політичний товар.

Поширюючи певні свідчення, політична реклама не лише формує мотивовані переваги громадян, але і скріплює почуття належності людей до певних соціокультурних груп, надає впевненості у перевазі їхнього стилю життя. Звісно ж, при цьому не можна уникати і певної стандартизації популяризованих рекламою потреб. Маніфестовані нею вимоги сприяють активізації адапційних форм поведінки та мислення громадян, і навіть поширенню конформізму. Проте видається сумнівним, що за рахунок такої інтенції реклама в кінцевому результаті укріплює політичну стабільність в суспільстві, служить механізмом відтворення його домінуючої політичної культури. Це пояснюється тим, що в частині визначення ефективності політичної реклами важливо відокремити, як слушно вважає Н. Хома, поняття впливу, який має політична реклама на електорат³.

У цьому контексті вплив реклами багато в чому пов'язаний із електоральною налаштованістю. Вона обумовлюється рядом чинників. Під час виборів 2005–2007 років провідною стала регіональна стратифікація, що активно роздмухувалася саме політичною рекламою. До речі, С. Гантінгтон не випадково зазначав, що розкол на Західну і Православно-слов'янську цивілізацію пролягає територією України. Тому, на його думку, Україна не просто розщеплена за етнічною ознакою, вона є країною двох різних культур. З С. Гантінгтоном погоджується А. Вільсон, вважаючи, що важливою особливістю України є «реально існуюча серединна основа (middle ground) між українською і російською ідентичностями, що суперечать логіці державності, котра повинна консолідувати»⁴.

Стосовно ролі політичної реклами в консолідації суспільства дієвою є модель широко розповсюдженої в бізнесі «унікальної торговельної пропозиції» (УТП). На політичному ринку унікальність, незвичайність політичного товару може бути пов'язана або з вибором іншої, ніж у конкурента, програмної лінії поведінки (наприклад, партія може обрати ідею «націоналізації промисловості» чи «опори на власні сили» на перевагу ідеям «приватизації» й «інтеграції в новий світ» у своїх конкурентів), або з «розкручуванням» пункту програми, яка відсутня у програмі конкурента; або зі спробою іншого оформлення тієї самої політичної пропозиції (а отже, провокування інших почуттів щодо того чи іншого політичного заклик). Однак у будь-якому випадку всі змістовні характеристики цих пропозицій будуть будуватися навколо зазначених елементів (обіцянок, апеляції до влади, критики опонентів).

Доцільно ввести і деякі обмеження на застосування в політичній рекламі визначених технологій популяризації товарів. Зокрема, у порівнянні з бізнес-рекламою в політичній сфері значно більше поширені прийоми твердої, безсоромної критики, прямі вказівки на свого суперника і його негативні риси.

Останнім часом в інформаційному просторі України набирає ваги так звана самореклама, побудована передовсім на гіпертрофованій оцінці власних досягнень у контексті виконання наказів виборців. Предметом аналізу таких явищ, що дотепно порівнюються зі святкуванням дня святого Валентина чи Геловіну, є відповідні публікації у пресі⁵.

Функції політичної реклами завжди реалізуються в конкретно-історичній ситуації, політичному контексті. Розв'язуючи свої завдання в рамках національної держави, політична реклама завжди набуває відповідних національно-державних особливостей, що стосуються змістовних, стильових компонентів рекламної діяльності, а також характеру обмежень на поширення рекламних матеріалів. Вони є дуже різноманітними. Наприклад, у США реклама носить в основному персоналізований характер, тобто орієнтована на демонстрацію індивідуальних образів політиків. Це припускає орієнтацію рекламних матеріалів на демонстрацію образів політиків замість спонукування до дебатів по програмах партій, що подається ними. Не випадково багато виборчих кампаній будуються на обігруванні постійно виникаючих колізій із претендентами, сенсацій, що привертають увагу виборців. Характерно також, що рекламні кампанії при цьому не містять заборон на поєднання політичної і комерційної реклами або критику опонентів. У такий стиль роботи із суспільною думкою добре вписуються як загальнофедеральні, так і локальні кампанії, що розгортаються в окремих штатах.

У Європі склалася інша практика, інший стиль використання політичної реклами. Тут у виборчому процесі акцент більшою мірою робиться на популяризації партійних структур і їхніх програмних документів, а не особистостей кандидатів. Діалог із громадськістю будується навколо хвилюючих і широко обговорюваних нею тим, а не персональних якостей претендентів на владу. Дуже показовий і суспільний контроль за змістом рекламних матеріалів. Наприклад, у Фінляндії не дозволяється показ реклами, у якій містяться натяки на певну особистість. Не допускається тут і поєднання політичної реклами з іншими видами рекламної продукції.

У Франції в рекламних матеріалах не можна використовувати символи держави. Навіть демонстрація службового офісу державного чиновника в рекламному кліпі вважається порушенням законодавства. Багато розходжень між державами й в інших сферах рекламної діяльності. Більшість з них продовжують контролювати телеєфір, надаючи всім кандидатам рівну кількість часу. Практично у всіх європейських країнах перевага у використанні телереклами надається створеним партіям. Але при цьому у Франції і Німеччині рекламний час надається партіям на національних каналах тільки відповідно до кількості набраних ними голосів на попередніх виборах. Ізраїль відводить усім партіям для виступів однакову кількість хвилин, а новим, що тільки виходять на політичний ринок організаціям — менше часу. У Фінляндії представники всіх партій і об'єднань можуть вільно купувати рекламний час на телебаченні. А у Франції — на відміну від Англії, Німеччини та Нідерландів — заборонене розміщення реклами на приватних телеканалах. Практично у всіх країнах обмежена кількість рекламних вставок у телепередачах, і там, як правило, використовуються в основному короткі заставки перед фільмами і спортивними передачами.

В Україні, де освоєння технологій політичної реклами відбувалося в найкоротший історичний термін, також склалися власні особливості відповідного типу комунікацій. За десятиліття в країні виникли кадрові й інституціональні структури, виросло покоління фахівців, сформувався перші елементи законодавчого регулювання цієї сфери. Зокрема, законодавчі обмеження стосуються поширення рекламних повідомлень, що порушують таємницю приватного життя, які здійснюються небезпечним для здоров'я людей способом і популяризують діяльність заборонених законом партій. Проте максимально реалізовуватися саме політична реклама може в межах закону України «Про статус народного депутата України», який на відміну від виборчого законодавства, має рівень постійної дії. За законом народний депутат має право виступу з питань його депутатської діяльності у друкованих засобах інформації (не рідше одного разу на місяць), у прямому ефірі на радіо (до 10 хвилин в місяць) та в прямому ефірі на телебаченні (до 20 хвилин в місяць); причому у ЗМІ, засновником (співзасновником) яких виступають органи державної влади, організації або установи, що фінансуються повністю або частково за рахунок коштів державного бюджету, ця можливість надається йому безоплатно. Редакції газет, засновниками яких виступають органи державної

влади, зобов'язані публікувати подані народним депутатом матеріали обсягом до 1/16 загальної газетної площі не рідше одного разу на місяць. Крім того, ЗМК зобов'язані безкоштовно давати оголошення про зустрічі виборців з народним депутатом і забезпечувати висвітлення таких зустрічей, а також надавати народному депутату не менше 15 хвилин ефірного часу на місяць для звіту перед виборцями. При цьому ще не врахований час прямої трансляції пленарних засідань Верховної Ради України на загальнонаціональному радіо⁶.

Природно, що під час виборчих перегонів до комунікативного ресурсу політичної реклами додаються заходи ЗМК. У зв'язку із цим заслуговують на увагу кількісні показники політичної реклами учасників парламентських виборів 2007 року. Відповідний аналіз за період від 11. 08. 07 р. до 28. 09. 07 р. здійснений В.Шевченком та І. Курусом (табл. 1)⁷.

Таблиця 1

**Політична реклама учасників парламентських виборів
2007 р. у телерадіопросторі**

№ п/п	Суб'єкт виборчого процесу	Кількість випусків
1	Партія регіонів	10000
2	Блок Юлії Тимошенко	4969
3	Блок «Наша Україна — Народна самооборона»	4400
4	Блок Литвина	1591
5	Всеукраїнське об'єднання «Свобода»	1151
6	Партія зелених України	1104
7	Комуністична партія України	835
8	Виборчий блок політичних партій «Кучма»	757
9	Соціалістична партія України	738
10	Партія вільних демократів	647
11	Комуністична партія України (оновлена)	546
12	Селянський блок «Аграрна Україна»	269
13	Український регіональний актив	244
14	Блок партії пенсіонерів України	180
15	Прогресивна соціалістична партія України	87
16	Християнський блок	21
17	Блок «Всеукраїнська громада»	7
18	Український народний блок	2

Таким чином, аналіз співвідношення телерадіокомунікативних заходів політичної реклами не містить прямої кореляції із результатами виборів. Навряд чи цю обставину можна вважати феноменом, якщо застосувати до результативної категорії метод стратифікації сегментів політичної реклами як за змістом, так і за формою. Має рацію Л. Кочубей, яка класифікує політичну комунікацію як взаємодію людей у процесі їх пізнавально-трудова діяльності⁸. Саме в процесі такої діяльності формуються знання, що дозволяють оцінювати політичну рекламу за мотиваціями і формами організації. Зневажлива недооцінка кваліфікованого рівня соціуму рекламодавцями, їхня зверхність, недооцінка глибини суспільної думки часто призводять до зворотного результату політичної реклами. Частотність застосування випереджає пошук нових форм її моделювання. Таким чином політична реклама само викривається, перетворюється на штампи мовного, стилістичного, а також мотиваційного характеру. Такі форми, як рейтингові голосування, публікації соціологічних опитувань, численні бліц-інтерв'ю, індивідуальні спілкування тощо — вже давно кваліфікуються громадянами як заангажовані заходи політичної реклами. Отже, сама логіка передвиборчої боротьби, пошук ефективних заходів ідеологічного впливу на електорат вимагає вироблення адекватних інформаційно-освітньому рівню форм діалогу із виборцями. В їх основі має бути вищий рівень політичної комунікації політичної реклами, що еволюціонує до політичної пропаганди.

¹ Лисовский С. Ф. Политическая реклама. — М.: ИВЦ «Маркетинг», 2000. — С. 13.

² Вискл. за: Шпортко О. Особливості політичної реклами як елемент комунікативного процесу // Політичний менеджмент. — № 6. — 2007. — С. 103.

³ Хома Н. Вплив політичної реклами на мотивацію електоральної поведінки громадян // Політична психологія. — Львів: Ліга-прес, 2003. — С. 186.

⁴ Цит. за: Михайлич О. Регіональний чинник електоральних орієнтацій в Україні // Соціальна психологія. — № 6. — 2007. — С. 67.

⁵ Болтушкіна О., Ведернікова І., Мостова Ю., Рахманін С., Сколотяний Ю., Яценко Н. Сто кроків навперейми // Дзеркало тижня. — № 12. — 2008. — С. 1.

⁶ Див.: Закон України «Про статус народного депутата України // Верховна Рада України: офіц. вид. — К.: Парламентське вид-во, 2006. — С. 20–22.

⁷ Шевченко В., Курус І. Вибори — 2007: аналіз діяльності телерадіоорганізацій // Голос України. — 2007. — 26 жовт.

⁸ Кочубей Л. Діалог як спільна діяльність учасників політичної комунікації // Трибуна. — № 1–2. — 2008. — С. 26.

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ УКРАЇНИ НА ШЛЯХУ ДО ПОЛІТИЧНОГО КЛАСУ

Вектор розвитку політичних сил в Україні намагається набуту принципово нового значення у порівнянні з першими роками становлення багатопартійності.

Слід відзначити, що радянська цивілізація культивувала класову теорію поділу суспільства. Тому після нівелювання режиму (нівелювання, оскільки не було падіння) відбулося інформаційне відторгнення ряду символів і атрибутів попереднього укладу. Про класовість не йшла мова, що додатково блокувалось деформацією соціальної стратифікації, зникненням класичних класів і відсутністю розуміння, що постає їм на заміну.

Тому сьогодні постає питання: люди, які при владі — це випадково наймані працівники, клан, каста, прошарок чи, зрештою, клас. Ми будемо аналізувати лише сегмент, пов'язаний з партійним будівництвом, де партії розглядаються і як джерело походження, і як засіб легітимації політичних персонажів.

До формального розпаду СРСР в УРСР нараховувалось 13 партій, точніше 12 нових та стара КПУ¹. Нові партії легалізувалися на фоні послаблення авторитаризму. Вони не були включені в політичні процеси, не мали масової підтримки і не стали могильщиками режиму. Їх значення полягало в номінальному існуванні та в появі щораз нових найменувань політичних об'єднань. Політологи відслідковували кількість нових утворень, констатуючи, що це природний процес. Щоправда, в порівнянні з Грузією, Польщею та рядом інших пострадянських країн в Україні було на порядок менше політичних партій. Це нібито говорило про певне відставання, хоча насправді важливо, в якій бік дрейфувала мозаїчна система партій.

Слід зауважити, що якісних змін політичного середовища і, зокрема, політичного класу не відбувалося. Радянська система залишила у спадок розмитий політичний клас, який дрейфував та все більше втрачав ознаки «політичного класу», змішуючись з фінансовими групами, стаючи непублічним, зрештою, не політичним, а заробітчанським, що породжувало оцінки суспільства на кшталт «країни вічно сірих кардиналів»².

Радянська влада свого часу формувала і виховувала політичний клас через систему підбору лідерів, квотування представництва,

систему «вирощування» від комсомольських лав до партійних, від низових ланок до вищих щаблів. Саме збій в системі формування політичного класу, а саме — тривала і штучна консервація еліти, зрештою призвів до нездатності кризового управління і розпаду СРСР.

Тому питання якості політичного класу України є принципово важливим. Хоча до останнього часу управлінську еліту та політиків розглядали переважно персонально, не формулюючи і не помічаючи мережі, системи, зрештою, класу.

Українська партійна модель не демонструвала сталих ознак. Зазвичай місцеві представницькі органи були відірвані від партійних структур, самі депутати часто тяжіли до місцевої владної групи або «партії влади». Парламентарі часто вигравали мажоритарні вибори завдяки власним амбіціям, харизмі та ресурсам. Часто вони були власниками або «спонсорами» партій, більшість могли бути, або ставали, або тяжіли до партійно-владних структур. Належність до партійної структури не визначалась ідеологією чи програмними перевагами. Частіше за все це були наслідки попередніх соціальних або фінансових зв'язків. Партії були яскраво атрибутивними.

Як особливий феномен, можна оцінити те, що жодна партія з першопочатків незалежності не стала фундаментом для нової стабільної політичної сили, в кращому разі вони виявилися «будівельним матеріалом» для нових партійних утворень. Серед них лише КПУ стала політичним марафонцем зі своїм незмінним лідером. Тривалий час в марафоні тримався НРУ (Народний Рух), який з розколами та загибеллю лідера В. Чорновола відійшов на другорядні позиції; здається, зійшла з марафону і СПУ.

Політичні партії на початку 90-их були клубними, нечисленними і маловідомими, поза інститутами влади та з обмеженим колом впливу, недостатньо публічними.

Стара КПУ теж стала носити клубний характер, незважаючи на порівняно масову чисельність. Суть клубного характеру КПУ полягала в тому, що формально чисельна партія поділялася на дві ланки — номінальних членів і апарат партії. Перші, як і все суспільство, виживало в нових економічних умовах, коли соціальне державне забезпечення та розподіл зник, ринкова економіка не постала, а громадяни зайнялися натуральним господарством, примітивним заробітчанством. Натомість апарат КПУ, який не контролювався рядовими членами і втратив контроль «старших братів»

із Центрального Комітету КППС, міг використовувати всі важелі свого досвіду, а саме — повноцінне і повномасштабне управління економічними ресурсами. Точніше, їх використання, оскільки апарат КПУ не став кризовим менеджером падаючої економіки. На той період фактично жодне спільне підприємство (СП) як легальна форма участі іноземного капіталу не обходилося без участі чи патронату номенклатурних працівників. Цим самим відбувалося вимивання кадрового потенціалу.

Окремі нинішні політики не приховували, що у становленні свого бізнесу використали партійні ресурси, зокрема С.Тігіпко в одному з інтерв'ю пояснив механізм створення першого міжнародного банку, до якого мав безпосередню причетність, своїми зв'язками із сусідніми республіками через партійну мережу. Тому апарат, як було сказано, і виступив клубом у вузьких власних інтересах.

Політичні партії на початку 1990-их формально навіть не виступали суб'єктами політичного процесу. У виборчому законодавстві про них немає жодного слова. Нечисленні і невідомі загалу, не популяризовані і не визначені ідеологеми. Нові партії ідентифікувалися як демократичні або націонал-демократичні, а в це поняття вкладалося розуміння «не комуністична», або «антикомуністична» і не йшлося про глибоку розробку ідеології, стратегії тощо. Така ситуація є цілком природною після тривалого періоду монопартійності, в умовах відсутності вільних ЗМІ. Партії були клубами для обговорення і дискусії. Мова не могла йти про владу і не йшла про опозицію. Скромні партійні офіси без помпезності, які часто розташовувалися на приватних квартирах, свідчили про обмаль ресурсів і романтизм початку нової партійної доби. Загалом можна сказати, що початок 90-их рр. в політичному житті держави був романтичний. Багато хто вважав, а суспільство це сприймало, що політичну і економічну системи можна кардинально змінити простими кроками, як-от вийти із СРСР (і це забезпечить насичення ринку товарами), заборонити ввозити або вивозити певні товари (і це дасть захист національного товаровиробника, що забезпечить економічний розвиток) і т.д.

Ці роки були добою політичного романтизму, коли вибори до Верховної Ради вигравали дільничні міліціонери, сільські вчителі без патронажу промислового лобі або фінансових груп, власне на індивідуальній риторичі. Таких людей з кожним роком ставало щораз менше, а після парламентських виборів 1998 р. група підприємців, які стали народними депутатами, публічно визнала,

що їх передвиборчі кампанії коштували 1 млн. доларів. Цим закінчилася романтична доба і розпочалась доба комерціалізації політики. Тому політичний клас не ставав носієм ідей розвитку, ідеологем, — оскільки він більшою мірою був форпостом фінансових груп, а тому не схожий на політичний клас. Політичні партії не стали матерією для формування політичного класу.

Перше десятиліття незалежності характеризувалося стрімким зростанням кількості партій. Поява кожної нової була своєрідним викликом. Проте вони найбільше відрізнялися між собою назвою і прізвисьмом лідера. В умовах відсутності партійної діяльності неможливо було оцінити їх ідеологічне спрямування, а тому про це судили з їхніх назв, що, безумовно, з наукового погляду є помилковим. Очевидно, що після втрати радянських соціальних гарантій, появи таких нових явищ, як безробіття та масові низькі зарплати, суспільство дратувалося незрозумілим процесами, зокрема появою все нових політичних партій. Соціологічні дослідження постійно демонстрували високу недовіру до партійних структур. Хоча останні своєю появою не могли шкодити, але все ж популярною і такою, що сприймалася, загалом була формула: «Немає чого їсти, то партії не на часі. З'явилися партії, а людям тільки важче. Партії займаються балаканиною, а робити немає кому». Кількість партій дедалі зростала, і з сьогоднішніх позицій зрозуміло, що це цілком природний процес. Аналогічне відбувалось і в державах Східної Європи, в колишніх країнах Варшавського договору. Відмінність полягала в тому, що тут не було монопартійності і діапазон свободи був ширший. А тому чисельність партій зростала інтенсивніше і Україна відставала в цьому рахунку на кілька десятків, що дехто оцінював як більшу поміркованість процесу.

До парламентської кампанії 1998 р. у перемозі на виборах переважну роль відігравали особисті якості та ресурси кандидатів, а не партійна належність. Щодо місцевих виборів, то партійні переможці не мали зв'язку зі своєю партією і дуже швидко нівелювалися під впливом місцевої адміністрації. Разом з тим, ці маленькі кроки свідчили, що політичне життя може бути партійним.

Першою великою перемогою партійної лінії було проведення виборів до парламенту на основі змішаної виборчої системи у 1998 р. Ця система автоматично забезпечувала 50% мандатів у Верховній Раді партійним депутатам, до яких додавались партійні мажоритарщики. Проте це стосувалося лише верхівки, яка не мала життєвого зв'язку з низами, в тому числі з представницькими органами.

Повноцінними партіями за критерієм участі у виборах у 1998 р. виявились 38 суб'єктів. Серед яких лише 9 стали переможцями³. На партійній арені, окрім чистих переможців, варто відзначити партії, чії представники пройшли в мажоритарних округах, як АПУ, ПРП, Виборчий блок «Національний фронт». До впливових, або помітних, ми відносимо також тих аутсайдерів, що продемонстрували свій вплив в окремих регіонах, як «Союз» та блок ПТ-ЛПУ.

Партії-переможці 1998 р. символізують певний феномен. Щодо кожної з них можна виділити домінуючу рису, яка забезпечила їм підтримку виборців. Так, КПУ стала збирачем прихильників сталінського порядку, брежнєвського благополуччя та антидемократів. У свою чергу, НРУ лишився класичним символом антикомуністичної сили. Блок СоцПУ-СелПУ виявив поміркований соціально-орієнтований банк виборців. Тоді як прорив ПЗУ на парламентську арену символізував технологічність виборів, посилену електоратом за помірковану, незаідеологізовану і толерантну політику. НДП виявила принадність владних важелів на електоральний процес. «Громада» стала символом регіонального впливу на загальнодержавну політику як партія, що виграла за рахунок двох областей, що, в свою чергу, говорить про більш глибоку проблематику. І, зрештою, ПСПУ стала збирачем протестного електорату.

Значимою стала зміна партійних поколінь. Існуючі молоді партії не спромоглися стати класичними, традиційними. В першу чергу це стосувалося НРУ, яка відрізнялася своїм брендом і мала сталий банк виборців. Очевидно, саме через це певним силам була на руку слабкість одного з перших опонентів КПУ, чітко вираженої політичної сили. До цього додавалась амбітність учасників процесу, що, збігаючись, нищило політичну силу. І, зрештою, останньою краплею в цьому процесі стала передчасна смерть В.Чорновола — відомого лідера НРУ.

Таким чином, жодна партія першого покоління не стала базисною для кожної із сучасних партій. Введення змішаної, а пізніше пропорційної системи не було перемогою розвитку партійної лінії, а скоріше корпоративною угодою наявних «політичних» сил. Тому очевидно, що в українській політиці присутній груповий інтерес, який ми маємо визначити як випадковий, становий або класовий.

Політичні партії сьогодення є переважно новоствореними, що своєрідно характеризує партійний рух і гіпотетично підтверджує велику ймовірність появи на політичному горизонті нових партій.

Причина цього в тому, що масовий виборець орієнтується в першу чергу не на ідеологічні обґрунтування, і навіть не на багаж діяльності, а на довіру або навіть любов до лідера. Тому поява неординарного харизматичного політичного лідера стимулюватиме появу відповідної партійної структури.

Можна відзначити, що загалом спільною характеристикою національно-демократичних сил була і залишається їхня атомізованість і неготовність до об'єднання, що в кінцевому варіанті «розпорошує» електорат. Це є наслідком відсутності потужного лідера.

З іншого боку, партія (блок) одного лідера, як, скажімо, Блок Юлії Тимошенко, має силу, відповідну харизмі і рейтингу лідера, й існуватиме стільки ж, скільки лідер, а потому розлетиться, як намагнічені частки, до інших лідерів, яких можна буде використовувати як паротяг до органів влади. Відмінна картинка у Партії регіонів, яка зациклена на єдиного лідера В. Януковича, але бренд «регіонів» до певної міри зможе існувати і з іншим лідером.

На порядку денному стоїть питання про зміну політичних поколінь.

Так, стара КПУ зі сталим банком виборців продовжує «танути». Як мінімум, уже втратила актуальність і значення політична дискусія між комуністами і демократами, що була ключовою на початку 90-х рр. Усе це підводить до зміни партійного портрета України.

Після прийняття суто пропорційної системи виборів, яка працювала на парламентських виборах у 2006 р., безумовно посилювалася партизація законодавчого органу.

Але більш знаковими стали партійні вибори до місцевих Рад. Незадовго до факту цього навіть не прогнозували такої можливості. Партії отримали нові виклики. Вони вперше де-факто стали загальнодержавними, що раніше лише проголошувалося. Новим стала школа формування списків. Спираючись на спостереження, основними моделями формування списків стали:

Перше. Теоретичний підхід, коли за рекомендаціями класичних підручників з політології в перші ряди включали відомі постаті. Як правило, ці постаті не мали нічого спільного з політично-партійною діяльністю. А як продемонстрував досвід, нові запрошені часто зраджували партійну структуру, оскільки не вважали її своєю, не були її вихованцями, а, зрештою, вважали, що скоріше партійна структура зобов'язана їм, аніж навпаки. Таке випробування стало холодним душем для багатьох партій. І, можливо,

дехто зробив висновки, що запрошені лідери є малоефективними, що буде враховуватися на наступних виборах. Більше того, спостереження показують, що запрошені персонажі не стали паротягами для списків.

Друге. Клановий підхід. В умовах відсутності соціальної роботи ряд партійно-політичних суб'єктів фізично не мали кадрового потенціалу, а тому до списку запрошувалися всі знайомі «управляючого» формуванням списку. В таких умовах ми використовуємо термін «управляючого», оскільки термін «лідер» не може бути застосований по суті. Так виникають списки, в яких вагому частину складають родичі і т. п. Здавалося, що така модель могла бути максимально стабільною і забезпечувати найвищий рівень дисциплінованості. Разом з тим, брак партійно-політичної роботи членів списку і те, що родинні зв'язки не гарантують єдності поглядів, нівелював можливі переваги.

Третє. Фінансовий підхід. Зазвичай він був присутній під час формування усіх списків. Суть його полягає у запрошенні до списку заможних осіб або їх представників, що мало на увазі використання їх як фінансових джерел. На різних рівнях виборів використовувалася така модель, яка залежно від мотивації запрошення приводила до різних наслідків. Найпримітивніший варіант, коли особа входила до списку за певну суму. Тут відсутня мотивація, традиція зв'язків тощо. А тому варіант спрацював як розривний, що нищив список ізсередини для подальшої партійної роботи, оскільки такий політичний персонаж не сприймав партійну структуру як колективний суб'єкт — носія ідеологемі, а лише як інструмент власної комбінації, а тому вважав себе нічим не зобов'язаним партійній структурі. Безумовно, що наявні варіанти використання своїх «фінансових мішків», які відрізнялися значно тривалішими зв'язками з партійною структурою, можливо, були близькі ідейно, але основне — вбачали подальшу перспективу, а тому були більш зважені у діях.

Місцеві представницькі органи стали більшою мірою «зацикленими» на центр формування списку, ніж на суспільні потреби. Разом з тим, було простимульовано появу дрібного прошарку партійців, які увійшли до низових органів влади виключно завдяки належності до партійних структур. Такі особи, що досить спонтанно з'явилися на політичній карті, не усвідомлюють своєї відповідальності і не стали функціональною елітою, а й зрештою політичним класом.

Жодна з партій не витримує стандартів демократичних інститутів, оскільки вони не функціонували. Поява дискусії в партії все ще сприймається як конфлікт, а для існуючого лідера — як загроза, хоча в перспективі конкуренція всередині партії приведе саме до того, що в її лавах формуватиметься потенціал лідерів. Сьогодні організаційна модель партій: «один осередок — один лідер» — без альтернативи.

Тому потенційний, політичний клас України не має кадрових джерел живлення. Не працює інститут виховання і вирощування еліти як потенціалу політичного класу.

Ознакою кризи політичного класу України є цілковита стагнація на рівні лідерства; українським політикам нема чого запропонувати суспільству, окрім самих себе; жоден лідер з жодної впливової партії не змінювався ⁴.

Партії в сучасних умовах використовували демократичну атрибутику. Інколи до формування списків долучалося кілька центрів впливу. Такий варіант цікавий, але залежить від наявного лідера, який би зміг «переварити» такий список. Як правило, така модель працює в унісон при збіжності спільного інтересу у центрів впливу. Але за певний період виявлялись відмінні інтереси, що призводили до відцентрових процесів у діяльності партії.

Наявний варіант, регламентований виборчим законодавством, із закритими списками призвів тільки до подальшої автономізації партій від суспільства. Досвід виборчих кампаній все чіткіше говорить про відсутність ідеологічних орієнтирів у виборців. Тоді, коли виборець голосував за комуністів чи соціал-демократів, насправді не йшлося про ідеології. Скоріше, у варіанті голосування за КПУ мова йшла про голосування за принципом «наші і не наші». Більше того, заявлені ідеологічні назви партій, як комуністична, соціалістична, соціал-демократична, насправді поєднувалися з ідеологіями окремими слоганами. У сучасних політичних партій України більшість програмних платформ є близькими до соціал-демократичних принципів. Натомість СДПУ(о), що декларувала соціал-демократичну платформу і була представлена в парламенті, де-факто представляла певну частину великого бізнесу, що йшло у розріз із декларованими гаслами. По-справжньому жодна з партій не має програми, оскільки те, що заявлено як програми, є не що інше, як тези до намірів, а програма має передбачати конкретні кроки, механізми реформи тощо.

Більш складною проблемою є те, що виборець фактично не має можливості оцінювати політичні партії, оскільки ключова оцінка партій — це аналіз їх голосування. Ми як виборці маємо коментарі лідерів і в кращому варіанті на них і орієнтуємось, натомість проблематика голосування не популяризується і для загалу не стає продуктом для роздумів. Така ситуація стає фундаментом відсутності інституту політичної відповідальності, без якого жодна виборча система не покращуватиме політичну систему, а лишатиметься своєрідною бутафорією.

Однією з функцій партій, в ідеалі, є соціально-політична робота, а саме — виховування кадрів. Кадрів як бюрократичних, так і лідерів різних рівнів. Досвід продемонстрував, що українська політична еліта кількісно вкрай обмежена, не говорячи про її потенціал у масштабі України. Навіть за останній період не виникали нові обличчя на загальнодержавному рівні, не кажучи про потенціал зміни кадрів в регіональному масштабі. Це зрозуміло, оскільки вони виявляються в соціально-політичній роботі, зрештою виховуються тощо. Натомість маємо політичні партії з великою кількістю членів, серед яких більшість є бутафорським баластом, тобто легітимізує апарат партійного осередку. В цьому контексті цікава американська партійна модель, яка не має фіксованого членства, а членами партії вважаються всі, хто проголосував за неї. Як антипод постають українські партійні парадокси, коли «записаних» членів партії більше, ніж за дану партію голосують на виборах.

Політичне середовище поділялося на своєрідні полюси. Одним з них були службовці різних рівнів зі своїм оточенням, що за посадою належали до політичного середовища. Так само, за посадою, вони підкорювалися певній вертикалі, але всі разом максимально дистанціювалися від партій. Разом з тим, ці політики були готові зближатися з партійними структурами і виконувати партійну роботу при відповідній волі-наказу до такого зближення. Спостереження демонструють, що кола цього полюсу делегувалися в «різнобарвні» партії, зберігаючи належність, або залежність, адміністративній «праматері». Саме тому сьогодні спостерігаються найрізноманітніші соціальні сплетіння між антагоністичними партіями і антагонізмами між спорідненими партіями, що є своєрідною соціальною мережею, не залежною від партійних структур. Це додатково свідчить про широкий вжиток кулуарної роботи тощо⁵.

Таким чином відбувся революційний крок, коли керівники адміністративних ланок стали однозначно партійними. Принципова

відмінність нової партійно-політичної практики в тому, що першочерговим було членство в партії, а далі перемога на виборах завдяки перебуванню в партійному виборчому списку. Лише після цих етапів і завдячуючи належності до партії могли відбутися вибори голови відповідної ради, а згодом і призначення голови адміністрації. При чому до цього процесу долучалися партійні лідери для лобювання призначення свого голови. Таким чином, нові голови адміністрацій морально та кар'єрно залежні від нового центру, окрім адміністративної вертикалі, яка виявилася поліпартійною, а з іншого боку, від партійного центру. Ініціатива очолити навіть малі адміністративні суб'єкти є дуже важливою, оскільки в цьому процесі з'явилися нові суб'єкти. Натомість всі попередні часи були такими, що до малих адміністративних центрів у центральній владі «не доходили руки»; навіть обласні голови адміністрацій змінювались нечасто, оскільки був єдиний центр прийняття рішення, а суб'єкти, що могли брати в цьому участь, уособлювались персонами, наближеними до перших осіб держави. Названі адміністративні персонажі ставали партійними, вже будучи у виконавчій владі, часто їх партійність визначалася прагненнями осіб, яких ми віднесли до першого ешелону влади. Прикладами можуть бути прем'єр-міністр В. Пустовойтенко, з яким пов'язано активне зростання НДП, голова адміністрації президента В. Медвечук і підйом СДПУ(о). Тому, відповідно, партії і партійність були атрибутами.

З 2006 р. політичні партії України вперше стали загальнодержавними і структурованими по вертикалі. Маються на увазі не номінальні заяви про їх чисельність та загальнодержавне представництво, а те, що місцеві виборні органи стали стовідсотково партійними. Тобто партії, які виграли парламентські вибори, тепер набули і місцевого представництва. Слід зазначити, що партійне представництво на різних рівнях не стало лінійним. Безумовно, що є партії, які виграли на окремих муніципальних виборах, не маючи парламентського патронату. Відсоток у партій парламентських переможців на місцевих виборах зазвичай нижчий. Одним словом, виникла своєрідно переплетена партійна мережа. Місцеві депутати отримали новий центр залежності (підпорядкування). Цим центром стала партійна лінія, а саме — та, що надала змогу потрапити до списку, тобто перемогти. Безумовно, що наявна проблема зв'язку партійних ланок знизу від членів до місцевих депутатів, а, зрештою, депутатів місцевих рад районних, селищ-

них, міських обласних і Верховної Ради. В партійному житті часто трапляються колізії, коли рядові члени або місцеві депутати не знають «центральної лінії». Поки це схоже на організм, у якого нервові імпульси повільно ідуть від кінцівок до мозку (чим, до речі, за однією з теорій пояснюють вимирання динозаврів).

Після виборів часто дебатується необхідність розмежувати вибори різних рівнів у часі. Ця дискусія викликана тим, що, з одного боку, партії переобтяжені формуванням списків, комісій та таке інше в масштабі України. Партії, точніше центральному апарату, не вистачає ресурсів для впливу та активної участі у місцевих виборах, тому останні часто покладаються на самих себе, на місцеві активи. Для ряду партій виявляється взагалі непосильним кадрово забезпечити виборчий процес у масштабі держави. Щоправда, розмежування виборів у часі їх не врятує, оскільки спостерігається величезний брак кадрів. Разом з тим, з іншого боку, після оголошення результатів виявляються загони активних політиків, які не стали обраними; саме вони зацікавлені в тому, щоб мати альтернативний шанс взяти участь в інших виборах, а не чекати каденцію. Таким чином, при розмежуванні виборів у часі місцеві вибори дуже швидко перетворюються в олігархічні. В першу чергу це може зламати слабкі самі по собі партії, коли до не сталих ще місцевих осередків будуть долучатись амбітні персоналії, ламаючи ще не сформовану традицію і використавши їх, так само швидко йтимуть від цих осередків, що забезпечуватиме конфліктогенність місцевого партійного життя. В свою чергу, місцеві вибори ще більше втратять функцію школи для молодшої еліти.

Так само після виборів виникла дискусія, а тепер вже прийнятий Закон про імперативний мандат. Правова невизначеність характеру депутатського мандата значною мірою ускладнює ефективно законодавче регулювання статусу народного представника. На сьогоднішній момент виглядає так, що однозначно вирішити питання щодо переваг того чи іншого виду депутатського мандата не можливо. Більше того, у чистому вигляді ані імперативний мандат, ані мандат вільний не є оптимальними правовими конструкціями, здатними надати парламентській системі України завершеного характеру. Вирішення цієї проблеми полягає у закріпленні в Конституції змішаного типу мандата, що поєднує позитивні елементи обох варіантів. Змішана модель депутатського мандата теоретично дозволить парламентаріям діяти в інтересах усього суспільства, не піддаючись тиску ззовні, вести свою діяльність

незалежно і відповідально. Мандат, вироблений в умовах реальної багатопартійності, політико-ідеологічної розмаїтості, що забезпечує повною мірою права і свободи людини — це вибір, який вже зробила сучасна демократична Європа і який має бути зроблений Україною⁶.

Безумовно, що є позитивні оцінки введення імперативного мандата. Зокрема, враховуючи елементарний факт, що рівність громадян України закріплена Конституцією, а 47 мільйонів громадян значно більша арифметична величина, ніж 260 тисяч громадян-депутатів, слід визнати — в конкретних українських умовах Закон про імперативний мандат йде на користь розвитку демократії. У разі його вступу в дію виборці отримають хоча б мінімум від того, на що вони мають право — певну відповідність між тим, за що вони голосували і що отримали в результаті, зазначає дописувач «Оглядача»⁷.

Зазначимо, що введення імперативного мандату — це не що інше, як підтвердження слабкості партійних структур: адже інструментом імперативного мандату намагаються «утримати» власні списки, які мали бути стабільними на основі старої партійної команди місцевих осередків. Натомість якість формування самих виборчих списків стала очевидною після виборів, коли у партій-переможниць вони почалися розпадатися. Лідером у цьому став блок Ю. Тимошенко, лідерка якого і виступила ініціатором прийняття Закону про імперативний мандат. В цьому контексті відрізняється Партія регіонів, яка виявляє свою «списочну» стабільність. Причина цього — у природі формування і жорсткій дисципліні, запровадженій єдиним центром керування. Разом з тим, утримання однопартійців погрозою імперативного мандата — це не що інше, як консервування неефективних партійних структур. Реальною альтернативою для партій тут могло бути очищення від перебіжчиків та формування списків на засадах використання старих партійців, а не нових членів, що з'являються напередодні виборів і після виборів настільки ж спонтанно готові піти. Проте політичні партії, їх лідери не можуть іти за логікою еволюційного процесу, а мають приймати рішення і керувати своїм партійним кораблем. Безумовно, що Закон про імперативний мандат може стати нормою, подібною до права виборців у радянському виборчому законодавстві відкликати своїх депутатів, що, за великим рахунком, не було вживаним.

Аналізуючи партії сьогодення, ми не можемо упустити обговорення феномена «партії влади». Сам термін «партія влади» є логіч-

ним для європейської політичної практики, він вказує на силу, що перемогла на виборах і формує органи влади. Натомість в Україні цей термін набував неоднозначного значення. На початку 90-х не можна було чітко визначити силу, яка стала при владі. З одного боку, КПУ втратила свої позиції, а з іншого — наявна номенклатура, яка дистанціювалася від партій, не визначалась як єдиний організм. У цей же період ненормально звучав термін «опозиція». По-перше: не було чіткого предмета, по відношенню до кого формувалася опозиція. По-друге: (як наслідок) опозиція все ще інтерпретувалася масовою свідомістю як злочинна дія. Разом з цим, усі учасники політичного процесу брали активну участь у критиці всіх проти всіх. У свою чергу, всі діючі Президенти України до В. Ющенка формально були позапартійні. Більшість у Верховній Раді не була сталою та не ототожнювалася з якимось політичним блоком. Тому не виникало підстав для чіткого визначення «партії влади», що давало широку можливість використання таких висловів, як «клан», «тіньова політика» тощо. Вперше зворот «партія влади» вживався щодо НДП, при цьому відчувалося, що центр управління знаходиться поза партією, а вона виступає лише як її інструмент. Сьогодні для пересічних громадян теж лишається важким для розуміння, хто є партією влади: після «помаранчевої революції» здавалося, що перемога ніби за «помаранчевими» силами, — але після виборів 2006 р. більшість у Верховній Раді виявилась у антикризовій коаліції, що не є «помаранчевою»; зрештою саме вона сформувала уряд. При цьому найвища посадова особа — Президент — «помаранчевий». Порівнюючи ситуацію з РФ, де постала партія влади, або партія президента, — в Україні партія Президента не стала партією влади. Тому продовжуватиметься традиція, за якою політичні сили відхрещуватимуться від статусу «партії влади», вказуючи, що одні виправляють помилки інших. Відмінністю стане те, що в цьому контексті, замість критики всіх проти всіх, виникає певна поляриність.

Політичні партії останнього покоління не стали ідеологічними. Дискусія між провідними партіями не точиться навколо ідеологем. Щоправда, існують псевдо- (або прото-) ідеологічні питання, які використовуються у виборчій кампанії та публічних баталіях. Такими питаннями є статус російської мови, вступ до НАТО, вступ до ЄС. Загалом же гасла політичних партій переважно знаходяться у вузькому діапазоні політичного спектру, а саме — на межі соціал-демократії; ідеологічні критерії розмиті. Питання «що ми

будуємо?» і досі залишається в Україні невирішеним⁸. Слід зазначити, що є партії з ідеологічними назвами, як комуністична та соціалістична. Та визначення ідеології в назві не робить основи її діяльності ідеологізованими, тим більше, що ці партії подібні до загасаючих пульсарів, хоча і мають свої дивіденди.

Друга домінуюча ознака сучасних партій в Україні — це їх орієнтованість і сконцентрованість навколо лідера. Харизматичний лідер, незалежно від ідеології та реальних дій, виконує роль паротяга (за приклади назвемо Ю.Тимошенко і В.Януковича). Натомість Блок «Наша Україна» надзвичайно багато втратив через те, що його лідером постав політик із незрозумілим статусом почесного голови. Партійний лідер в українських політичних партіях не є продуктом розвитку цих партій; навпаки, партії є похідними від лідера, який виступає генератором цих партій і є ключовим елементом об'єднання. У свою чергу, відсутність лідера в такій партії призведе до швидкого згасання.

Тому, враховуючи той факт, що велика частина ідеологічного діапазону в державі не використовується, є велика ймовірність появи нової сили під харизматичного лідера — чи то самородка, чи то технологічно створеного. У суспільства так чи інакше формуватиметься незадоволення існуючими політичними силами, а тому виникає традиційна готовність підтримати нового, який виступає проти старих. Партійні дискусії точаться не між ідеологемами, програмними засадами, а між позиціями «наш — не наш», що говорить про елементи клановості в природі українських політичних партій. Окремою невивченою темою залишається дослідження фінансових груп, що стоять за політичними партіями і які формують реальне обличчя партії. Якщо на Заході досягнуто усталеності в питанні повної прозорості фінансових і корпоративних зв'язків політичних партій, то для української політичної практики ця тема існує лише у вимірі запитань і здогадок з посиланнями на журналістські розслідування.

Дописувачі «Експерта» вважають на часі створення ліберального руху. Здається, що цей сегмент не був представлений і актуалізований в Україні, хоча існували партії, які використовували у своїй назві слово «ліберальна». Середній клас в електоральному плані не цікавий політикам. Набагато легше загітувати 100 люмпенів, шахтарів, чи пенсіонерів, ніж одного власника ресторану⁹. Навряд чи буде створена партія, яка б виконала роль локомотиву у конструюванні «середнього класу». Поки останній не визріє і не

почне генерувати власні запити, жодна така сила буде не на часі. Хоча по-справжньому держава придушує ініціативу громадянського суспільства і потуги представників «протосереднього класу», останні живуть у форматі самодостатніх і самозамкнених «равликів», що в такому стані не можуть бути «стадом з вожаком», а лише саме «равликами», які поїдають кожен свій листочок. У свою чергу, українське суспільство лишається максимально готовим до сприйняття політичного вождізму; відчувається потреба і готовність сприйняти скоріше інститут «хазяїна», ніж інститут «лідера». Ці потреби вінчаються вірою в «царя-батюшку», що підкреслює індивідуальну пасивність, відсутність ініціативи і очікування на того, хто вирішить питання. Тому на порядку денному, швидше, поява партії фюрера, ніж ліберальної чи будь-якої іншої.

ВИСНОВКИ:

1. Політичні партії України виникли на фоні занепаду радянської політичної системи і не мали політичного загартування у боротьбі з нею чи протистоянні, а тому лишаються генетично слабкими. Очевидно, вони були суб'єктом у формуванні політичного класу, але однозначно не його основою і фундаментом.

2. Українські політичні партії виявили відсутність партійно-політичної традиції і спадковості. Нові об'єднання виникають як цілком нові проекти. Відсутність суцесійності є ще одним елементом, що заважає розвитку інституту політичної відповідальності. В таких умовах «партійна туманність» робить значно слабкішим розуміння політичного класу як більш складної соціально-політичної матерії.

3. Політичні партії не стали ідеологічними інститутами. Посилання на ідеологію є атрибутивними. Переважно політичні партії України є партіями «одного актора», вони схильні до авторитарної структури.

4. Українські політичні партії не виконують традиційні партійні функції, як-от виховання нової еліти, соціально-політичних комунікаторів тощо. А отже, виявляють брак кадрового потенціалу.

5. Партії тривалий час були атрибутивними, а не безпосередніми носіями влади. Вони є вторинними в соціально-політичних процесах і постають як відображення соціальних змін, а не рушії останніх.

6. Якісна зміна партійного життя відбуватиметься на базі соціального розвитку, формування реального середнього класу,

хоча можливий сценарій консервування «спотворених» соціальних груп, відповідної культури тощо.

7. Партийна структурованість відбувається згори. Після перевиборів 2007 р. жодна з партій у парламенті не має домінування, а тому існуючу ситуацію можна визначити як хитку рівновагу, за якої одиниці голосів можуть змінити кон'юнктуру. Насправді автор розглядає це як умову толерантної політики, що спричиняє необхідність переговорних процесів, чого б бракувало при односторонньому домінуванні однієї із сил.

8. Вперше (на парламентських перевиборах 2007 р.) виник феномен концентрації електоральних настроїв, коли голоси не були масово розпорошені між аутсайдерами. Можливо, це свідчить про формування основи сталої партійної системи, коли на кожних нових виборах не з'являтимуться все нові блоки тощо. Хоча існує і загроза цьому, враховуючи наявний потенціал протестних голосів і невинуватих надій виборців. Політичними силами-переможцями стали Партія регіонів, Блок Юлії Тимошенко, блок «Наша Україна — Народна самооборона», КПУ, блок Литвина. Очевидно, що КПУ буде тяжіти до Партії регіонів», в той час як блок Литвина до владних сил, а тому ситуативно гратиме в різні ворота. В свою чергу, ніби близькі за легендою БЮТ і НСНУ зазнаватимуть дії відцентрових по відношенню один до одного сил, так само, як і переживатимуть внутрішні протириччя.

9. Українське суспільство часто сприймає нинішні бурхливі події як кризу (що спостерігається як у побутових розмовах, так і в заявах політиків). Насправді політичне середовище зі стану консервації увійшло в потік інтенсивних політичних процесів. Те, до чого не звикли і називають кризою, є політичним процесом.

10. Політичні партії не сформували політичний клас, а тому стоять перед завданням надолужити згаяне.

Фінансові ресурси з ряду причин залишаються тіньовими, вони не регламентовані, не обмежені, часто їм не приділяють увагу, в той час як партії постають публічним інструментом легалізації їх впливу.

Номінально в Україні наявний політичний клас, але чи він справляється з природними функціями, чи є новою ширмою від суспільства в інтерпретації політичних процесів? Чи є він складовою соціальної структури, чи фрагментом спотворених соціальних трансформацій? Ці питання є відкритими і потребують ретельного вивчення.

Коли ми зустрічаємо порушену російськими дослідниками проблему «динаміка влади, як проблема цивілізації»¹⁰, то чи доречно в Україні говорити про динаміку влади, еліти тощо, чи все ж таки ми намагаємося впіймати сутність в розмивчастому, дещо тіньовому, нелінійному і неоднозначному політичному полі. Можливо, що невизначеність і неоднозначність є нашим надбанням, як зона для маневру, або навпаки, хворобою, або — етапом розвитку.

---

¹ Цими партіями були: (КПУ) Комуністична партія України; (ДПУ) Демократична партія України; (ЛДПУ) Ліберально-демократична партія України; (НПУ) Народна партія України; (ОСДП) Об'єднана соціал-демократична партія; (ПДВУ) Партія демократичного відродження України; (ПЗ) Партія зелених; (СДПУ) Соціал-демократична партія України; (УНД) Українська народно-демократична; (УНП) Українська національна партія; (УРП) Українська республіканська партія; (СД) Селянська демократична; (ХД) Християнсько-демократична.

² Мороз В. Страна вечно серых кардиналов // Кореспондент. — 2008. — №12 (301). — С. 30.

³ КПУ, НРУ, СоцПУ-СелПУ, ПЗУ, НДП, «Громада», ПСПУ, СДПУ(о).

⁴ Таран С. Політичний клас, який вже не може // Українська правда. 24.03.2006 р.

⁵ Див.: Кресіна І., Коваленко А., Молибога Р., Перегуда Є. Демократія і регіональна еліта: Політико-правові проблеми влади в столиці України — місті Києві: Монографія. — К.: Логос, 2005. — С. 107.

⁶ Дніпров Олексій Чи потрібен Україні імперативний мандат народного депутата? — <http://www.tomenko.kiev.ua>

⁷ Палій Олександр. Імперативний мандат — панацея від брехливих політиків? — <http://www.obozrevatel.com.ua>

⁸ Зеленько Г. «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України. — К.: Критика, 2003.

⁹ Волошин О., Яценко В. Партія вільного вибору // Експерт Україна. Український деловий журнал. — 2007. — № 5. — С. 19.

¹⁰ Казин А. Динаміка влади як проблема цивілізації // Політичний клас. — 2007. — № 2. — С. 37.

Н.В.Кононенко

ПОЛІТИЧНИЙ КЛАС У СУЧАСНИХ УКРАЇНІ ТА РОСІЇ: АКТОР ЧИ МОДЕРАТОР ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ

На початку 90-их рр. Україна і Росія, як і решта пострадянських країн, зіткнулись із модернізаційними викликами, які вимагали відповідної реакції з боку політичного класу. Сучасна політологія не має консенсусного визначення такого процесу, як модернізація. Вдалим видається визначення модернізації як процесу формування, розвитку і поширення сучасних політичних інститутів і практик, а також сучасної політичної структури. Під «сучасними політичними інститутами і практиками» слід розуміти не копіювання політичних інститутів більш розвинутих демократичних режимів, а ті політичні інститути і технології, які можуть забезпечувати адекватне реагування і пристосування політичної системи до викликів сучасності¹.

Зазначимо, що загалом завдання, які мали вирішити Україна та Росія на шляху створення модерного (чи навіть постмодерного) суспільства, були майже ідентичними. Йшлося про визначення із: 1) соціально-економічними та політичними складовими модернізації; 2) методами і формами модернізації; 3) суб'єктом модернізації. Найскладнішим з перерахованих завдань, на нашу думку, є питання визначення модератора (суб'єкта) модернізаційних процесів. Дослідники теми політичної суб'єктності вважають, що чітке спрямування модернізаційним процесам здатні надати або політичні інститути (наділені необхідними конституційними повноваженнями), або політична еліта (за умов консолідації елітних груп навколо модернізаційної мети), або численні соціальні групи, або харизматичні лідери. Ідеальною схемою суб'єктності вважається варіант, за яким діє синергетичний ефект усіх названих чинників. Утім, в умовах пострадянської трансформації бездіяльність суспільства (соціальних груп) компенсується активністю еліт. В умовах нестабільності значно зростає роль еліти у нав'язуванні суспільній свідомості системи оцінок та цінностей. Як наслідок — суспільні групи в сучасних умовах впливають на політичний процес лише тією мірою, якою їм це дозволяють робити еліти. У зв'язку з цим соціальні групи слід розглядати, швидше, як специфічний вид ресурсів, доступних елітам, а не як суб'єктів². Реальну можливість впливати на трансформацію державних

інститутів має лише політична еліта, а отже, лише вона (або окремі її сегменти) мають достатній потенціал, аби стати суб'єктом модернізації. Російська дослідниця О. Гаман-Голутвіна пропонує під суб'єктом модернізації розуміти не просто політичного актора (політичного суб'єкта), який певним чином впливає на процес перетворень. Науковець підкреслює, що необхідними умовами, аби стати суб'єктом модернізації, є наявність власного стратегічного (або хоча б тактичного) проекту, що реалізує власні (а не зовнішні) інтереси та цілі, і наявність політичної волі для реалізації власного проекту³. Відповідність сучасних українських і російських політичних еліт наведеним параметрам викликає певні сумніви. **В обох країнах складаються умови, коли провідний потенційний суб'єкт модернізації (еліти) виявляє свою стратегічну безсуб'єктність.** Отже, використання підходу, артикульованого О. Гаман-Голутвіною, заперечує можливість здійснення будь-яких позитивних зрушень у справі модернізації політичної системи.

Інший підхід, загальноприйнятий у сучасній транзитології, передбачає, що «динаміка і траєкторія політичних змін у посткомуністичних країнах можуть пояснюватися цілком як похідні від структури і поведінки еліт»⁴. Одним з можливих результатів взаємодії елітних груп є «інституційний компроміс», який є вирішальним кроком до встановлення політичної конкуренції під верховенством права завдяки колективному встановленню обопільно прийнятних інститутів. Таким чином, певний сценарій конфліктів еліт, незалежно від якісних характеристик їх представників (стратегічного мислення, управлінської майстерності тощо), може мати своїм наслідком встановлення не формальної, а реальної демократії, а відтак і стати ефективним інструментом політичної модернізації.

Спробуємо проаналізувати динаміку елітних взаємодій та їх можливі результати на прикладі пострадянських України і Росії. Основними параметрами для такого порівняння будуть структура еліт та розподіл ресурсів між ними. Дж. Хіглі пропонує визначення цієї структури за поєднанням ознак структурної інтеграції та диференціації. Відповідно, виокремлюються чотири типи національних еліт: висока структурна інтеграція та низька диференціація свідчать про наявність монолітної еліти; низька структурна інтеграція у поєднанні з низькою диференціацією характерні для розділеної еліти; низька структурна інтеграція в умовах високої диференціації свідчить про фрагментованість еліти. Характерною

для стабільної демократії вважається тип консенсусної еліти, якій притаманні високий рівень структурної інтеграції разом з високою диференціацією⁵.

Політичний клас України: на шляху до суб'єктного провайдерства

Специфіка модернізаційних змін полягала у тому, що на відміну від Росії, яка лише конкретизувала форми геополітичної ідентичності в умовах прискорення глобалізаційних процесів, Україна мала вирішити більш складне дворівневе завдання: перший рівень — завершення створення політичної нації, що особливо важко зробити в умовах активізації глобалізаційних процесів та ревізії розвинутих постмодерним світом ідей «національних держав». Другий рівень — створення модерної (чи постмодерної) економічної моделі в умовах енергетичної, технологічної та виробничої залежності від російської економіки. Фактично, головним завданням економічної модернізації було створення ефективної, сучасної національної економіки разом із подоланням монозалежності від російського економічного механізму.

На нашу думку, метод ретроспективного аналізу пострадянської історії України допоможе розкрити тему еволюції нового політичного класу в Україні. Протягом **1991 — першої половини 1994 рр.** в Україні діяла емпірично створена владна конструкція, в межах якої жоден з політичних інститутів (Президент, Уряд та Верховна Рада) не був наділений такою кількістю прерогатив, які б дозволяли йому здійснювати вирішальний вплив на формування політичного та економічного курсу країни. Отже, діючи на той момент в Україні владна конструкція унеможлиблювала виконання будь-яким політичним інститутом суб'єктних політичних функцій, не кажучи вже про модераторську модернізаційну місію.

Щодо політичної еліти, то вона в цей час перебувала в розбалансованому стані: політичні рішення все ще ухвалювалися переважно представниками пострадянської еліти, яка, у свою чергу, «патрунувала» процес інтенсивного формування бізнесу фінансово-промислових груп (далі — ФПГ). Через бурхливі події, пов'язані із накопиченням капіталу, новітні власники ФПГ не мали можливості сконцентруватися на питаннях інституціоналізації політичного впливу. Отже, нова конструкція українського політичного класу (політичної еліти) лише починала вимальовуватися, що також унеможлиблювало виконання ним місії модератора перетворень.

Виконання середнім класом певних функцій модератора модернізаційних процесів також було ускладнено, мінімум, двома обставинами. По-перше, розшарування українського соціуму за геополітичними уподобаннями хоч і мало на той момент переважно латентний характер, але вже чітко вимальовувалося (доказ — президентські вибори 1994 року, під час яких вирішальну роль відіграли саме геополітична орієнтація кандидатів і їх чітка «географічна» підтримка). По-друге, переважно патерналістське пострадянське українське суспільство було деморалізоване гіперінфляцією початку 90-х рр. минулого ст. і, відповідно, позбавлено політичної волі. Радянський середній клас (ІТП, вчителі, лікарі, науковці) за нових політичних умов став найменш забезпеченим прошарком суспільства, новий середній клас ледве починає формуватись.

Період від другої половини 1994 р. до 2004 р. характеризується економічною стабілізацією; появою впливового політичного інституту (президента), що здійснював моновплив на політичну систему; формуванням нової структури політичного класу (владної еліти) шляхом інституціоналізації політичного впливу ФПП; відсутністю модератора модернізаційних процесів в Україні і, відповідно, чіткої стратегії перетворень. У 1992 році із проханням «сказати, що потрібно будувати в Україні» до депутатів Верховної Ради України звернувся тоді ще прем'єр-міністр Леонід Кучма. Ставши у 1994 році Президентом України, зрозумівши, що поставлене парламентарям (як частині політичного класу) питання так і залишається риторичним, Л.Кучма прямує до Конституції 1996 року, яка політично перетворила Україну у президентсько-парламентську республіку, в межах якої глава держави отримав майже необмежені важелі впливу на всі гілки влади. В політичному та правовому сенсі (за кількістю повноважень) Президент ставав центром політичного та владного механізму України. Фактично, інституційні повноваження Президента надавали йому історичну можливість стати суб'єктом (модератором) української модернізації. Втім, *через низку об'єктивних обставин, таких, як політично та національно неструктуроване суспільство (слабкість та висока конфліктність еліти, яка сфокусована на розширенні ареалу власного політичного та бізнес-впливу, замість розробки консолідуючої модернізаційної моделі; поляризоване — за ідеологічними, світоглядними, економічними ознаками — суспільство; монозалежність від Російської Федерації) та суб'єктивних (відсутність у Президента політичної волі до глибокої модернізації)*

Президент України Л.Кучма не став суб'єктом модернізації в Україні.

Цікаві процеси в цей період відбувалися і з політичною елітою, невід'ємною частиною якої в Україні став олігархат. За майже десять років президентства Л.Кучми великий капітал формувався владою шляхом відкриття окремим представникам бізнесу доступу до реекспорту російської енергетичної сировини, до дешевих фінансових ресурсів, до державних монополій (земля, дороги, вода і т.д.), практично безкоштовної приватизації державної власності, створення ліберальних умов експорту-імпорту для певної групи продуктів. Низькі собівартість продукції (яка досягалася за рахунок доступу до демпінгових цін на російські енергоносії) та заробітна плата зумовили експортну конкурентоздатність української продукції. Цілком зрозуміло, що низький рівень життя українців та існування демпінгових цін на російські енергоносії як умови формування і існування капіталу в Україні суперечили оновленню (модернізації) вітчизняної економіки. Більше того, отримання прибуткової ренти за рахунок демпінгових цін на енергоносії та людську працю перетворювало нову вітчизняну бізнес-еліту у найбільш послідовного консерватора, прибічника збереження Україною статус-кво як у внутрішній, так і зовнішній політиці.

На відміну від Росії (де з приходом до влади у 2000 році В.Путіна роль та місце олігархії у визначенні політичних та економічних контурів політики стає значно скромнішими), українські олігархи та створені ними ФПГ на початку ХХ ст. стають впливовими, майже визначальними політичними та економічними акторами. Разом із вмонтуванням олігархії в економіку України, а потім — і реорганізацією всієї економіки для отримання олігархічними фінансово-промисловими групами прибуткової ренти, олігархи стають невід'ємною частиною політичної еліти України. Більше того, наприкінці минулого століття вони починають адаптацію під себе політичного механізму в Україні, модеруючи процес т.зв. «політичної реформи», яка разом із створенням умов для політичної інституціоналізації в Україні мала значно обмежити вплив Президента (який на початку ХХІ ст. ще залишався центром владного механізму і, перебуваючи **понад** рештою політичних інститутів та гравців, дещо врівноважував політико-економічну конкуренцію решти українських політичних гравців, серед яких були і олігархи). Нагадаємо лише, що процес адаптації

бізнес-елітою «під себе» політичного механізму в Україні відбувся поступово. Якщо протягом 1994–1995 рр. політичні рішення все ще приймалися пострадянською елітою, по відношенню до якою власники ФПП виконували васальні функції, то Конституція 1996 року стає свого роду політичним компромісом між бізнес-елітами щодо того, що в межах президентської республіки статус-кво між бізнес-елітами буде зберігатися за допомогою гіпервпливового Президента. Втім, рішення Верховної Ради (де в той час уже перебували народними депутатами лідери найвпливовіших ФПП або лобісти ФПП) про зміну у 1997 р. мажоритарної виборчої системи на змішану свідчило про те, що цей статус-кво є питанням тимчасовим, оскільки через присутність партій у парламенті ФПП взяли курс на здійснення політичного впливу на виконавчу та законодавчу влади. У 1998 р. до парламенту за списками проходять представники декількох партій: ПЗУ, СДПУ(о), КПУ, СПУ, НДП, СППУ. Ці політичні проекти ще не можуть впливати на виконавчу владу (оскільки виконавчу владу формує Президент), але вони вже можуть впливати і суттєво впливають на хід законодавчого процесу. Йде «політична приватизація» (не інституційна) ФПП структур виконавчої влади в центрі і на місцях, створюється система васальної залежності чиновника від ФПП. У 2000 році різко падає вплив Президента на політичні процеси, що відбуваються в країні («справа Гонгадзе») і ФПП через своїх представників у парламенті та інших органах влади починають активну дискусію щодо зміни владного каркасу в Україні в бік парламентської республіки, яка дозволить вивести виконавчу владу в центрі та на місцях з-під впливу Президента.

Стислі результати періоду 1994–2002 років полягали у тому, що:

- Президент, інституційно наділений повноваженнями, необхідними для здійснення модераторської ролі української модернізації, виконував лише роль провідного політичного суб'єкта, який перетворився на фундатора, а потім — на «третього суддю» українських олігархів;

- фрагментована політична еліта, як поєднання номенклатури та олігархічного капіталу, не була здатна за своєю природою генерувати ідеї, адекватні модернізаційним викликам України, оскільки головною умовою отримання нею прибуткової ренти є низька вартість робочої сили та доступ до демпінгових цін на російські енергоносії. Заради збереження стабільності формування капіталу вітчизняні олігархи виборювали таку політичну модель,

яка гарантувала їм (після відходу від влади Л.Кучми) відсутність різких модернізаційних реформ, які б могли б серйозно вплинути на ціни на енергоносії (у разі чітко вираженої євроатлантичної геополітичної орієнтації України) або на зростання рівня заробітних плат в Україні (у разі адаптації українського законодавства до європейського);

– середній клас через свою нечисленність і слабкість, залежність від олігархів, нерозвинутість інститутів громадянського суспільства в Україні також не мав можливості виконувати функцію суб'єкта модернізації;

– поглиблювалося відчуження політичного класу (зорієнтованого на збереження існуючого статус-кво) від переважної більшості населення, орієнтованого на запровадження більш високих соціальних та економічних стандартів життя;

Період 2004–2007 рр. характеризується, по-перше, закінченням моноцентричного впливу на політичні процеси в країні з боку Президента і початком жорсткої політичної конкуренції всередині політичного класу за визначення політичного курсу розвитку країни; по-друге, пролонгацією процесу перетворень в Україні із відсутнім суб'єктом модернізації.

Підсумки президентства В.Ющенка протягом 2004–2007 рр., на нашу думку, дозволяють стверджувати, що разом із Президентом Ющенком в Україні не з'явився суб'єкт модернізації. Аналітики підкреслюють, що сталося це не тільки через суб'єктивні обставини, але й завдяки цілком об'єктивним факторам, головним серед яких є стан сучасної української еліти. Олігархічні групи, які за фактом виявилися в Україні значно сильнішими, ніж, наприклад, у Росії, після відходу Л.Кучми від влади в Україні створили для себе (через політичну реформу 2004–2006 рр.) політичне поле, в межах якого відсутній домінуючий політичний суб'єкт. Політично обмежений у важелях впливу на політичну та економічну сфери, позбавлений підтримки у парламенті, Президент не може виконувати роль суб'єкта модернізації. Уряд та парламент, що формуються і контролюються правлячими олігархічними групами, також не здатні виконувати модернізаційні функції, оскільки виконують роль політичних інститутів, через контроль яких українські олігархи продовжують отримувати свої ренти шляхом консервації сучасного політичного та економічного стану України.

На нашу думку, політичні реалії сучасної України та сучасні українські лідери є такими, що змушують констатувати, що мо-

дернізація — не оптимальний на даний момент метод оновлення суспільства, оскільки вимагає існування дієвого суб'єкту модернізації. На цю роль не може претендувати в Україні ані політик, ані політична еліта, ані політичний інститут, ані соціальний прошарок. Шлях поступового оновлення України — це демократичний транзит. Головна умова демократичного транзиту — існування внутрішньоелітного конфлікту — достатньо рельєфно представлена в сучасній Україні. Вада демократичного транзиту як методу оновлення суспільства полягає в тому, що пошук української моделі демократії відбуватиметься через пошук внутрішньоелітного діалогу, а питання ідеологічного концепту, мети і завдань діалогу поки що залишаються поза межами серйозної уваги елітних груп. Утім, подальше імплантування України у світові та європейські процеси стає тим чинником, що вимагає чіткого позиціонування нашої країни щодо діючих у світі центрів впливу, систем безпеки, політичних та соціально-економічних стандартів. На нашу думку, саме процес неминучої вбудови України в сучасний світ буде тим чинником, що прискорить остаточне завершення формування нового політичного класу, який буде змушений зайнятися стратегічним позиціонуванням України, шукати синтезні схеми та політичні конструкції і через це відійти від домінування корпоративних стандартів та провайдерської місії інтересів у «великій політиці» лише частини українських регіонів.

Росія: від фрагментованої еліти до політичного мегасуб'єкта

Стислий ретроспективний аналіз процесу формування російського політичного класу та його впливу на модернізаційні процеси в Росії дозволяє зробити припущення, що за великим рахунком, за рівних стартових умов результати генези сучасних української та російської політичних еліт суттєво відрізняються.

Як уже зазначалося, сучасний українській політичний клас є не лише міксом партійної номенклатури і представників великого олігархічного капіталу, а й інструментом політичного впливу українських ФПГ на стратегію розвитку країни. Політична конструкція сучасної України, в межах якої відсутній суб'єктний моновплив з боку інституту президента на решту політичних інститутів, дозволяє різним елітним групам конкурувати в межах політичного класу за безпосереднє формування внутрішньої та зовнішньої політики. Втім, реальна політична конкуренція українських

елітних груп не вирішила проблему суб'єкта модернізації, оскільки в мотиваційній діяльності елітних груп репрезентація корпоративних інтересів у владі поки що домінує над загальнонаціональними модернізаційними прагненнями політичного класу.

РФ отримала у спадок від радянської системи фрагментовану політичну еліту, в якій, по-перше, виокремлювалися досить потужні регіональні еліти, жодна з яких не могла одноосібно претендувати на абсолютне домінування на загальнодержавному рівні, але активно включалася у боротьбу за розширення своєї автономії аж до отримання суверенітету. Разом з тим, на загальнонаціональному рівні діяли потужні елітні групи — вихідці з вищих щаблів загальносоюзної номенклатури, що активно включились у боротьбу за владу. Цей конфлікт знайшов своє вираження у протистоянні між президентом Б. Єльциним і парламентом РФ. Основним ресурсом, що на той час визначав співвідношення сил, була масова підтримка, оскільки механізми конвертації економічного, адміністративного і медійного ресурсу в електоральні переваги не були тоді досить опрацьовані. Співвідношення ресурсів між гравцями визначив референдум 25 квітня 1993 року щодо довіри президентові й продовженню його курсу реформ. За довіру Б. Єльцину висловилося 58,7 % населення⁶. В таких умовах стратегія придушення більш сильною елітною групою слабкіших конкурентів була вигіднішою, ніж елітна кооперація, і актор, що володів значною перевагою в ресурсах, обрав саме її. Це виразилось у подіях вересня — жовтня 1993 року. В результаті президент зміг на інституціональному рівні закріпити своє домінування шляхом прийняття нової конституції.

Підкреслимо, що період **1991–1999 рр.** увійшов в історію сучасної Росії як «час Єльцина», період бурхливих, не завжди системних економічних перетворень; створення моноцентричної президентської політичної системи; формування нового політичного класу Росії і відсутності суб'єкта і концепції модернізації. Політична система Російської Федерації, що формувалася в умовах слабкості громадянського суспільства, нерозвинутості інститутів держави, ослаблення ролі права як універсального регулятора суспільних цінностей, що дозволяє консолідувати різні бюрократичні корпорації, **у першій половині 90-х рр. XX ст. мала ознаки режиму особистої влади національного лідера.** Втім, російський президент, певний час уособлюючи роль єдиного впливового політичного суб'єкта, не перетворився на конструктивного суб'єкта модернізації.

У другій половині 90-х рр. президент Б. Єльцин поступово втрачав абсолютне домінування в межах режиму, що унеможливило реалізацію сценарію «переможець отримує все». На перший план вийшов варіант міжелітних «картельних угод». Деякі впливові представники бізнесу отримали контроль над прибутковими підприємствами, а опозиційні партії і політики були інтегровані до нового режиму. Втім, оскільки «картельні угоди» діють лише за умови збереження розподілених ресурсів, елітні групи вступили у фазу конфліктів і нестабільності, оскільки президент залишив собі можливість перегляду умов розподілу і активно використовував її у політичній праці.

За майже десять років перебування Б. Єльцина при владі в Російській Федерації було створено в економіці — «олігархічний капіталізм», існуючий за рахунок використання олігархами доступу до надприбутків від сировинної державної ренти, в політиці — т.зв. «президентську демократію» або «ілюзорну демократію» (із гіперболізованим впливом президента на діяльність решти інститутів політичної системи Росії), що співіснували поряд із розбалансованим владним механізмом та децентралізаційними тенденціями у взаєминах «Центр — Регіони». Негативні процеси в російській економіці (падіння темпів зростання ВВП, падіння рівня життя переважної більшості росіян); формування у Російській Федерації у 90-их рр. XX ст. перехідного суспільства із елементами економічного і політичного плюралізму й ознаками політичної, соціальної та економічної стагнації — такі результати отримала Російська Федерація за часів перебування при владі Бориса Єльцина.

Деградація за часів президентства Єльцина недорозвинутих демократичних інститутів, їх використання великим бізнесом об'єктивно ускладнювали вибір більшості росіян на користь інституційної демократії. Цікаво, що нові еліти (складний симбіоз бюрократії та бізнес-еліти) продемонстрували прагнення до блокування реформ, оскільки подальше реформування економіки призвело б до руйнування клієнтських взаємин між, з одного боку, державним бюджетом та державною власністю, з іншого — бізнесменами. Зазначимо, що і середній клас, розміщений переважно у великих містах та створений бізнес-елітою за рахунок надходжень від використання державної ренти, також не був готовий на 100% підтримати поглиблення модернізації. В усякому разі, про це свідчив спротив саме з боку російського середнього класу спробі провести податкову реформу і легалізувати надходження.

У 2000 р. В.Путін почав будувати режим, за яким спонтанна гібридність влади та корпоративно-олігархічна складова в економіці поступилися місцем «новому порядку», де влада, як і раніше, знаходилася в руках найвпливовішого політичного суб'єкта — президента, але останній вже спирався не на олігархів, а на бюрократію. Вхідження Володимира Путіна на владний Олімп Росії збіглося у часі із початком зростання ціни на нафту. Шалені надходження від експорту нафти та газу, з одного боку, збільшували дохідну частину російського бюджету і, відповідно, надавали певного маневру для розробки і реалізації більш гармонійної соціальної політики. З іншого боку — зростання світового попиту на енергетичну сировину збільшувало не лише державний бюджет, а й означало зростання надходжень російських ФПП, які контролювали, на той момент значну частину ринку газо- і нафторозвідки, нафтовидобування.

Якщо економічна стабілізація передбачала зростання державного впливу в економіці, перш за все — в її експортоорієнтованій сировинній галузі, то відносна політична стабілізація в Росії на початку президентства В.Путіна не стала базою для формування політичного консенсусу щодо шляхів подальшого розвитку країни. Фактично, стабілізація початку ХХІ ст. була лише пактом про ненапад між головними політичними акторами країни. Результатом періоду стабілізації стала легалізація В.Путіним влади нової російської еліти із розрахунком на провайдерську роль еліт у процесі оновлення (модернізації) російського суспільства.

Утім, легалізовані у політичній системі координат нові російські еліти не стали суб'єктом, модератором модернізаційних процесів, реалізації яких очікували від президента В.Путіна. Вже на початку ХХІ ст. стає зрозумілим, що еліти підтримали запропонований президентом РФ у 2002–2004 рр. пакет реформ, керуючись не прагненням створення в Росії нового суспільства, підґрунтям існування якого є розбудована на ринкових принципах економіка та конкурентна демократія, а прагматичним розумінням того, що переважна частина державної власності поділена, а тому потрібна нова, більш модерна модель функціонування економіки, яка б дозволила, з одного боку, за рахунок бюджету вирішувати існуючі в суспільстві соціальні проблем, з іншого — відкрила б еліті шлях до ще неприватизованої державної власності. Отже, еліти підтримали реформи Путіна тому, що вбачали в них лише інструмент оптимізації існуючої політичної та соціально-економічної

системи, яка б дозволяла їм зберігати свій вплив. Бути ж провайдером модернізації російська еліта на початку ХХІ ст. була не здатна апріорі, оскільки модернізаційна схема для РФ передбачала докорінну зміну експортно-паливної моделі російської економіки (яка цілком відповідала на той момент стратегічним інтересам російської еліти).

В умовах відсутності зацікавлених у реалізації глибокої модернізаційної моделі політичних суб'єктів В.Путін запропонував схему «керованої демократії». Головними ознаками встановленого у 2002–2004 рр. режиму «керованої демократії» стали:

– *зменшення впливу на політику незалежних від держави політичних акторів (регіональних еліт, партій, ЗМІ, олігархів)*. З 2001 року у олігархів, опозиційно налаштованих до чинної влади, були відібрані медіа (НТВ, ТВ-6). Через реформу виборчого законодавства та встановлення жорсткої системи контролю за процесом виборів політичні партії втратили вплив на політичний процес у тому обсязі, який був за часів Єльцина. І, нарешті, видалення з кола впливових політичних акторів олігархів Б.Березовського та В.Ходорковського, які прагнули впливати на політичні процеси, довело, що влада співпрацює та сприяє розвитку лише тих олігархів, які відходять від впливу на політику;

– *активне, але лише формальне перенесення акценту при ухваленні рішень з неформальних центрів впливу на інституційні механізми і процедури*, оскільки єдиним центром генерування стратегій і рішень залишався президент;

– *активне використання технології створення субститутів та квазіпредставництв*, структур, за допомогою яких із системи влади взагалі «виймалися» чи послаблювалися діючі інститути. Наприклад, до субституту можна віднести створену при президенті Росії Державну Раду (як альтернативу Раді Федерації);

– *зростання впливу на розробку та реалізацію політичних рішень з боку бюрократичної еліти*. Так, реформа Ради Федерації та бюджетна реформа зменшила вплив регіоналів на формування центральної політики та позбавила губернаторів фінансової самостійності. А нова система виборів губернаторів (замість прямого через законодавчі регіональні збори за поданням президента) фактично вписала губернаторів у «президентську владну вертикаль»;

– *трансформація російського капіталізму з олігархічного на апаратний*.

Зоною ризику створеної Путіним інституціоналізованої «керованої демократії» було її тяжіння до гіперцентралізації влади. Небезпеки гіперцентралізації полягають у слабкому поділі влади по горизонталі і вертикалі; перманентному конфлікті між галузевими блоками уряду; нездатністю влади адекватно реагувати на виклики; безвідповідальності. Отримавши керований політичний режим і великі повноваження, президент проголошує про завершення «стабілізації» і початок розробки довгострокової стратегії розвитку країни по всіх критичних напрямках. Увесь 2005 рік пройшов під гаслами суттєвого прориву наукомістких виробництв у російській економіці. В 2006 році стало зрозумілим, що Путін чітко визначив точку зростання російської економіки — лідерство в світовій енергетиці, якого можна добитися через запровадження Росією інноваційних технологій у цьому сегменті економіки. В той же час частина науковців і представники політикуму **активно модерують тезу про те, що суб'єктом модернізації стане не певний політичний інститут чи певна соціальна група (середній клас, бюрократія), а окрема людина — президент Російської Федерації Володимир Путін.** «Нікого іншого, окрім Путіна, хто б мав серйозний досвід керування державою і справжньою політичною волею, в Росії зараз немає. Тому і проблема державного управління полягає зараз не в Путіні, а в тому, як створити систему реалізації його політичної волі, — зазначає політичний філософ Юрій Крупнов⁷. Внесення відповідних правок до Конституції, перевага очолюваної Путіним партії на парламентських виборах 2007 року, фактичне «призначення» наступника Д.Медведева на посаду президента Росії — сценарій, реалізований у 2007–2008 рр., відкрив шлях до подальшого зростання впливу одного політичного актора за рахунок падіння політичної ваги решти елітних груп.

Президент В. Путін зміг, користуючись прибутками від зростання світових цін на енергоносії, забезпечити успішне функціонування режиму та повне домінування у контролі над ресурсами. Це дозволило йому відмовитися від стратегії кооперації з рештою груп політичного класу і перейти до реалізації стратегії «переможець одержує все». Основними ознаками такої зміни стратегій була проголошена практика «рівновіддалення» від основних олігархічних груп, найбільш яскравим епізодом реалізації якої стала «справа ЮКОСу». Успіх нової стратегії дозволив президентові закріпити своє домінування низкою інституціональних змін, серед яких — скасування прямих виборів голів регіональної вико-

навчої влади та підвищення прохідного бар'єра для партій на виборах до парламенту, що істотно знизило можливості опозиції. Крім того, з ініціативи президента було прийнято закон про посилення державного контролю за громадськими організаціями. В такий спосіб у Російській Федерації були здійснені істотні кроки з встановлення авторитарного неконкурентного режиму, значною мірою завдяки появі домінуючого актора, який зміг, користуючись потужною перевагою в ресурсах, подолати фрагментацію еліт та закріпити власну перевагу на інституційному рівні. Проте, незважаючи на фрагментованість еліт в обох країнах, в РФ склались умови для нерівномірного розподілу ресурсів між основними акторами, що дозволило одному з них посісти домінуючі позиції і, поступово нарощуючи вплив, мінімізувати можливості опозиції. Такий розвиток подій сприяв об'єднанню еліт під єдиною орудою і суттєвому зниженню конкурентності російської політичної системи.

---

¹ Див: Политический процесс: основные аспекты и способы анализа: Сборник учебных материалов. — Под ред. Е.Ю.Мелешкиной. — М., 2001. — С. 220.

² Див: Гельман В.Я. Постсоветские политические трансформации. Наброски к теории // Полис. — 2001. — № 1. — С. 17.

³ Див: Гаман-Голутвина О. В. Проблема субъекта модернизации в России: историко-концептуальные аспекты и современное состояние // Власть и элиты в российской трансформации: Сб. научных статей / Под ред. А.В.Дуки. — СПб.: Интерсоцис, 2005. — С. 94–95.

⁴ Див: Kullberg I., Higley J., Pakulski J. Elites, Institutions and Democratization in Russia and Eastern Europe. — Gill G. (ed.) Elites and Leadership in Russian Politics. — St. Martin's Press, 1998. — P. 176.

⁵ Див: Higley J., Bayulgen O., George J. 2003. Political Elite Integration and Differentiation in Russia. — Steen A., Gel'man V. (eds.) Elites and Democratic Development in Russia. L. — P. 12–14.

⁶ Див: Гаман-Голутвина О.В. Указ. соч. — С. 105.

⁷ Крупнов Ю. «Спаси президента Путина» // Политический класс. — М., 2006. — №8. — С. 19–27.

УКРАЇНА І ГЕОПОЛІТИЧНА ТРАДИЦІЯ РОСІЇ: ВПЛИВ ВНУТРІШНІХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ІДЕЙ НА ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЧНИХ ПРІОРИТЕТІВ

Зазвичай, досліджуючи джерела геостратегічної поведінки Росії поряд зі з'ясуванням природи і наслідків традиційного протистояння великих держав науковці звертаються до визначення впливу внутрішніх особливостей російського суспільства та історичної спадковості на її зовнішню політику. Так, дослідження українського напрямку формування зовнішньополітичної стратегії Російської Федерації неодмінно враховують специфіку України і її роль у формуванні російської державності, спільну історичну традицію, мовну і культурну близькість¹. Особливо гостро питання спадковості геополітичної стратегії РФ щодо України стоїть у контексті світоглядної та ідеологічної дискусії між «євразійцями», «слов'янофілами» та «західниками». Актуальність дебатів посилюється з огляду на необхідність формування національних інтересів РФ у новому статусі, однак успадкований погляд на Росію як велику державу неодмінно приходиться у протиріччя із наявним станом². Природно, постає питання про роль геополітичних ідей західників, слов'янофілів і євразійців та їх вплив на визначення геостратегічних пріоритетів РФ щодо України.

З'ясовуючи роль внутрішніх геополітичних ідей Росії на формування її геостратегічної лінії щодо України, ми спираємося на синтез теоретичних положень структурного і неокласичного реалізму. В рамках неореалістської теоретичної моделі стратегічне середовище українсько-російських відносин створює загальні рамки для зовнішньополітичних кроків РФ, однак поведінка держави визначається на рівні змінних актора (держави). Виходячи із цієї методологічної установки, джерела формування геостратегічних пріоритетів Росії щодо України, окрім структури світової політичної системи, варто шукати також в її сприйнятті зовнішньополітичною елітою. У цьому контексті внутрішні геополітичні ідеї опосередковують і формують сприйняття елітами розподілу сил на світовій арені.

Ідеологічні функції внутрішніх геополітичних концепцій. Аналізуючи зовнішньополітичну стратегію РФ щодо України і її геополітичної складової, важливо брати до уваги, що структурні проб-

леми і причинні наслідки зовнішньополітичного оточення по-різному сприймаються державними діячами, а отже по-різному оцінюються³. Особливо це виявляється під час формування доктринального забезпечення, оскільки держави у виробленні зовнішньої політики наслідують інтелектуальні схеми: стратегія «планується для просування національних інтересів, а національні інтереси визначаються політиками», зазначає С. Гантінгтон⁴.

Через процес сприйняття, на який впливають не лише сучасне геополітичне становище, але й ретроспективне бачення історичного розвитку, оскільки минуле служить логічним поясненням виникнення сучасного і прогностичне бачення форм політичного розвитку, — формується реальність, яка суб'єктивно інтерпретується агентом прийняття рішень⁵. Кожен суб'єкт геополітичних відносин, виходячи зі своїх світоглядних позицій, має власне уявлення щодо структури світової політичної системи і можливостей, які вона створює для реалізації інтересів держави.

На суб'єктивність сприйняття акторів вироблення геостратегічних рішень, серед іншого, впливають також ідеологічно обґрунтовані ціннісні постулати. Геополітичні ідеї впливають на ставлення до світу і охоплюють політичні принципи та цілі, які є похідними від ціннісних постулатів ідеології. Ці похідні ціннісні ідеї діють як етимізуюча основа політичних цілей, включаючи водночас поляризовану схему (шаблон) «свій — чужий», створюють світоглядну систему орієнтацій і опосередковують певну історичну перспективу щодо минулого, місцезнаходження щодо сучасного, та певні цілі і сподівання щодо майбутнього⁶.

Виникає потреба в інструменталізації поняття ідеології. Під поняттям ідеології ми за Е. Хеккель розуміємо «систему мислення і уявлення про світ, яка підпорядкована певному стану суспільних та політичних інтересів»⁷. Аргументація називається ідеологічною тоді, коли вона прагне приховати або завуалювати справжні інтереси групи або організації, при цьому пояснює її дії очевидною об'єктивністю чи морально-етичною необхідністю, обґрунтовує і виправдовує її інтереси. Специфічні інтереси при цьому або не визнаються, або підпорядковані загальним інтересам.

Апологетичний характер ідеології полягає не тільки в синтезі теоретичного знання, але й в програмуванні орієнтації практичних дій та їх прикритті від критичних заперечень. Ідеології опосередковують «картину світу» чи «сприйняття світу» незалежно від конкретних часових чи суспільних обставин. «Вони виходять

із того, що кожна країна має історичну місію і долю. Місія і доля не можуть бути обраними, зміненими чи відкинутими, оскільки вони є частиною культури, історії, геополітичного становища кожної країни. Держава, яка не іде за своєю долею, занепадає. Роль політичного керівництва полягає в тому, щоб розкрити цю місію, виразити її і представити суспільству. Мудрість державних діячів полягає у формуванні національних інтересів, які відповідають цьому перспективному баченню майбутнього країни. Такий підхід перетворює національні інтереси в питання цінностей і віри»⁸.

Отже, ідеологічні диспути визначають поведінку держави, яка мало ґрунтується на силових реаліях. Таким чином, у з'ясуванні геостратегічних пріоритетів Росії щодо України особливу цінність набуває дослідження ідеологічних детермінант, які опосередковують процес їх формування.

Після краху марксистсько-ленінської ідеології Росія повертається до концепцій філософії історії докомуністичних часів як до знову віднайденого скарбу, який може запропонувати рішення сучасних проблем. Серед можливих ідеологічних концепцій для геостратегічного вибору важливими є три напрями, які мають історичне коріння щодо Росії і самих росіян: це західницька, (нео)євразійська і слов'яно-православна парадигма. Для російських ідеологічних побудов тема України має центральне значення, хоча їх зміст, звичайно, не вичерпується цією тематикою.

Геополітична концепція західників є малорозробленою в теоретичному плані з огляду на неузгодженість вихідних положень традиційної геополітичної теорії і ліберальних (ідеалістських) поглядів представників цієї парадигми. Геополітичні ідеї західників продукувались у перші роки існування РФ, коли країна почала впроваджувати демократичні реформи. Однак після повороту зовнішньополітичного курсу Росії в 1993 р. цей напрям фактично втратив своїх прихильників серед російської зовнішньополітичної еліти. В нинішній російській політиці західники асоціюються із правими (неоліберальними) партіями як спадкоємцями більш ширшого «демократичного руху» початку дев'яностих.

Західники вірять, що основні геополітичні і стратегічні інтереси Росії не відрізняються суттєво від інтересів західних країн⁹. Вони вважають, що найбільшою суттєвою загрозою для Росії є її відсталість, а відтак країна потребує союзу із Заходом заради економічної і соціальної модернізації. Ключовим припущенням західників є те, що Росія має відкинути все, що уповільнює її наближення до

Заходу, особливо амбіції щодо «ближнього зарубіжжя», оскільки лояльність цих країн до Росії не є постійною. Російське геополітичне маневрування на цій колишній радянській території може зашкодити відносинам із Заходом¹⁰.

Представники цьгонапряму не вважають Україну важливою для реалізації геостратегічних завдань сучасної Росії. «Не можна не рахуватися з тим, що країни СНД якийсь час ще можуть бути ринком збуту російських виробів низької якості і, таким чином, будуть підтримувати неконкурентоспроможні підприємства обробних галузей, а також зберігатимуть ринки від напливу готових виробів з третіх країн, надаючи їх для російських експортерів (на зразок РЕВ). Однак у довгостроковому плані це стало б перешкодою на шляху розвитку російської промисловості»¹¹. Найбільшим завданням у відносинах Росії із Україною, на думку західників, є підтримка економічної і політичної свободи.

Як вважається, Росія є інтегральною частиною західної культурної традиції, а отже, має повернутися до європейської орбіти. Традиційно основу геополітичних ідей західників становлять два припущення: 1) Росія була інтегральною частиною Заходу і 2) російська місія є ширшою, ніж її етнічні параметри. «Таким чином, західники мають невеликий інтерес у визнанні унікального політичного і культурного спадку ані України, ані Росії»¹². Слід також зазначити, що історично багато представників цієї світоглядної позиції відкидали окрему ідентичність України, вважаючи, що «історія Малої Росії є не більше ніж епізод в часи правління царя Олексія Михайловича»¹³.

Геополітичні ідеї панславізму. Утворення незалежних України і Росії на теренах СРСР, на думку представників напряму, породило цивілізаційну кризу, оскільки постала потреба переосмислення всього комплексу проблем, пов'язаних із ідентичністю російської держави в нових кордонах. Як вважається, Україна належить до цивілізованого слов'янського центру і її вихід із СРСР та окреме існування від Росії означає, що «розпався сам центр держави, а не те, що відпала її периферія»¹⁴.

Концепція слов'янського ізоляціонізму (слов'янського націоналізму), одним із прихильників якої є О. Солженіцин, виходить з того, що Росія потребує в першу чергу політики, яка б базувалася на культурній і політичній автаркії. За О. Солженіциним, «корінна Росія не володіє запасами культурних і моральних сил для асиміляції всіх окраїн. Це виснажує російське національне ядро»¹⁵.

Спільне слов'янське цивілізаційне поле, за апологетами концепції слов'янського ізоляціонізму, охоплює територію Росії, всю Україну, окрім Галичини і Закарпаття, та Білорусь. Це спільне поле може потенційно служити основою для зближення або тісного союзу цих територій. Роль провідника зближення має перебрати Росія.

Як вважається, цивілізаційне поле є історично досить стійким. «В зв'язку з цим є підстави прогнозувати серйозні конфлікти між Галичиною і «центрально-євразійськими» територіями, конфлікти, які загрожують розпадом України як єдиної держави»¹⁶. Тому для представників геополітичного підходу на основі слов'янської єдності сьогодняшня геостратегічна ситуація є вкрай неприродною. О. Солженіцин провів паралель між нинішнім станом окремого існування Росії і України і минулим відторгненням Східної Німеччини від Західної¹⁷.

Окрім слов'янського компонента відносин України і Росії в рамках слов'яно-православної парадигми, існує і православно-християнський. Поєднання християнських мотивів із геополітичними концепціями надає пріоритету ідеалістичним, культуроцентричним конструкціям і критеріям у світовій політиці.

Православний погляд на геополітичну самодостатність України вимагає її поділу на Західну (католицьку) і Східну (православну). У російських аналітичних розробках дедалі виразніше простежується намагання протиставити дві політичні культури, що нібито склалися в Україні — «самостійницьку» західну та «малоросійську» східну, робляться спроби довести, що рубіж між цивілізаційними платформами в Європі пролягає по території України, через що орієнтація на «західну» геополітичну доктрину загрожує цілісності української держави. Зокрема, в академічних наукових розробках увага насамперед концентрується навколо мотивації «геополітичної несамодостатності» України та згубності для її національної безпеки політики дистанціювання від Росії. Загалом концепції слов'яно-православного напрямку наголошують на «проміжному», «окраїнному» геополітичному розташуванні між європейською, передньоазіатською, російською геополітичними суперструктурними платами, і в цьому полягає її постійна «геополітична несамодостатність», що не зникає з утвердженням державної самостійності¹⁸.

Представники євразійського напрямку, на відміну від слов'янофілів, які розчиняли російську ідею в етнічній — слов'янській, вважають, що російська нація не може бути зведена до слов'янсь-

кого етносу; в її утворенні велику роль відіграли тюркські і угорфінські племена, які населяли єдине зі східними слов'янами «місце розвитку» («месторазвития»). Так сформувалась російська нація, яка прийняла на себе ініціативу об'єднання розрізаних етносів в єдину багатонародну націю — євразійців, а Євразію в єдину державу — Росію. Центральною ідеєю євразійства є ідея Русі-імперії, Русі-Євразії, ідея єдності політичного і культурного православного-євразійського світу-континенту¹⁹.

На сучасному етапі розвитку Росії постала низка неоевразійських концепцій, які активно звертаються до ідей геополітики. Деякі аналітики називають це «географічним містицизмом» чи навіть «геософією»²⁰. Від євразійства сучасне неоевразійство успадкувало концепцію місця розвитку («местаразвития»), яке визначає російську історію, національну психологію, соціальну організацію, тип економіки, внутрішню і зовнішню політику нації. Російське місце розвитку характеризується перш за все розташуванням між Європою і Азією і великими розмірами її території. Географія, згідно з сучасним євразійством, обумовлює розвиток Росії як євразійської наддержави.

Ми розглянемо лише окремі геоідеологічні концепції неоевразійського напрямку, зокрема концепцію стабілізації «єдиного євразійського простору», в якій послідовники Л.Гумільова розглядають необхідність державницького оформлення «суперетнічної компліментарності» та неоізоляціонізму Росії.

Концепція стабілізації «єдиного євразійського простору» найбільш повно відповідає основним положенням класиків євразійства. Вона побудована на повному неприйнятті державного суверенітету України. Для представників напрямку сучасний політичний стан євразійського простору є поверненням до варварського стану «боротьби всіх проти всіх», і головне завдання Росії полягає в необхідності віднайти певний спосіб симбіозу, а відтак і відновлення єдності євразійського простору. А. Панарін, розробляючи концепцію стабілізації «єдиного євразійського простору в рамках загального конвенціоналістичного підходу, запропонованого Л.Гумільовим, виходить із реальності існування наддержавної системи в сучасному світі та штучному розподілі на національно-державні утворення. Нинішню геополітичну ситуацію й існування незалежної України разом із рештою колишніх союзних республік А. Панарін розглядає як спадок більшовицького режиму: «руйнування традицій більшовизмом повернуло суспільство до архаїки

доосьового часу — боротьби етносів, провінціалізму самоізолюваних регіонів, виродження еліт, які втрачають цивілізаційний кругозір».

Національна держава — це ревізія великої російської ідеї в Євразії і цивілізаційної ідеї взагалі, тому за основну одиницю політичної побудови євразійського простору береться регіон як поліетнічне утворення. Крім того, існування національних держав на євразійському просторі становить виклик Російській Федерації, яка «не є гомогенною ані в етнічному, ані в цивілізаційному відношенні: вона скріплена тим же сплавом, яким скріплений простір всієї імперії. Коли цей сплав втрачає силу, розпад захоплює і саму Росію»²¹.

Геополітична стратегія формування єдиного простору Росією в «масштабах другого Риму» (поряд з першим, представленим сьогодні США) немає альтернатив; в іншому випадку він може залишитися неорганізованим, повернувшись до епохи безперервних феодалських війн. Крім того, за логікою виклику-і-відповіді для просторів такого типу відносини між народами, які його населяють, можуть бути або братськими, або «льодяними» — взаємної підозри і ворожнечі. Росія може здійснити свої стратегічні цілі лише за допомогою геополітичного парадокса: у відносинах із Заходом вона має дотримуватись євразійської політики, підкреслюючи свою цивілізаційну особливість; з країнами «ближнього зарубіжжя» саме Росія виступає в ролі країни-донора, а отже, її вихідна стратегічна установка має бути побудована на «атлантичній політиці» відкритого соціокультурного простору і «деідеологізації»²².

За відсутності засобів «силового» впливу в розпорядженні Росії залишаються засоби «м'якого» соціокультурного впливу. Провідниками цього впливу служить чисельна і різноплемінна, однак фактично русифікована і проросійськи налаштована промислова діаспора СНД, молодь і інтелігенція багатьох республік «ближнього зарубіжжя», які розуміють, що вони не можуть обійтись без російської мови і культури, без контактів з Росією. Все це формує умови відродження ідеї «наднаціональної влади в свідомості багатонаціонального народу Євразії»²³.

Етноцентристський напрям — неізоляціонізм Росії. Концепція вимагає переосмислення самого підходу до співвідношення понять Євразія — Росія на основі розуміння цивілізації не як однотипного соціокультурного середовища, а як структурованої геополітичної одиниці. В зв'язці «Євразія — Росія» Росія, на думку

апологетів концепції, становить ядро цивілізації, в той час як Євразія, а більш точно, євразійський простір — географічні рамки впливу ядра.

Взаємовідносини Росії й України в рамках цивілізаційної геополітики можуть бути представлені як відносини центру і периферії цивілізації. Територія України (або її частина), разом з іншими країнами Центрально– Східної Європи («смуга, яка тягнеться від «Фінляндії через Прибалтику, Польщу і Західну Україну, далі через Молдову і Гірський Крим — до Закавказзя і Анатолії і до берегів Тихого океану») просторово відділяє ядро євразійської цивілізації (тобто Росію) і ядро західноєвропейської цивілізації. Автори концепції описують геополітичні зміни початку 90-х років у категоріях екстериторизації міжцивілізаційної периферії і, вперше починаючи з XVII століття, утвердження замість моделі «Росія — Євразія», моделі «Росія в Євразії». Відзначається, що відбулося звуження російської цивілізаційної території до розмірів цивілізаційного ядра. Таке «звуження» Росії — Євразії впливає на вироблення стратегії Росії до своєї цивілізаційної периферії в Євразії. Вважається, що на сьогодні є всі передумови для того, щоб Росія виступала фігурою, а Євразія фоном геополітичної моделі «Росія в Євразії», що ставить як основне завдання «цивілізації в самообороні» збереження і розвиток «ядра» в його оточенні — периферії. Міжцивілізаційний простір Євразії (тобто фактично вся її територія, окрім Росії) після тривалої російської гегемонії являє собою велику зону слабомілітаризованих або практично демілітаризованих утворень, які намагаються в комбінаціях цивілізаційних усиновлень і зговорів між собою набути хоч якоїсь опори для власної політики ²⁸.

Безумовною перевагою неєвразійського підходу є те, що він намагається враховувати фактори сучасного розвитку Росії й України та спирається на багатотисячолітню історичну традицію. Небезпека ж полягає в тому, що деякі політики й аналітики прагнуть будь-що виокремити суто російські («руські») складові долі Росії — СРСР, підкреслено ототожнюючи східнослов'янську цивілізацію з Російською державою. Усе це надає євразійській позиції не лише ревізійністського, але й антиукраїнського спрямування.

Підсумовуючи, слід зазначити, що у формуванні геостратегічних пріоритетів геополітичні ідеї виконують функцію ідеології, пояснюючи дії очевидною об'єктивністю чи моральноетичною необхідністю. Внутрішні геополітичні ідеї Росії впливають на

її ставлення до світу і охоплюють політичні принципи та цілі стосовно України, які є похідними від ціннісних постулатів ідеології. Геополітичні концепції провідних світоглядних систем сучасної Росії, маючи різні базові засади, виходять із необхідності домінуючої ролі Росії щодо України: від моделі лідера (західники), до несприйняття України як самостійного гравця (слов'яноправославна і неоевразійська традиції). Таке сприйняття геостратегічних пріоритетів Росії щодо України внутрішніми геополітичними концепціями та необхідність взаємодії в рамках існуючого балансу сил на світовій арені посилює значення політики престижу задля підтримання статусу Росії.

¹ Славянский фактор. Межславянские отношения в середине 90-х годов. — М.: Российский научный фонд, 1995. — 53 с.

² Staar Richard F. Moscow's Plans to Restore its Power // *Orbis*. — 1996. — Vol. 40 (Summer). — P. 375–389; Orlov Boris. Das Problem des «Großmachdenkens» in der russischen Geschichte // *Osteuropa*. — 2001. — Nr. 6. — S. 657–671; Mandelbaum Michael. The New Russian Foreign Policy / Mandelbaum Michael (Ed.). — NY: Council on Foreign Relations, 1998. — 202 p.; Simon Gerhard. Die Identität Russlands und die internationale Politik // *Außenpolitik* — 1997. — Nr 3. — S. 245–256.

³ Kindermann, Gottfried-Karl. Zur Methodik der internationalen Konstellationsanalyse // *Grundelemente der Weltpolitik* / hrsg. von Gottfried-Karl Kindermann, 4. Aufl. — München; Zürich: Piper, 1991. — S. 125.

⁴ Huntington Samuel P. The soldier and the state. The theory and politics of civil-military relations. — Cambridge, Belknap Press of Harvard University Press, 1957. — P. 84–85.

⁵ Kindermann, Gottfried-Karl. Op. cit. — S. 135.

⁶ Kindermann, Gottfried-Karl. Weltverständnis und Ideologie als Faktoren Auswärtiger Politik // *Grundelemente der Weltpolitik* / hrsg. von Gottfried-Karl Kindermann, 4. Aufl. — München; Zürich: Piper, 1991. — S. 152.

⁷ Häckel Erwin. Ideologie und Außenpolitik // *Handwörterbuch Internationale Politik* / Woyke, Wichard (Hg.). — Opladen, Leske und Budrich, 1995. — S. 143.

⁸ Kortunov Andrey. Russian National Interests: The State of Discussion // *Studies in Contemporary History and Security Policy. Volume 1: Russia's Place in Europe: A Security Debate*. — Bern et al. loc.: Peter Lang, 1999. — 251 p.

⁹ Козырев А.В. Стратегия партнерства // *Международная жизнь*. — 1995. — № 5. — С. 5–15.

¹⁰ Тренин Д.В. Россия и основные институты безопасности в Европе: вступающая в XXI век / Под ред. Д.В. Тренина. — М.: Московский Фонд Карнеги, 2000. — 279 с.

¹¹ Шишков Ю. Тернистый путь России в мировую экономику // *Российский экономический журнал*. — 1996. — № 1. — С. 30–31.

¹² Prizel Ilya. National Identity and Foreign Policy. Nationalism and Leadership in Poland, Russia and Ukraine. — Cambridge: Cambridge university press, 1998. — P. 161.

¹³ Saunders David. The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750–1850. Edmonton, Alberta: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1985. — P. 238.

¹⁴ Славянский фактор... — С. 18.

¹⁵ Солженицын А. Как нам обустроит Россию: Посильные соображения. — Л.: Сов. писатель, 1990. — С. 8.

¹⁶ Славянский фактор... — С. 22.

¹⁷ Солженицын А. И. Россия в обвале. — М.: Русский путь, 1998. — 208 с.

¹⁸ Казеннов С., Кумачев В. В какое будущее дрейфует Украина? // Независимая газета. — 1997. — 30 мая; Тихонов Г. Россия и Украина: Не дать прорости семенам отчуждения // Парламентская газета. — 1998. — 24 ноября.

¹⁹ Евразийство (опыт системного изложения). — Париж: Евразийское книгоиздательство, 1926. — 78 с.

²⁰ Игнатов А. «Евразийство» и поиск новой русской культурной идентичности // Вопросы философии. — 1995. — №6. — С. 49–64.

²¹ Панарин А.С. Россия в цивилизационном пространстве (между атлантизмом и евразийством). — М.: Ин-т философии, 1995. — С. 223.

²² Там само. — С. 247.

²³ Там само. — С. 151.

²⁴ Цымбурский В.Л. Россия — Земля за Великим Лимитрофом: цивилизация и ее геополитика. — М.: Эдиториал УРСС, 2000. — С. 20.

Т.М.Ляшенко

ПОЛІТИЧНИЙ КЛАС РЕСПУБЛІКИ КАЗАХСТАН: ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ

Управління державою — це також робота, а будь-яку роботу найкраще виконують професіонали. Теза про те, що державою має керувати куховарка, давно в минулому, а питання про забезпечення держави кадрами залишається відкритим. Формування політичного класу, під яким розуміється вища управлінська еліта, є головним завданням для пострадянських країн, а особливо для тих, де тлумачення поняття «еліта» взагалі викликає запитання.

Розгляд формування політичного класу Казахстану є цікавим з таких міркувань: по-перше, ряд дослідників вбачають у розвитку політичних систем України та Казахстану багато спільного, а по-друге, Казахстан є безперечним лідером центральноазіатського регіону, стосунки з яким для України є надзвичайно важливими.

Говорячи про політичний клас та політичну еліту в країнах Центральної Азії, насамперед необхідно зауважити, що всі вони є суперпрезидентськими державами. А значить, голова держави безпосередньо впливає на формування управлінської еліти. Сильний інститут президентської влади в країнах Центральної Азії виріс наприкінці радянської епохи з інституту республіканських перших секретарів Комуністичної партії. Президентські вибори проводились у всіх нових державах після проголошення незалежності, але боротьба на них була суворо обмеженою. Всі наступні конституційні зміни та президентські вибори до останнього часу були в основному спрямовані на зміцнення та консолідацію влади голови держави. На думку спеціалістів з питань вивчення конституцій, до 1996 року всі центральноазійські режими стали суперпрезидентськими системами, в яких президент та його адміністрація контролюють прийняття політичних рішень, а парламент та суди мають лише номінальну незалежність. Безпосередній пережиток радянської системи та політичної культури — централізоване управління, за допомогою якого центральноазійські президенти намагаються зберегти контроль над внутрішніми політичними та економічними структурами та міждержавними стосунками.

Те, що в таких суперпрезидентських системах президентська влада та адміністрація є не такими консолідованими й сильними, як це здається з боку, може стати однією з основних перепон для подальших реформ — як політичних, так і економічних.

Хоча центральноазійський регіон має багато спільного, шістнадцять років незалежності продемонстрували, що розвиток Казахстану, Туркменистану, Узбекистану, Киргизстану та Таджикистану йшов різними шляхами, кожна з країн набула свого обличчя, накопичивши величезний досвід в економічному будівництві та прийнятті політичних рішень.

Республіка Казахстан є президентською республікою. Перший президент країни Н.А.Назарбаєв був призначений на цю посаду в квітні 1990 р. Верховною Радою Казахської РСР. У січні 1991 р. громадяни країни обрали його на п'ятирічний термін на загальнонародних, проте безальтернативних виборах, віддавши кандидату більш ніж 98% голосів. Повноваження президента були подовжені до 2000 р. загальнонаціональним референдумом, який відбувся 30 квітня 1995 р. У жовтні 1998 р. парламент виступив з ініціативою проведення дострокових президентських виборів та подовження терміну президентських повноважень до 7 років. На

альтернативних виборах, які відбулися 10 січня 1999 р., Назарбаєв набрав 79,78% голосів.

Останні президентські вибори відбулися у Казахстані 4 грудня 2005 року. За посаду голови держави боролися п'ять кандидатів: чинний президент Нурсултан Назарбаєв, лідер опозиційного блоку «За справедливий Казахстан» Жармахан Туякбай, голова партії «Ак жол» («Світлий шлях») Аліхан Байменов, представник комуністичної народної партії Єрасил Абилкасімов та голова екологічного союзу «Табігат» («Природа») Мелс Єлеусізов.

Перемога Нурсултана Назарбаєва була цілком прогнозованою. Він взагалі не є тим кандидатом, на імідж якого повинні були працювати PR-менеджери. Його рейтинги завжди були високими: 98,78% в 1991 р., 95,4% — на референдумі 1995 р., 79,78% — на виборах 1999 р. Останні вибори засвідчили, що Н.Назарбаєв був найбільш впізнаним кандидатом (99,4%); його програму знала абсолютна більшість виборців (82,1%); передвиборчу кампанію вважали найбільш цікавою 85,5% опитаних; 82,4% підтримували його висунення на новий термін, а ще 10,6% взагалі не бачили йому достойної зміни.

Проте дослідники, зокрема економісти, вважають, що зростання рейтингу Назарбаєва є закономірним результатом його власної успішної політики. Якщо взяти період з 1998 по 2005 рік — а це сім років, — то середньорічні темпи зростання ВВП в Казахстані сягають 10,4%. А абсолютний приріст ВВП у республіці — 85%. У Казахстані превалюють позитивні суспільні очікування, що дозволяє прогнозувати подальше зміцнення правлячого режиму, зазначає Р.Джангужин.

У ході опитування, проведеного напередодні виборів, було задане питання щодо реакції населення на можливі фальсифікації виборів. При загальній байдужості населення було виявлено, що 2,6% опитаних готові приєднатися до активних акцій протесту. Але інтрига в тому, що з цих 2,6% більше трьох четвертих планували голосувати за Нурсултана Назарбаєва.

Таким чином, вибори президента 2005 року є певною мірою унікальними: Нурсултан Назарбаєв був не лише чинним головою держави та основним претендентом на своє власне місце, але й єдиним опозиційним кандидатом самому собі (в його електораті була найбільша кількість тих, кого традиційно відносять до протестуючих).

Проте навіть враховуючи, що досягнення політики президента є очевидними, а його популярність ніколи не викликала сумнівів,

треба зважити, що опозиції на виборах не вдалося зосередити навколо себе свій потенційний електорат. Якщо ще у 2004 році передбачалося, що противники Нурсултана Назарбаєва зможуть розраховувати на 25–30% голосів, то на самих виборах прихильники усіх чотирьох альтернативних кандидатів становили менше п'ятої частини електорату. Тобто на сьогодні еліти Казахстану не мають реальної альтернативи курсу та команді Нурсултана Назарбаєва.

7 листопада 1998 р. була створена узгоджувальна комісія для вирішення суперечності між пропозиціями голови держави та депутатів про внесення змін у Конституцію Республіки Казахстан.

За підсумками роботи узгоджувальної комісії був розроблений законопроект «Про внесення змін та доповнень в Конституцію Республіки Казахстан». Серед інших 19 поправок, що тим або іншим чином впливають на конституційно-правовий статус президента, були, зокрема, такі, що передбачали продовження терміну повноважень президента з 5 до 7 років та відміну умови про вікову межу президента у 65 років. «Традиційна політико-правова свідомість казахів, орієнтована на етатизм, стала структуроутворюючим чинником стійкості режиму Назарбаєва»¹.

8 листопада 1998 р. депутати Парламенту прийняли постанову «Про звернення до Президента Республіки Казахстан щодо його погодження на скорочення терміну його повноважень». Таким чином, поправка до ст. 94 Конституції звучала так: «За згодою (підкреслено нами. — Л.Т.) Президента Республіки Казахстан цей термін повноважень може бути скорочений постановою Парламенту Республіки, прийнятою на спільному засіданні його Палат більшістю голосів від загальної кількості депутатів кожної з Палат»².

Президент призначає прем'єр-міністра та заступників прем'єр-міністра, міністрів закордонних справ, оборони, фінансів, внутрішніх справ, керівника служби Держбезпеки та членів Ради безпеки. Під контролем президента знаходяться також фінанси, призначення всіх суддів та генерального прокурора. Президент є головнокомандувачем збройних сил та має повноваження вводити президентське правління. «Моноцентричність системи концентрує політичну волю центральної влади, що дозволяє їй цілеспрямовано проводити реформи, в тому числі, й не завжди популярні»³.

Новий етап політичних рішень у Казахстані почався з виступу голови держави 16 травня на спільному засіданні палат парламенту. Президент Казахстану Н.Назарбаєв запропонував внести

поправки до Конституції країни, спрямовані на модернізацію, підвищення ефективності казахстанської політичної системи. Результатом загальнонаціональних консультацій, включаючи опозиційні сили, стала робота Державної комісії у 2006–2007 роках, яка прийшла до висновку про внесення змін до Основного закону країни, в тому числі й з такого ключового питання, як форма правління. «Саме за результатами роботи державної комісії було прийнято рішення про зміну форми державного правління з президентської на президентсько-парламентську, що є безпрецедентним для центральноазійського регіону рішенням в сенсі легітимності та народного волевиявлення»⁴.

Конкретні кроки політичної реформи в Казахстані передбачають значне посилення ролі парламенту. Має кардинально змінитися система виборів до Мажлісу, який буде на 100 відсотків сформований за партійними списками. Ще одне важливе нововведення — це збільшення кількості депутатів обох палат парламенту на 38 осіб. У новому парламенті будуть представлені 154 депутати. Список депутатів Сенату збільшиться на вісім осіб. Причому частина з них стане депутатами після узгодження з Асамблеєю народів Казахстану.

Вважається, що внаслідок реформи парламент стане серйозним центром впливу, здатним повною мірою виступати противагою виконавчій владі, тобто уряду. Наприклад, для оголошення вотуму недовіри уряду буде необхідним здобути просту більшість голосів депутатів, а зараз для цього потрібно дві треті.

Як вважають казахстанські дослідники, вже зараз у Казахстані розпочалася боротьба за звання правонаступника президента Назарбаєва. Найскандальнішою формою цієї боротьби за останній час є відкритий та публічний конфлікт Нурсултана Назарбаєва зі своїм старшим зятем Рахатом Алієвим. Загострення елітної боротьби в Казахстані можна очікувати з наближенням виборів 2012 року. Проте факт зняття обмежень на кількість термінів для першого президента може суттєво вплинути на ситуацію — за якийсь, ще невизначений, час можна очікувати появи нових претендентів.

Взагалі, процес зміни еліт в центральноазійському регіоні можна віднести до чинників ризику. Жодна з центральноазійських республік на сьогодні не пройшла через процедуру зміни еліт. І поки що незрозуміло, яким чином цей процес буде організований, як він проходитиме. В Центральній Азії існує ланцюг взаємозв'язків: влада — власність — фінанси. До цих пір втрата влади

означала втрату власності та фінансів. Тому завдання нинішньої еліти — «імітувати наявність прозорості в процесі зміни еліт, зберегти усі існуючі канали влади, а значить, і власність, і фінанси. І ця «непрозора лінійка» є чинником ризику»⁵.

Незважаючи на п'ятнадцятирічний досвід перетворень, у всіх центральноазійських країнах економіка все ще має розподільчий характер. Це визначає характер боротьби за владу: за розподіл зовнішніх (кредити) та внутрішніх (перерозподіл власності) ресурсів. Проста логіка визначає зростаюче загострення боротьби між елітними угрупованнями: це недостатність місцевих ресурсів та обмеженість зовнішніх інвестицій.

За всієї авторитарності влади вона, за деяким винятком, надає перевагу консенсусним рішенням та відносно ліберальному стилю політичного управління. Правлячий режим зумів сформувати політичний ландшафт таким чином, що в Казахстані немає реальної альтернативи правлячому президенту, який би міг отримати суттєву підтримку населення цієї країни. Як зазначає Р.Джангужин, «з усією впевненістю можна стверджувати, що в сьогоденньому Казахстані немає сильної опозиції, немає сильних опозиційних ЗМІ, здатних вплинути на масову свідомість, як, наприклад, в Україні або в Грузії»⁶.

Нині політичний клас Казахстану — це значною мірою стара радянська номенклатура. Її оновлення відбувається природним шляхом, в основному завдяки ветеранам казахстанської політики. Молодіжне крило казахстанської еліти — це управлінці, які ввійшли до її лав завдяки програмі «Болашак» — програмі навчання казахів за кордоном, яка набуває розвитку після 1993 року. Ця нова казахстанська еліта сильно вестернізована. Також існує «новоказахська» частина еліти, яка сформувалася в основному з перших бізнесменів та управлінців середини 90-х років.

Незважаючи на значні розміри території, існуючу сегрегацію населення за етнічною та регіонально-родовою ознаками, чинний президент та його регіональні ставленики зберігають за собою функції абсолютного політичного арбітра. Таким чином, вважає Р.Джангужин, баланс еліт у Казахстані поки що є досить стійким і Нурсултан Назарбаєв має часовий резерв для успішного вирішення міжелітних конфліктів, що періодично виникають.

Політичне життя сучасного Казахстану значною мірою визначається жузовими, родоплемінними та кланово-сімейними відносинами. Воно «детермінована боротьбою за владу представників

трьох великих племінних об'єднань — жузів: Старшого — «Ули» (південний та південно-східний Казахстан); Середнього — «Орта» (північний, центральний та східний Казахстан) та Молодшого — «Кіши» (західний Казахстан). І хоча за історичними мірками жузи утворилися нещодавно, на початку XVII століття, протиріччя між ними міцно вкорінилися у ментальності казахів⁷. Президент Н. Назарбаєв в одній зі своїх публікацій відзначав, що «регіональна належність завжди відігравала суттєву роль у політичному устрої» республіки. При цьому він сам «категорично не приймає політичну ідеологію традиційного типу, яка заснована на відновленні архаїчних форм суспільного устрою, родоплемінної психології»⁸.

Клановість та трайбалізм в центральноазійському регіоні ніколи не сходили з порядку денного, а на сьогодні вони чи не найголовнішим чином впливають на політичне життя кожної країни, як внутрішнє так і зовнішнє. Наприклад, як зазначають російські дослідники жузової системи Казахстану Л. Гусєв та М. Шах, «окреме та особливе питання — «модернізація» інституту традиційних племінних авторитетів-старійшин (аксакалів). За свідченням представників казахстанської політичної еліти ще радянських часів, багато з важливих рішень (особливо кадрові) приймалися та затверджувалися зовсім не у кабінетах ЦК, а в тихих бесідах старих аксакалів у невеличкому парку на лавах навпроти Театру юного глядача»⁹.

Клан — це група людей, об'єднаних родовою (родинною) або територіальною спільністю походження. Зв'язки або конфлікти всередині клану або між кланами безпосередньо зачіпають певний прошарок людей, які мають доступ до влади, матеріальних цінностей, власності. Інша маса населення залучається до кланових відносин безпосередньо або опосередковано мірою необхідності. Належність до клану дозволяє розраховувати на просування по службі, отримання якихось благ, покращання матеріального становища, вирішення власних проблем. Ядро клану в місті становить група родичів по крові та шлюбу, співучнів та особистих друзів лідера, незалежно від їх родоплемінної належності, а часом і навіть національності, об'єднаних тривалою спільною діяльністю у певному регіоні (області).

Незважаючи на соціальні потрясіння, викликані крахом Російської імперії та утворенням СРСР, клани збереглися та продовжували залишатися найважливішим чинником внутрішньої політики. Їх вплив посилювався у 1950–1970 рр., коли представники

національної технічної, творчої та наукової інтелігенції стали залучатися до управління республікою. В СРСР в обстановці постійного дефіциту бюрократичний прошарок, який займався розподілом благ та ресурсів, завжди відігравав важливу роль у житті суспільства, будучи особливим соціальним класом. Всередині самої номенклатури протягом усіх років радянської влади йшла латентна боротьба за владу між різноманітними елітними угрупованнями.

У Центральній Азії за своєю суттю радянська номенклатура в багатьох випадках залишилася традиційною східною елітою, сформованою за принципом родоплемінної або/та регіональної належності. У цьому середовищі завжди діяли вертикальні відносини «патронажу», існування та процвітання подібних еліт безпосередньо залежало від того, наскільки близько вони підійшли до ключових позицій у системі розподілу. Ретрадиціоналізація, яка зачепила тією чи іншою мірою усі держави Центральної Азії після розпаду СРСР, мала неоднозначні наслідки. «Укріплення кланових, сімейних, махалінських (общинних, сусідських), земляцьких зв'язків було викликано не стільки пошуками ідентичності, скільки соціально-економічними причинами — вони підтримують великі родини, дають можливість підняти дітей за відсутності заробітків, згладити наслідки неминучої зміни ролевих функцій у сім'ї, пом'якшити надзвичайно тяжкий психологічний удар для чоловіків, що звикли годувати та забезпечувати своїх близьких. У той же час традиційні зв'язки означають суттєве зниження ролі особистості, домінування колективних цінностей та колективного здорового глузду, безумовне підкорення авторитету старших з їх великим, але іноді безнадійно застарілим життєвим досвідом»¹⁰.

Однією з умов створення та існування політичного класу є функціонування багатопартійності. З формального погляду країни Центральної Азії відповідають принципу партійного плюралізму: політичні партії існують у всіх без винятку державах регіону. Більше того, конституції всіх країн проголошують принцип багатопартійності в політичному житті.

У Казахстані процес виникнення нових політичних партій триває, причому новоутворені організації належать до опозиційних. Тим не менше, і в цій країні помітною є стабілізація, оскільки нові партії виникають здебільшого шляхом реформування вже існуючих партійних структур. Тому чисельність партій у Казахстані в останні роки коливається в межах 10–12 партій. Наприклад,

«Отан» («Вітчизна»), пропрезидентська партія; «Асар», пропрезидентська партія, яку очолює дочка Нурсултана Назарбаєва Даріга. До опозиційних партій можна віднести: «Ак жол» («Світлий шлях»), «Демократичний вибір Казахстану» — партія, яка підтримує опозиційні кола, Республіканська народна партія Казахстану. Проте перепони з боку уряду, а також внутрішні організаційні проблеми завадили розвитку цієї партії, яка залишається досить пасивною.

Взагалі, на думку казахстанських дослідників, саме нерозвиненість партійної системи сприяє посиленню президентської гілки влади. «Специфікою сучасного конституційного процесу в Казахстані є те, що його суб'єктами стали не повноцінні політичні партії (які знаходяться на стадії становлення), а інститути державної влади»¹¹.

Чинником, що впливає на специфіку розвитку опозиції, є відсутність у центральноазійських країнах традицій легальної політичної боротьби, що зумовлено особливостями історичного розвитку.

«Жодна з опозиційних політичних партій або організацій та інших, різною мірою структурованих груп у країнах пострадянської Центральної Азії, не мала і не має головного атрибута справжньої опозиції: науково обгрунтованої та чітко сформульованої конструктивної програми, яка б відповідала назрілим у центральноазійських суспільствах змінам та складним геополітичним реаліям»¹². Спільною рисою усіх цих партій та інших опозиційних сил є їхній соціальний склад: група старої еліти, чий інтереси увійшли в суперечку з правлячою елітою, яка спирається на маргінальний соціальний компонент та на регіонально-клановий фактор. Для багатьох представників цієї опозиційної контреліти характерні апеляції до зовнішньої підтримки.

Політична система Казахстану сьогодні не є тотожною загальноприйнятим стандартам партійної демократії. Діючий політичний клас неодноразово був легітимізований через вибори, але, тим не менше, при цьому він вийшов не з демократичної системи, а з радянського періоду.

Найближчими роками партійна система здатна діяти лише в «учбовому режимі», будучи кадровою школою майбутнього політичного класу.

Умовно можна виділити декілька етапів формування політичного класу Казахстану:

1991–1994 рр. Домінування радянської партійно-господарської номенклатури і груп тиску. Процес перерозподілу державної власності. Високий рівень корупції на всіх рівнях державної влади.

1994–2001 рр. Прихід до влади представників бізнес-еліти. Початок конфронтації між колишньою номенклатурою й новою політичною елітою. Президент вибудовує нову систему збереження балансу між групами тиску з паралельним посиленням своєї влади.

2001–2003 рр. Перше порушення балансу між елітними угрупованнями, що призвело до розколу політичної еліти.

Причини:

1. Надмірне зростання впливу деяких членів родини президента, що викликало невдоволення у певної частини політичної й бізнес-еліти.

2. Диспропорції між швидкими темпами економічного розвитку й закритою політичною системою. Результат: обмежені можливості для бізнес-еліти брати участь у легітимній боротьбі за владу.

2003–2005 рр. Відновлення президентом балансу чинностей усередині політичної еліти Казахстану напередодні президентських виборів. Активізація діяльності контр-еліти в рамках опозиційної Демократичної коаліції «За справедливий Казахстан».

2006–2007 рр. Важливий період з погляду визначення подальших перспектив політичного розвитку країни після президентських виборів. Розробка загальнонаціональної програми політичних реформ у Казахстані, ініційована владою, має показати межі можливих змін у політичній системі країни в плані її подальшої лібералізації. Це також важливо напередодні обговорення кандидатури Казахстану на пост голови ОБСЄ в 2009 році. З іншого боку, 2007 рік був переломним для казахстанської опозиції, що або переборе внутрішні розбіжності й почне готуватися до парламентських виборів 2009 року, або буде відсунута на периферію політичного життя внаслідок нових внутрішніх конфліктів і розколів.

Таким чином, сучасний політичний клас Казахстану та його політичну еліту можна охарактеризувати через такі риси:

- закритість і величезна дистанційованість (економічна, політична, інформаційна й ментальна) від населення;

- еліта функціонує в рамках суворої ієрархії, де поняття професіоналізму часто замінюється поняттями особистої відданості й кровного споріднення;

- правляча еліта не є монолітною, навпаки, вона перебуває в стані перманентних протиріч, внаслідок чого всередині її утворю-

ються різноманітні блоки на основі спільних інтересів і поточної кон'юнктури;

- основна боротьба в середині еліти відбувається не за право поширити свої ідеали на державний і суспільний розвиток, а за право поширити свій вплив на главу держави й інші елітні угруповання, і вже за допомогою цього — на державний і суспільний розвиток;
- гарантом стабільності усередині політичної еліти є лише президент країни.

На цей момент у політичній еліті Казахстану зберігається конфліктогенний потенціал, що здатний викликати нові зіткнення між різними елітними групами.

До можливих причин нових конфліктів належать такі:

- відсутність міцного балансу між елітними групами;
- скорочення можливостей для реалізації своїх економічних амбіцій;
- нескоординована кадрова політика;
- об'єктивний процес дорослішання еліти, що вимагає більше волі для своїх дій;
- чутки про дострокову передачу президентської влади, обговорення списку можливих спадкоємців;
- стан постійної психологічної напруги всередині політичної еліти з приводу занадто частих кадрових змін;
- утомка від занадто тривалого перебування у владі тільки однієї групи.

Питання формування політичного класу та еліти в країнах Центральної Азії заслуговує на широке дослідження і пильну увагу. В інтересах світового співтовариства в цілому та Європи, зокрема, впливати на перебіг подій у Центральній Азії таким чином, щоб сприяти розвитку там цінностей та норм поведінки, властивих для європейських держав, починаючи від дотримання прав людини і закінчуючи заходами щодо нерозповсюдження зброї масового знищення. В руках лідерів центральноазіатських країн знаходяться нині не лише долі народів їхніх держав, адже збереження миру в цьому надзвичайно важливому регіоні врешті-решт є запорукою стабільності у світі.

---

¹ Олкот М.Б. Второй шанс Центральной Азии. — Москва; Вашингтон, 2005. — С. 168

² Цит. за: Майлыбаев Б.А. Институт Президента в Казахстане. — Алматы, 2004. — С. 303.

³ Джангужин (Жангожа) Р.Н. Новые независимые государства Центральной Азии в системе современных международных отношений. — К., 2005. — С. 331.

⁴ Давлетов Т. Центры силы и влияния в системе новых политических координат // Казахстанская правда. — 2007. — 12 июня. — С. 3.

⁵ Есть ли жизнь после Первого? О факторах дестабилизации, политических рисках и будущей смене элит в странах Центральной Азии. Интервью с Алексеем Власовым // Республика-2030. — 2007. — 8 июня. — С. 4.

⁶ Джангужин (Жангожа) Р.Н. Зазн. праця. — С. 333.

⁷ Гусев Л., Шах М. Влияние жужовой системы на политику современно-го Казахстана // Аналитические записки. — М., МГИМО — Вып. 7 (19). — 2006. — С. 3.

⁸ Назарбаев Н.А. Идеиная консолидация общества — как условие прогресса Казахстана. — Алма-Аты, 1993. — С. 10.

⁹ Гусев Л., Шах М. Указ.соч. — С. 9.

¹⁰ Звягельская И. Бунт или революция. Всегда есть обнищавшие маргиналы, готовые за деньги симулировать народные митинги // Независимая газета. — 2005. — 23 мая. — С. 11.

¹¹ Майлыбаев Б.А. Вказ. праця. — С. 391.

¹² Князев А. Государственный переворот 24 марта 2005 г. в Киргизии // Интернет.

Е.В.Щербенко

РУЙНУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ФОРМИ В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЛІТОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ (на матеріалі підручників з політології)

Анотація. У статті розглядаються проблемні пункти процесу рецепції західної політичної думки в українській політології.

Постановка проблеми. Українська політологія зі здобуттям країною незалежності звернулася до активного опанування доробку світової політичної науки. Проте цей процес, природно, супроводжувався не лише успіхами, а й невдачами. Головною причиною тут був величезний розрив між українським суспільством і розвинутими демократіями за обсягом повсякденної політичної практики, яка кристалізується в інституційних компетенціях, ба навіть «інституційних рефлексах» громадян. Розуміння того, що таке політична партія, правосуддя, права людини і т.д. відрізняється у тих, хто живе в зрілих політиях і в країнах, що здійснюють демократичний транзит, часом не менше, ніж досвід тих,

хто знав мирне життя — і тих, хто знає лише війну. Така розбіжність досвіду у певні моменти може робити згаданий процес опанування спадщини політичної науки лише позірним, через що аналіз цієї проблеми стає принципово важливим для розвитку політичної свідомості.

Мета дослідження. Нашим завданням буде виділити ключові пункти, за якими класична західна традиція політичної думки зазнає деформації в дискурсі української політології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження політичної мови в Україні, на жаль, продовжують перебувати на периферії вітчизняної політичної науки. Найбільш ґрунтовними працями у цьому напрямі залишаються монографії О.Гнатюк та Л.Нагорної¹. Проте авторами в них обрані аспекти дослідження політичної мови, цілком відмінні від того, що цікавить тут нас. О.Гнатюк розглядає перебіг українських дискусій про ідентичність на межі ХХ і ХХІ століть, у той час як Л.Нагорна аналізує можливості залучення доробку політичної лінгвістики у вивченні політичної мови.

Основний матеріал і результати досліджень. Ми будемо розглядати процес опанування класичної традиції на матеріалі української навчальної літератури з політології. Такий вибір пояснюється тим, що, по-перше, підручник зосереджений на викладі фундаментальних начал, що й становить інтерес для нашого аналізу. По-друге, він завжди пов'язаний з наявним станом академічної літератури (на яку і посилається); іі, так би мовити, «мейнстрімом». Хронологічні рамки періоду — 1992–2003 рр., від здобуття незалежності до «помаранчевої революції».

У корпусі української навчальної літератури з політології можна зафіксувати всі ключові елементи ідеальної моделі політичної форми, реалізованої в класичній західній традиції: 1) **спільне благо**, яким можна володіти лише спільно, і позбавляючи інших, водночас втрачаєш його сам; 2) **принцип автономії**, що так само нерозривно пов'язує громадянина (політичну істоту) з цілим полісу; 3) **продуктивність форми** — політична форма міняє суспільні інституції й мотиви акторів, надаючи їм власне політичного виміру.

Проте сукупності елементів як такої недостатньо: вони мають бути пов'язані в ціле на основі певного принципу, щоб відтворити форму. Саме цей принциповий момент і стає каменем спотикання в досліджуваній літературі. Ми маємо констатувати, що чи

не всі ключові поняття в ній, як правило, визначаються як *сукупність* елементів*.

За відсутності такого формотворчого начала форма розпадається, її складові не пов'язуються у необхідну єдність; в ході дискурсу поряд з тими початками, на яких побудована політична форма, можуть вводитися протилежні їм, що руйнує зв'язне політичне мислення. Характер таких порушень форми політичного та їх

---

* Ось кілька типових прикладів: «Політична діяльність — це особлива, специфічна сфера суспільної діяльності, що являє собою *сукупність* дій як окремих індивідів, так і великих соціальних груп (класів, націй, соціальних шарів, партій і т.п.) з реалізації своїх політичних інтересів, тобто інтересів з приводу завоювання, використання і утримання влади»². «Аналіз суті та змісту поняття політичної свідомості дає можливість зробити висновок, що політична свідомість — це *сукупність* поглядів та настанов, що виявляють ставлення людини чи якоїсь соціальної групи до інших суспільних груп, класів, націй, суспільного ладу, до процесів, що відбуваються, до політичних партій, рухів, суспільних цінностей та норм»³. «Отже, під політичною культурою розуміється *сукупність* позицій, цінностей і зразків поведінки, що торкаються взаємовідносин влади і громадян»⁴. Політична свідомість — «це *сукупність* поглядів, оцінок, настанов, що відображають політико-владні відносини та політичні інтереси суб'єктів»⁵. «Сучасні міжнародні відносини — це *сукупність* «міжнародних політик» окремих країн»⁶. «Політичний процес — це *сукупність* подій та акцій, з яких складається взаємодія людей, суспільних груп і політичних інституцій один з одним»⁷. «Громадянське суспільство — це *сукупність* суспільних відносин (економічних, соціальних, політичних і т.д.), формальних і неформальних структур, в межах яких має місце задоволення багатоманітних потреб і реалізація інтересів індивідів та їхніх груп, тотожних досягнутому рівню суспільного розвитку»⁸. Політична система суспільства — «це складна *сукупність* державних установ, політичних партій, громадських організацій, об'єднань з їх механізмами функціонування, взаємодії і зв'язку з суспільством»⁹ і т.д. (виділено нами. — Е.П.) Як сукупність елементів визначають також політичний режим («сукупність головних прийомів і засобів здійснення політичної влади»), політичну поведінку («сукупність реакцій соціальних суб'єктів»), партійну систему, виборчу систему, політичну еліту, громадську думку («сукупність суджень»), ідеологію і т.д., в т.ч. і саму політологію («сукупність знань»)¹⁰.

Очевидно, що сукупність — це лише механічне зібрання елементів (що припускає їх довільне додавання або вилучення), в якому відсутня єдність, що задається певним принципом. Ми не станемо визначати, наприклад, ліс як «сукупність» рослин і тварин, а дім — як «сукупність» будматеріалів (у такій сукупності неможливо жити): у них є певне організуюче начало, що задає цілісність, яку вони зберігають за всіх змін.

наслідки для опису політики і стануть предметом нашого розгляду у цій статті.

Першим пунктом, на який ми вкажемо тут, є покладання в основу трактування політики переслідування *часткового, групового* інтересу.

1. Корпоративний інтерес vs спільне благо

Введення начала спільного блага як основоположного для розуміння політики задає цілий горизонт, в якому стають можливі такі її реалії, як принципи політичної справедливості, ісономії, загальнонаціонального характеру політичних інститутів і т.д., представлені в літературі. Але поряд з цим, у дослідженому корпусі текстів ми можемо виділити масив тверджень, де названа презумпція елімінується, що руйнує весь цей горизонт. Політика тут трактована як переслідування групами своїх «часткових, корпоративних інтересів»*. Таким чином, єдність, задана принципом спільного блага, розпадається: члени суспільства протиставлені одні одним саме як носії подібних інтересів. (Інколи в таких випадках зазначається, що при цьому «автоматично», «стихійно» відбувається задоволення всезагального інтересу. До розбору цього аргумента ми звернемося трохи нижче.)

Описана зміна перспективи трансформує і бачення політичних інститутів. Із загальносуспільних устроїв для продукування спільного блага вони перетворюються на знаряддя реалізації згаданих часткових інтересів. Ймовірно, найяскравішим прикладом тут буде зміна в трактуванні політичних партій: замість загальнонаціональних інститутів, що пропонують певний загальнонаціональний курс розвитку суспільства і куди відкритий доступ

---

* «Кожна політична подія зумовлена існуванням соціальних груп, соціальної структури суспільства. *Сутність політичного життя* полягає в здійсненні спільнотами їхніх часткових, корпоративних інтересів, у боротьбі за їх переважне задоволення»¹¹ (виділено нами. — Е.Щ.) «Всіляку політику можна вважати відбиттям колективного егоїзму нації, стану, окремої суспільної групи»¹². «Суспільні, політичні змагання виникають, коли певна соціальна група намагається задовольнити свої певні прагнення щодо решти суспільства за рахунок обмеження інтересів інших груп. Політичною ця боротьба стає, коли пануючий частковий інтерес подається як загальний, обов'язковий для всіх»; «політика — це рух суспільних груп, спільнот, які намагаються здійснити свої інтереси у загальній формі, тобто у такій, яка має примусову форму для всього суспільства»¹³.

для представників всіх суспільних страт (через що сучасні партії доби загального виборчого права і відрізняються від колишніх клієнтельних утворень) вони знов обертаються на провідників тих же корпоративних інтересів*.

Так само, замість широких ідейних течій, на кшталт ліберальної чи консервативної ідеї, які пропонують цілісний комплекс орієнтирів загальнонаціонального розвитку (і знов-таки, мають серед своїх прибічників громадян з усіх соціальних шарів), — перед нами постають свого роду корпоративні мобілізаційні техніки**.

Зрештою, вся політична система в межах описуваного підходу виявляється засобом для розподілу благ, ресурсів (який здійснюється у відповідності до подібних інтересів)***. Отже, говорять про державу, в якій до влади приходять партія, що проводить

---

* «Сучасні політичні партії — це добровільні об'єднання найбільш активних громадян-однодумців, які будують своє життя на основі партійної дисципліни і прагнуть здійснювати політичний вплив на життя суспільства, добитися політичної влади і реалізувати її *в інтересах певного класу, прошарку чи навіть групи політиків*»¹⁴ (виділено нами. — Е.Щ.). Політична партія — «це найбільш активна та організована частина населення, якогось класу, класів, соціальної верстви, яка виражає їх інтереси»¹⁵. Політична партія — це «спільність людей, об'єднаних ідеологічно та організаційно з метою завоювання (в результаті виборів або іншими шляхами), утримання і використання державної влади для реалізації інтересів різних соціальних груп, верств, етнічних та інших спільностей. Для цього партія повинна стати правлячою, тобто зайняти в політичній системі становище, яке дає змогу визначати політику держави»¹⁶ і т.д.

** Політичні ідеології, стверджує автор, являють собою «*різновид корпоративної свідомості*, яка відбиває групову точку зору на хід політичного і соціального розвитку і відрізняється духовним експансіонізмом. Вона доктринально обґрунтовує претензії тієї чи іншої групи осіб на владу і функціонально служить підкоренню суспільної думки політичній меті цієї групи»¹⁷ (виділено нами — Е.Щ.)

*** Посилаючись інколи на зарубіжних авторів, її визначають як «взаємодію, за допомогою якої в суспільстві авторитетно розподіляються цінності», вироблені всіма його членами. Основне її призначення — здійснення функції розподілу цінностей і спонукання до його прийняття більшістю членів суспільства¹⁸. Інший автор, перерахувавши елементи політичної системи, резюмує: «Призначення всіх цих політичних і громадсько-політичних інститутів полягає в тому, щоб розподіляти ресурси (економічні, валютні, матеріальні, технологічні і т.п.) і спонукати населення до прийняття цього розподілу як обов'язкового для всіх»¹⁹.

якийсь корпоративний інтерес, чи про політичну систему, що складається з мережі інститутів, — у цьому трактуванні завжди йдеться про розподіл ресурсів*.

Але звернемо увагу, що внаслідок переходу до такої інтерпретації політика виявляється лише оболонкою для реалізації *неполітичних* інтересів**, особливим спеціалізованим набором інструментів для цього. Тобто *політика в межах цього підходу зводиться до неполітичного*. На відміну від моделі, де політична форма трансформувала суспільні інститути, надаючи їм нового виміру, тут цього не відбувається: адже маються на меті ті самі матеріальні блага.

На сторінках досліджуваної літератури ми знаходимо чітке формулювання цього висновку про відсутність у політики власної сутності: «Вторинність та опосередкованість політичної діяльності щодо реальних потреб людського життя є вираженням тієї обставини, що політична діяльність уособлює боротьбу різних соціальних груп за право задовольняти свої групові а отже, обмежені, часткові потреби та інтереси, подаючи їх як загальні, притаманні усім людям. ...Вторинність політичної діяльності цілком доречно викликає питання про доцільність, розумність її існування у структурі людської діяльності, про можливість задовольнити з її допомогою нагальні потреби людей. Здогадуючись про *ілюзорність* характеру політичної діяльності, багато хто прагне уникнути участі у політиці, небезпідставно вважаючи її сферою зіткнення амбіцій, уподобань, групових інтересів. Інколи можна почути, що треба займатися ділом, а не політикою»²² (виділено нами. — Е.Щ.).

Редукція політичного знаходить вияв і в трактуванні «всезагального інтересу» — він також інтерпретується як суто ути-

* «Оскільки підставою для утворення класів і соціальних верств є нерівне володіння засобами до життя, нерівні життєві можливості, то їх інтерес стосується передовсім розподілу матеріальних ресурсів. Привілейовані верстви прагнуть зберегти свої переваги, не допустити перерозподілу багатства на користь бідніших верств. І, навпаки, ті верстви, що перебувають у невідгданому становищі, домагаються перерозподілу національного доходу (у виняткових випадках — майна) на свою користь, розширення життєвих можливостей за рахунок державних програм у галузі освіти, культури, охорони здоров'я тощо»²⁰.

* «політичні інтереси — це специфічний прояв різноманітних за своїм змістом неполітичних інтересів»²¹.

літарний (забезпечення порядку, відбиття зовнішньої загрози і т.п.)^{*}.

Проте в цьому підсумковому висновку, який впливає з усього попереднього ходу міркувань, ми приходимо у суперечність з самими основами розуміння політики, як вони були закладені Арістотелем, коли він вводив це поняття. Перечитаємо ще раз його розгорнуте формулювання, наведене на сторінках іншого навчального видання: «Ясно, що держава не є ані топографічним спілкуванням, ані захисним об'єднанням проти несправедливостей, ані спілкуванням заради господарського обміну. Все це за необхідністю повинно бути, *але поки є тільки це, держава не виникає*. Вона з'являється тільки тоді, коли створюється спілкування заради благого життя між сім'ями і родинами, заради досконалого і достатнього для себе самого життя»²⁵ (виділено нами. — Е.Щ.). Воно ж визначено як спілкування вільних і рівних.

Отже, Арістотель знає про утилітарний вимір взаємодії і співробітництва в суспільстві — але прямо визначає його як недостатній для існування сфери політичного. Феномен політики народжується лише в комунікації вільних і рівних (яка, звісно, може долучатися і до будівництва корисних споруд — бо взагалі будувати шляхи сполучення й іригаційні системи може й окупаційна чи колоніальна адміністрація, що, зрозуміло, не робить територію, на якій це відбувається, політичним суб'єктом). Але тепер, за трактовки політики як реалізації корпоративних інтересів, коли погляди якоїсь групи нав'язуються суспільству, руйнація політичної форми відбувається і в цьому пункті.

2. Нав'язування волі vs політична істота (автономія)

Після того, як ми поклали в основу трактування політики корпоративний інтерес (і обмеження інтересів інших груп), підпоряд-

---

^{*} «Отже, держава — це певним чином організоване, впорядковане суспільство, в якому діють сили, що відповідають за нормальне його функціонування: гарантують порядок та безпеку громадян, будують шляхи сполучення та іригаційні системи, ліквідують наслідки стихійних лих, відбивають зовнішню загрозу, організують міжнародні зв'язки — загалом усе те, що можна визначити як задоволення усезагального інтересу»²³. «Держава виникає як явище комунальності, тобто з того факту, що певна множина людей змушена жити спільно з покоління в покоління як ціле, підтримувати внутрішній порядок, захищатися від зовнішніх ворогів, організовуватися для спільної діяльності»²⁴.

кувавши цьому завданню всі політичні інститути, — весь їх комплекс стає провідником волі цієї групи, що нав'язується іншим*.

Фактично, перед нами картина узурпації державної влади певною групою. Ключовим тут є момент відсутності обмежень такої влади одних груп щодо інших (зникає уявлення про обмеження *політичної* влади невідчужуваними правами, що забезпечує неусувний момент автономії кожного актора). Симптоматичним є те, що регулярно йдеться про здійснення влади в суспільстві *монополізованим* чином, як влади *монополізованої***.

Але якщо влада однієї групи щодо інших здійснюється монополюючим чином, з цієї картини зникає громадянин як автономна інстанція, і разом руйнується форма політичного як спілкування вільних і рівних: їх просто не залишається.

* «влада політична — здатність суспільної групи та індивідів, які її представляють, впроваджувати в суспільне життя рішення, що виражають їхню волю» (26). «*Суспільний зміст державної влади полягає в її здатності нав'язувати свою волю всьому суспільству, аж до подолання опору її опонентів шляхом застосування примусу і в необхідних випадках — насилля*» (27) (виділено авт. — Е.Ш.) «Головною ознакою політичної влади є наявність інституційованих засобів насильства в особі держави, потреба в котрій виникає тоді, коли відбувається соціальна диференціація суспільства і великі суспільні групи вступають в гостре протиріччя. Таку **політичну** владу можна визначити як такі відносини між великими суспільними групами, в котрих одна сторона нав'язує свою волю іншій за допомогою спеціальної сили — держави. Інакше кажучи, політична влада є такою владою, яка здійснюється за допомогою спеціальних, позаекономічних інституцій держави» (28) (виділено авт. — Е.Ш.) «Державна влада — це єдина форма політичної влади, що має у своєму розпорядженні можливість примусити всіх членів суспільства виконувати свої завдання. Інакше кажучи, соціальна група через свою організацію і лідерів, завоювавши в ході боротьби державну владу, дістає можливість *використовувати державу як апарат для реалізації своїх інтересів. Вона одержує право через парламент видавати закони, обов'язкові для всіх, реалізовувати їх через уряд і застосовувати в разі потреби примусові заходи*» (29) (виділено нами. — Е.Ш.).

** Наприклад: політична еліта це «організована активна меншість, що монополізує владу» (30); така еліта «концентрує у своїх руках владу шляхом монополізації права на прийняття рішень, на віддачу наказів, на визначення цілей і стратегії політичного розвитку» (31); в усіх державах, зазначається у кількох виданнях, «між різними політичними силами точиться боротьба за *монопольний* вплив на органи та структури, які формують громадську думку: преса, радіо, телебачення, партія, парламент» (32) (виділено нами. — Е.Ш.).

Громадянин постає вже не автономною інстанцією, носієм автономії полісу, — а об'єктом односпрямованого інституційного й ідеологічного впливу: держава може не лише «обмежити права» особистості, а й «навіть зламати існуючу соціальну структуру громадянського суспільства»³³, вона вдається до «політичної індоктринації»³⁴, політична соціалізація постає як процес «насаджування особі потрібних панівним групам політичних цілей і цінностей, причому не помітний для самої людини і такий, що не викликає у неї почуття протесту і відповідних дій»³⁵ тощо. (Симптоматичним тут є те, що в якийсь момент громадянин у формулюваннях аналізованої літератури взагалі позбавляється політичної суб'єктності, а цією суб'єктністю наділяють лише різні органи влади)*.

Така зміна у розумінні поняття громадянина (скасування політичного виміру робить цей термін по суті надлишковим) має логічним наслідком те, що членів суспільства починають трактувати як *населення, масу*, щодо якої здійснюються владні акції**.

* Роз'яснення цього ми знаходимо в такому, наприклад, пасажі: «Зрештою, здається, повинні перемогти ті політичні сили й партії, які зуміють об'єднати гуманні ідеали соціалізму і ринковий механізм, що вимагає постійного розвитку й удосконалення суспільного виробництва. Це надскладне завдання, тому що воно потребує об'єднання *егоїстичних інтересів особистості* і колективних інтересів суспільства, *але ж найчастіше ці інтереси несумісні*»³⁶ (виділено нами. — Е.Ш.) Тобто після того, як скасований вимір громадянської відповідальності носія полісу, особистість залишається представником лише своїх корпоративних інтересів, в той час як держава натомість протиставляється їй як носій інтересу загального, хоча також, як ми бачили вище, суто утилітарного.

** «Виключно державі належить право на видання законів і норм, обов'язкових для всього *населення*»³⁷. «Державна влада — це така форма політичної влади, яка виражає волю економічно і політично панівної спільноти, спирається на спеціальний примусовий апарат, має монопольне право видавати закони та інші розпорядження, обов'язкові для всього *населення*»³⁸. Держава має «монополію на примусову владу стосовно *населення*», «суверенне право видання законів і прав, обов'язкових для *населення*», «монопольне право на збирання податків з *населення*»³⁹ і т.д. (виділено нами. — Е.Ш.); «хто володіє мас-медіа — той і володіє політичним світом. Сьогодні їх значення як ресурса влади стрімко зростає, оскільки від обсягу, якості, повноти мас-медіа, які має у розпорядженні влада, залежать її можливості, набір способів і засобів її здійснення. Крім того, маніпуляції з потоком інформації в процесі політичної пропаганди є ефективним способом дії на свідомість і поведінку широкого загалу»⁴⁰.

Таким чином, тепер, коли йдеться вже не про громадян, а про населення, політичний вимір влади редукується — і йдеться про *владу взагалі* як вольове відношення одних груп щодо інших*. (Хоча, очевидно, в межах політичної науки може йтися лише про *політичну* владу (і політичних істот — не населення, що не є політичним суб'єктом; так само як персона вже в римському праві відрізняється, як правоздатний суб'єкт, від просто «людини»).

Тепер обмеження, які накладає політичний вимір влади, елімінуються і до її засобів через кому віднесені без розрізнення специфіки будь-які: авторитет, право, насильство, нав'язування за допомогою страху і т.д.** При цьому момент асиметрії наголошується

* «Влада — це право і реальна можливість здійснювати свою волю, нав'язувати її іншим людям»⁴¹. Влада означає «відносини залежності між людьми, в яких одні можуть здійснювати свою волю, нав'язуючи її оточуючим»⁴². «Влада — це одна з універсальних категорій, що є кінцевим сама в собі, первинним інструментом і головною метою внутрішньої і зовнішньої політики будь-якої держави. Стосовно міжнародної політики владу можна визначити як здатність будь-якого суб'єкта міжнародних відносин переконати, схилити або примусити іншого суб'єкта діяти в такому напрямі або з такою метою, з якою сам він волів би не діяти, або навпаки, спонукати цього суб'єкта уникати тих дій, які сам би він радо здійснив»⁴³. «В найширшому сенсі влада — це можливість керувати і розпоряджатися діями інших людей, підкоряти їх своїй волі. Іншими словами, **влада** — це здатність нав'язувати і проводити в життя рішення, тобто такий вплив на людей, коли вони поводять себе бажаним і потрібним чином. Отже, політика — діяльність по утвердженню влади, а влада пов'язана з реалізацією інтересів, цілей, завдань різних суспільних груп»⁴⁴. «Влада — такі відносини між людьми, між особистістю й суспільством, коли одна зі сторін може тривало примушувати іншу сторону до певних дій і має в розпорядженні засоби контролю за цими діями. Сутністю відносин стає можливість впливу, керівництва і контролю за діяльністю інших людей, утримання їх у послууху, нав'язування їм своєї волі, примусу їх до певних дій і відмови від інших дій. Сформульоване загальне визначення влади стосується *будь-яких суспільних відносин*, де одні диктують поведінку, причому дії одних санкціоновані суспільством»⁴⁵ (виділено нами. — Е.Щ.).

** «Під владою взагалі розуміють здатність і можливість здійснювати свою волю, впливати на діяльність, поведінку людей за допомогою певних засобів — авторитету, права, насильства і т.п.»⁴⁶ «Отже, влада — це можливість і здатність одних соціальних суб'єктів здійснювати свою волю, впливати на інших з допомогою насильства, організованого примусу, права і авторитету»⁴⁷. «Більшість сучасних політологів під владою розуміє право і здатність суб'єкта соціального життя здійснювати свою волю, впливати на діяльність, поведінку людей за допомогою певних засобів — авторитету, права, насильства»⁴⁸.

як ключовий: «хоча політична система не побудована виключно на силових засадах, однак її ставлення до насильства є важливою характеристикою системи. Вони визначають «політичний» компонент поняття»⁴⁹ (виділено нами. — Е.Щ.). У результаті такої редукції ми приходимо до класичної завершеності пропонованої інтерпретації: влада — це здатність одного індивіда, соціальної групи здійснювати свою волю за допомогою страху та насильства^{50*}.

Але тут, так само як при редукції політичного до неполітичних інтересів (див. вище) ми приходили у пряму суперечність з началами політики, як вони були закладені Аристотелем, — введення страху в сферу політичної влади приходиться в пряму суперечність з основами політичної думки. «Основна мета державної влади, — каже Цицерон, — безпека громадян, подолання у них страху один перед одним»⁵². Йому вторить Монтеск'є: «для громадянина політична свобода є щиросердий спокій, заснований на переконанні у власній безпеці. Щоб володіти цією свободою, необхідне таке правління, при якому один громадянин не повинен боятися іншого громадянина»⁵³ (виділено нами. — Е.Щ.). І на протилежному краї писаної історії Рузвельт в критичний момент Америки говорить те саме: «Нам нема чого боятися, крім самого страху». Отже, справжній політик завжди каже співгромадянам: «не бійтеся!» — та й справді, чого боятися громадянину в політичному устрої, де в іншому співгромадянині, вільному і рівному він впізнає самого себе. Таким чином, покладання в основу трактування політики нав'язування волі (в кінцевому рахунку за допомогою страху та насильства) призводить до прямої суперечності із засновками класичної західної традиції політичної думки.

Висновки. Незважаючи на наявність в українському політологічному дискурсі всіх ключових елементів класичної традиції політичної думки, про що згадувалося на початку роботи, вони не дотримуються послідовно, через що політична форма руйнується за трьома ключовими пунктами. По-перше, замість спільного блага в основу її трактування покладається частковий корпоративний інтерес; по-друге, замість автономії (і громадянина як її носія,

---

* Наприклад, таким чином: Поінформованість — джерело влади, — зазначає автор. «Суб'єкт влади знає те, чого не знають інші. Незнання, як правило, через страх дає підставу для зміни діяльності об'єкта впливу. Наприклад, дезінформація населення про військову загрозу зміцнює владу лідера, партійної верхівки і підвищує роль військово-промислового комплексу»⁵¹.

політичної істоти) — нав'язування волі, в остаточному підсумку за допомогою насильства і страху. Через це, по-третє, зникає і елемент продуктивності політичної форми, яка трансформувала суспільні інститути і мотиви акторів, надаючи їм власне політичного виміру: адже матеріальні блага, яких домагаються в межах корпоративного інтересу, і страх, що продукується у підвладних, залишаються тими самими. Зрештою, ілюзорність політики, що виявляється позбавленою власного предмета, прямо декларується, як ми бачили, і самими авторами. Таким чином, усунення згаданих начал розуміння політики — спільного блага і автономії — руйнує основи політичної думки і її предмет обертається на аморфну сукупність елементів (приклади чого ми наводили на початку) або на ілюзію.

¹ Гнатюк, Оля. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність / Авторизований переклад з польської. — К.: Критика, 2005; Нагорна Л.П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. — К.: Світогляд, 2005.

² Политология: Материалы к лекциям (для студентов всех специальностей) / Сост.: А.М.Черныш, Т.Г.Меловарова, Д.П.Кавка и др.) — Запорожье: ЗГУ, 1993. — С. 77.

³ Основи політології. Курс лекцій (для студентів заочної форми навчання) — Х.: ХІІІ ім. Г.С.Сковороди, 1993. — С. 85.

⁴ Там само. — С. 92.

⁵ Політологія: Курс лекцій: Навч. посібник / І.С.Дзюбка, В.Ф.Панібудьласка, Ю. С. Шемшученко та ін.; За заг. ред. І.С.Дзюбка. — К.: Вища шк., 1993. — С. 166.

⁶ Рябов С.Г., Томенко М.В. Основи теорії політики. — К.: Тандем, 1996. — С. 142.

⁷ Там само. — С. 169.

⁸ Политология: Конспект лекций / За заг. ред. В.І.Астахової. — Х.: ХГІ «НУА», 1996. — С. 57.

⁹ Швидак О.М. Політологія. — К., 1997. — С. 88.

¹⁰ Див.: Гелей С., Ругар С. Основи політології. Лекції для студентів негуманітарних вузів. — Л.: Ін-т українознавства НАН України, 1997. — С. 62, 130, 141; Политология. Наука о политике. Учебник. — К., Х., 1998. — С. 450–451; Піча В.М., Хома Н.М. Політологія: Конспект лекцій. Навч. посіб. для студентів вищ. закладів освіти України. — К.: Каравелла, 1999. — С. 98; Основи політологічних знань. — Дніпропетровськ, Миколаїв: Изд-во «Центр економічного образования», 1999. — С. 4; Основи політології / Ф.М. Кирилюк, М.О.Корж, І.П.Федірко та ін.; За ред. Ф.М.Кирилюка. — К.: Здоров'я, 2000. — С. 211; Політологія. Конспект лекцій для студентів усіх спеціальностей заочного навчання. — Х.: НТУ «ХП», 2001. — С. 41; Нікорич А.В. Політологія. Навчальний посібник для студентів технічних вузів усіх спеціальностей. — Х.:

НТУ ХПІ, 2001. — С. 256; Політологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / М.І.Панов (керівник авт. колективу), Л.М.Герасіна, Н.П.Осіпова та ін. — К.: Видавничий Дім Ін Юре, 2002. — С. 89, 223 та ін.

¹¹ Рябов С.Г., Томенко М.В. Назв. праця. — С. 51.

¹² Рагулін В.Я. Загальна теорія політики. Навч. посіб. для студ-в вищ. навч. закладів. — Миколаїв: МННУ ОДУ, 1999. — С. 5.

¹³ Політологія: Курс лекцій: Навч. посібник / І. С. Дзюбка... — С. 44; Див. також: Там само. — С. 36; Политология: Материалы к лекциям (для студентов всех специальностей) / Сост.: А.М.Черныш... — С. 41; Політологія / За ред. О. І. Семківа. — Львів: Світ, 1993. — С. 228 та ін.

¹⁴ Політологія (Навчальний посібник) / Упорядник М.М.Дзера. — Л., 2001. — С. 95.

¹⁵ Політологія: Посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. О.В.Бабкіної, В.П.Горбатенка. — К.: Видавнич. центр «Академія», 1998. — С. 196.

¹⁶ Основи політології / Кирилюк Ф.М... — С. 194.

¹⁷ Холод В.В. Лекції з політології: Навчальний посібник. — Суми: Видавництво «Університетська книга», 2001. — С. 274.

¹⁸ Політологія / За ред. О. І. Семківа... — С. 252–253.

¹⁹ Політологія: історія та методологія. — К.: Здоров'я, 2000. — С. 271. Див. також: Швидак О.М. Назв. праця. — С. 88, Політологія: Навч. посібник для вузів / Упоряд. та ред. М.Сазонова — Х.: Фоліо, 1998. — С. 253, Политология. Наука о политике... — С.12; Бухтеев Н.И. Политология: Учебное пособие. — Донецк, 2003. — С. 33 та ін.

²⁰ Політологія. Книга перша: Політика і суспільство. Книга друга: Держава і суспільство / А.Колодій, В.Харченко, Л.Климанська, Я.Космина. — К.: Ельга — Н, Ніка-Центр, 2000. — С. 169.

²¹ Основи політичної науки: Курс лекцій за ред. Б.Кухти. Ч.2: Політичні процеси, системи та інститути / Кухта Б., А.Романюк, Л.Старицька та ін.: Л.: Кальварія, 1997. — С. 194.

²² Політологія: Курс лекцій: Навч. посібник / І. С. Дзюбка... — С. 68. Див. також: Рябов С.Г., Томенко М.В. Назв. праця. — С. 169.

²³ Рябов С.Г., Томенко М.В. Назв. праця. — С. 98.

²⁴ Бухтеев Н.И. Указ. соч. — С. 61.

²⁵ Основи політології. Консп. лекцій для студ-в усіх спец-й (Гнип'юк В.Ю., Задорецький В.М., Климанська Л.Д., Колодій А.Ф. та ін.) — Л.: Львів. політехніка, 1994. — С. 3–4.

²⁶ Політологія. Книга перша: Політика і суспільство... — С. 52.

²⁷ Холод В.В. Указ. соч. — С. 92–93.

²⁸ Демчук П.О. Політологія. Підручник для слухачів і курсантів вищ. військ. навч. закл-в Мін-ва Обор. Укр. — К.: КВГІ, 1998. — С. 115.

²⁹ Політологія. Конспект лекцій / За ред. О.В.Бабіки. — Миколаїв: УДМТУ, 2003. — С. 18.

³⁰ Політологія. Книга перша: Політика і суспільство... — С. 53.

³¹ Бухтеев Н.И. Указ. соч. — С. 108.

³² Політологія: історія та методологія... — С. 387. Див. також: Основи політології / Ф.М.Кирилюк.... — С. 212, Політологія: Підручн. для вищ. навч. закл. / За заг. ред. канд. філос. наук Ю.І.Кулагіна, д-ра іст.наук, проф. В.І.Полуріза. — К.: Альтерпрес, 2002. — С. 393–394.

³³ Основи політології (Курс лекцій): Навч.посібник. — Х.: ХДТ УСБ, 1996. — С. 135.

³⁴ Бебик В.М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика: [Монографія]. — К.: МАУП, 2000. — С. 221.

³⁵ Політологія / За ред. О. І. Семківа... — С. 194.

³⁶ Кравченко В.І. Політологія: Навч.посібник для студ. медвузів. — Х.: ХДМУ, 2001. — С. 131.

³⁷ Задоянчук О.І., Слінченко Л.В. Політологія: опорні конспекти та практикум. Част. І. Політична система суспільства та її основні інститути. — Глухів: РВВ ГАПІ, 2000. — С. 7.

³⁸ Кравченко В.І. Назв.праця. — С. 64.

³⁹ Юрій М.Ф. Основи політології: Навч.посібник. — К.: Кондор, 2003. — С. 137; Див.також: Політологія / За ред. О. І. Семківа... — С. 340; Політологія: Навч.посібник для вузів / Упоряд.та ред.. М.Сазонова.. — С. 269; Політологія: Навч. посібник. — К.: Вища шк. / І.Т.Кучерявий, М.М.Гопшовський, Л.Ю.Лещенко та ін.; За ред. І.Т.Кучерявого. 2-ге вид., перероб.і допов. — 1998. — С. 329; Задоянчук О.І., Слінченко Л.В. Назв. праця. — С. 8; Мирончук В.Д, Храмов В.О.Основи политологии: Курс лекций. — К.: МАУП, 2000. — С. 213, 225; Матвеев С.А., Буланенко Л.С., Михеев С.А. Политология: Учебное пособие. — Х.: «Одиссей», 2003. — С. 54 та ін.

⁴⁰ Бухтеев Н.И. Указ.соч. — С. 33–34.

⁴¹ Піча В.М., Лемківський К.М., Хома Н.М. Політологія: Типові питання та відповіді з лекційного курсу. Навчальний посібник для студентів. — К.: Каравела, Л.: «Новий світ — 2000», 2002. — С. 84.

⁴² Политология: Материалы к лекциям (для студентов всех специальностей) / Сост.: А.М.Черныш... — С. 43–44.

⁴³ Основи політології. Консп. лекцій для студ-в усіх спец-й (Гніп'юк В.Ю... — С. 117.

⁴⁴ Политология: Конспект лекций / За заг.ред. В.І.Астахової... — С.5.

⁴⁵ Политология. Наука о политике... — С. 147–148.

⁴⁶ Бебик В.М. Основи теоретичної та практичної політології: Підручник. — К.: МАУП, 1994. — С. 39.

⁴⁷ Гелей С., Рутар С. Указ.соч. — С. 76.

⁴⁸ Основи політології: Навч.посібник / Кол. авторів: Харк. держ. аграр. ун-т ім. В.В.Докучаєва. — Х., 2000. — С. 40.

⁴⁹ Бебик В.М. Базові засади політології... — С. 167.

⁵⁰ Политология. Наука о политике... — С. 148. Див.також: Кузь О.М., Вихрова В.І., Жеребятнікова І.В. Політологія: Навчальний посібник для самостійного вивчення дисципліни. — Х.: ВД «ІНЖЕК», 2003. — С. 179.

⁵¹ Політологія. Конспект лекцій / За ред. О.В.Бабіки... — С. 17.

⁵² Цит.за: Гелей С., Рутар С. Цит.тв. — С. 21.

⁵³ Цит.за: Ткач О.І. Політологія. Навч.посіб. для студ.вищ.навч.закл. — К.: [ВМУРоЛ], 2003. — С. 92.

М.В.Цюрута

РОЗРОБКА І РЕАЛІЗАЦІЯ ВОЄННОЇ ПОЛІТИКИ ЯК ЦАРИНА МОЖЛИВОГО КОНСЕНСУСУ ПОЛІТИЧНИХ СИЛ УКРАЇНИ

Політика, коли вона розробляється і здійснюється не одноособово чи вузькокелійно, має достатній обшир трактувань і відповідно широкий діапазон способів і засобів здійснення її сукупністю політичних сил. Сучасна політична наука визнає багатогранність політики — це і публічний процес, і володарювання, мистецтво державного управління: слово «policy» англійською може трактуватись як «сукупність офіційних рішень, що орган влади встановлює суспільству»¹, це компроміс і консенсус, конфлікти і боротьба, врядування і управління. Водночас цим терміном позначають і політиканство, копірвання у містечкових справах, які намагаються представити на рівні всезагального інтересу. Ми звертаємось до «великої політики», яка стосується долі держави, визначає владні відносини і повноваження верховних органів влади, лежить у центрі уваги значних політичних сил.

Ситуація у нашій державі склалася таким чином, що політика виступає перш за все політичною боротьбою, вона складається з таких форм політичної діяльності, у яких на перший план виходять аспекти протиборства та протистояння різних соціальних сил та їх політичних організацій. Громадянам України добре відоме це політичне явище, що ніяк не поступиться конструктивному політичному діалогу різних гілок влади та роботі по врядуванню «розколотою» за партійними уподобаннями державою. Так, політична боротьба щодо доцільності та змісту конституційної реформи 2004–2007 рр. навколо статусу Кабінету Міністрів України, стосовно повноважень Президента, у тому числі й у сфері оборонної політики, зрештою дійшла до спроб вирішити нагальні проблеми через Конституційний Суд та вилилась у дострокові парламентські вибори 30 вересня 2007 року. Відсутність консолідованості і загострення політичної боротьби ми не можемо вважати позитивним

явищем, хоча прибічники «конструктивно-функціонального конфлікту» (Л. Козер) стверджують інше. Недарма у Священному Корані вустами Пророка нагадувалося — горе народам, коли «різногоселять партії серед них»². Перманентна гостра політична боротьба всередині нашої країни, здається, дійшла апогею, вона вже викликає стурбованість міжнародної спільноти, особливо найближчих сусідів, які погоджуються вже з будь-якою коаліцією всередині українського парламенту заради хоча б тимчасової стабільності. Анна Гурська з Інституту східних досліджень у Польщі пише, що парламентська коаліція має бути якомога ширшою, включати політичні сили, що підтримують Президента і Прем'єра з тим, щоб політично підтримати їх спільний економічний інтерес³.

Водночас політика з функціональної точки зору як різновид цілераціональної практичної діяльності з метою упорядкування суспільного життя, спільного вирішення загальних проблем, збереження внутрішнього і зовнішнього миру, є мистецтвом компромісу або спроб досягнення консенсусу. Тоді вона визначається як спосіб соціальної інтеграції і спілкування (комунікації).

Між полюсами непримиренної боротьби і компромісів заходить ся, на нашу думку, сфера нової політичної культури, про яку Президент України В. Ющенко нагадав як про культуру виваженого, відповідального, конструктивного діалогу різних політичних сил, що виступають від імені народу⁴. Крім того, на наш погляд, нова політична культура має бути і широкою за проблематикою осмислення нагальних соціально-політичних питань. Дискусії в Україні щодо вступу країни в НАТО чи стосовно іншого способу включення збройних сил у міжнародні оборонні структури (за даними соціологічних досліджень, на початок 2007 року майже 47% опитаних виступали за проведення референдуму з цього питання), активні виступи населення проти тих військових навчань, які, на думку громадськості, суперечать їх уявленням про національну безпеку, вперше в новітній політичній історії України продемонстрували важливість набуття громадянами нашої країни політичної культури у достатньому обсязі, включно з розумінням смислу і спрямованості воєнної політики держави, ролі збройних сил у здійсненні політики безпеки, місця політичних партій у сфері національної безпеки.

Зрозуміло, що не всі суспільні сфери, які піддаються політичному регулюванню, мають однакові об'єктивні підстави для досягнення консенсусу: економічна сфера, яка детермінована переважно

матеріальними потребами людей, інтересами та економічними пріоритетами різних соціальних сил відносно розробки, планування, реалізації заходів регулювання (впливу) економічних процесів суспільства є доволі складною для досягнення компромісу, тому з приходом до влади нових політичних сил, як правило, змінюються і концептуальні засади економічної політики (проголошується ліберальний, поміркований чи «жорсткий» курс уряду стосовно економічної ролі держави). На наш погляд, у цій сфері політичного регулювання нинішнім основним політичним силам в Україні важко буде знайти консенсус. На побутовому рівні розуміння політики твердження щодо боротьби «донецьких», «дніпропетровських» чи «київських» економічних груп інтересів, по суті, правильно віддзеркалюють економічно суперечливі інтереси різних регіональних сил, центру та місцевих економічних груп.

Навпаки, активна соціальна політика держави може не тільки об'єднати політичні сили, але і перетворити Україну у сучасну **соціальну державу**, смисл існування якої складається з продуманого перерозподілу державних ресурсів з метою допомоги тим, хто її потребує, на основі моральних принципів соціальної справедливості, солідарності, субсидарності. Хоча у західних політичних системах з домінуванням ліберальних цінностей визнається швидше мінімальне втручання держави у ринковий економічний процес «спонтанного» розподілу матеріальних благ, бо, начебто, незаробленою матеріальною допомогою громадяни «розбещуються», тоді як у консервативній моделі «соціально-орієнтованої держави» передбачене рівне забезпечення всіх громадян, високий рівень солідарності та соціальну однорідність. Головне, щоб активна соціальна політика не була голослівною, популістською, бо тоді буде «негативний» консенсус дій усіх політичних сил, що як узгоджений оркестр грає «на замовлення». Конкретним прикладом у таких абстрактних міркуваннях може бути обіцянка всіх протиборствующих політичних сил суттєво допомогти сім'ям під час народження першої дитини, хоча у бюджеті такі суми і не були заплановані.

Міркування такого ґтибу можна висловити і стосовно досягнення згоди в інших видах політики — наукової, промислової, аграрної, демографічної і т.д. Особливу увагу ми приділяємо війсьній політиці української держави, навколо якої несподівано загострилися дискусії та протистояння різних політичних сил. Несподівано у тому смислі, що раніше розбіжності у цьому питанні не були

визначальними для єдності чи боротьби політичних сил, зокрема для створення правлячої коаліції у Верховній Раді. Так, комуністи завжди виступали за тісний оборонний союз у рамках СНД, тоді як соціалісти та «регіонали» закликали дотримуватись європейського вибору. Вкажемо тільки, що нова Воєнна доктрина 2004 року не викликала жодного суспільно-політичного резонансу, а нові політичні сили з приходом до влади у 2006 році і не збирались імплементувати її положення. Інша річ — передвиборні дебати стосовно професійної армії, вибору вектора воєнної політики, приєднання до тих чи інших оборонних союзів. Справа дійшла до того, що чинний міністр оборони звинуватив своїх опонентів у некомпетентності стосовно військово-політичних справ. Зауважимо, що у цьому відношенні не зайвим буде нагадування усім представникам протилежних політичних сил про ідею С. Петлюри стосовно необхідності для державних діячів певного мінімуму (тінітету) військових знань для адекватного реагування на спірні військово-політичні проблеми: «Ми, громадяни, повинні у загальних рисах знати певний тінітет відомостей про збройну силу нашої держави», — наголошував у 1918 році український політичний діяч⁵. Цікаво згадати, що вислів «Військо є плоттю від плоті і кров'ю від крові народу», який за радянських часів приписували М. Фрунзе, значно раніше висловив український воєнний мислитель С. Петлюра у згаданій роботі у 1918 році.

Розбіжності у сфері воєнної політики, на наш погляд, є вкрай небезпечними для національної безпеки України, бо саме тут необхідний мінімальний поріг єдності, за яким починається внутрішня загроза розбрату.

Ми спочатку висловимо переконання (тезу, яку будемо доводити), що воєнна політика має стати тією цариною політичного життя, де консенсус є не тільки можливим, але і життєво необхідним для долі держави. Прекрасні слова знайшов з цього приводу 90 років тому Верховний головнокомандувач армії Росії під час владно-революційної кризи 1917 року: «Можна і треба було змінювати політику, але не можна підривати сили народу під час прориву фронту...»⁶. Малось на увазі, що перед лицем воєнних ризиків, викликів та загроз, які зазвичай об'єднують націю, не можна ставити перед громадськістю протилежні, суперечливі шляхи проведення воєнної політики держави, постійно змінювати її пріоритети. Слід знаходити і доводити народові вироблену узгоджену воєнно-політичну лінію. Аналітики США правильно вказують,

що стара чи нова адміністрація США найближчим часом все одно не поміняють жорсткий військово-силовий курс стосовно Іраку та Афганістану. Новий президент США, пише Дж. Вінокур у часопису «The International Herald Tribune», ніколи не зможе зайняти примирливу позицію по відношенню до боротьби з міжнародним тероризмом⁷.

Від розумності воєнної політики (яка за Гегелем і є дійсною) залежить доля країни — її «дифференція — специфіка» якраз полягає у тому, що вона, мабуть, найвідповідальніша справа у керівництві державними процесами; воєнна політика є доленосною стосовно перспектив життя соціуму. Так, згубна авантюристична воєнна політика А. Гітлера, проти якої, до речі, завжди виступала військова еліта вермахту, призвела до того, що німців після поразки у Другій світовій війні називали «вимираючою нацією серед руїн держави»⁸.

Тому висловимо декілька тез щодо неприпустимості розколу дій головних політичних агентів (сил) у воєнній політиці будь-якої держави.

По-перше, воєнна політика є однією з тих, яка відповідає самій сутності політики держави. І дійсно, якщо простежити історію з античних часів, прослідкувавши, що зазвичай знаходилося у центрі уваги представників політикуму Греції і Риму, то з'ясується, що частіше за все це було ведення військових справ. Аристотель, зокрема, вважав, що військовики становлять душу держави разом з тими людьми, які займаються обговоренням суспільних справ та складанням законів. Тобто він розглядив їх разом з політиками та юристами, які відтепер в основному і формують парламенти⁹. У сучасних умовах рішення президента США Дж. Буша-молодшого змінити політичну і військову стратегію війни у Іраку з січня 2007 року (читай — воєнну політику у цьому регіоні) небезпідставно вважають визначальним не стільки для відновлення демократії чи занепаду Іраку, скільки для політичної ситуації США, місця республіканців у владних відносинах. Загострення суперечки з цього питання між конгресом США, який відтепер контролюють демократи, та республіканцем Бушем призвело до того, що сенатори деяких штатів, незадоволені продовженням згубної війни у Іраку і Афганістані, виступають за початок процедури імпичменту. До речі, проти такої воєнної політики США в Іраку виступила і група колишніх військових керівників. Але проведення змін у воєнній політиці і стратегії у Іраку не форсується демокра-

тами, всі визнають необхідність виваженого діалогу і повільної зміни курсу. Історичні уроки Кореї та В'єтнаму для США показали, що у цій справі важливішою є координація дій військових керівників і політичних лідерів. Перші привчались обмежувати свою самостійність, плануючи та здійснюючи стратегічні операції, а другі — оволодівати мілітарною культурою з метою проведення спільного виваженого військово-політичного курсу¹⁰.

По-друге, участь у здійсненні воєнної політики може змінити як зміст (успіхи чи провали), так і загальний стиль керівництва політичного лідера. Американські політологи вважають, що під впливом необхідності приймати кардинальні, відповідальні військово-політичні рішення у боротьбі з міжнародним тероризмом Дж. Буш-молодший змінив стиль свого політичного керівництва на більш активний (Ендрю Хейвуд)¹¹. Те саме ми можемо сказати стосовно політичних керівників, на долю яких випало керівництво загальнополітичними та військово-політичними процесами — Д. Ейзенхауер, Л. Джонсон, Ф. Кастро, Д. Ортега мимоволі змінили свій стиль керівництва на більш рішучий, твердий, «сильний», який, між іншим, імпонує силовим структурам. Натомість у Й. Сталіна, писав Дм. Волкогонов, вироблялася нова риса — звернення до авторитетів у військовій справі, зокрема, він завжди радився з Маршалом СРСР, військовим теоретиком старої школи Б. Шапошниковим. Ми можемо припустити, що консолідована участь українського політикуму у розробці нагальних проблем воєнної політики також зробить його більш виваженим, відповідальним, функціонально-надійним.

Водночас слід остерігатися невиважених військово-політичних рішень, що ми покажемо на прикладі політичних лідерів США. Нерідко політичні лідери вважають, що «ефективні військові операції» позитивно впливають на політичну ситуацію перед виборами або під час виборчої кампанії. Генерал Уеслі Кларк, командувач військ НАТО у балканській кампанії 1999 року, визнавав на сторінках «Вашингтон Пост» значний тиск з боку віце-президента Ела Гора на рішення щодо термінів завершення військових операцій, тому що в США розпочиналась виборча кампанія¹².

По-третє, з функціональної точки зору воєнна політика сама по собі, за своєю суттю, виконує загальні координуючі, регулюючі, узгоджуючі функції стосовно всіх проблем воєнних аспектів національної безпеки: це визначення масштабів зусиль усього суспільства у галузі оборони, розробка фундаментальних питань

колективної чи індивідуальної оборони, координація зусиль різних державних структур та громадських організацій у міліарній сфері. В її розробці беруть участь десятки і сотні установ, «мозкових центрів», у ній невелика доля спонтанних, імпульсивних рішень. Російський теоретик О. Свечин, страчений у 1937 році за стандартними звинуваченнями у схильності перед буржуазною теорією, писав, що «веде бойовища» армія, а держава веде збройну боротьбу».

По-четверте, воєнна політика має для правлячої політичної еліти інтегративний характер (значення), адже, як свідчить історія видатних державних діячів, поєднання функцій політичного лідера і військового спеціаліста виступало певним покажчиком зростання значущості діяча до лідера загальнонаціонального масштабу. «Видатна військова кар'єра неможлива без служіння великій політиці, — зазначав Шарль де Голль, — так само як і велика слава державного діяча неможлива без турботи стосовно процвітання національної оборони»¹³. Під час владної кризи в Україні 2006–2007 рр. спостерігалось розбалансування владних дій різних гілок, особливо у царині міжнародної політики, а аналітики справедливо зазначали, що про деякі зовнішньополітичні акції та загальну спрямованість зовнішньої політики українського керівництва доводилось дізнаватись з іноземних видань типу «Файненшел Таймс»¹⁴, але в оборонній політиці лідери все ж таки намагались забезпечувати єдність дій. Усі міжнародні зобов'язання України щодо спільних військових навчань, виводу військ з Іраку, участі українських підрозділів у миротворчих операціях ООН, продовження реформування Збройних сил, завдячуючи спільній відповідальності українських політиків, були підтримані основними політичними силами країни. Тобто йдеться про значний зворотний вплив відповідальної, твердої воєнної політики як практики дій на інтегральний характер загальнодержавної політики.

По-п'яте, з погляду національної безпеки спільні зусилля різних політичних сил у сфері воєнної політики дозволяють динамічно і адекватно визначити місце збройної організації держави серед інших силових та цивільних установ, обмежувати претензії армії на самостійну роль у житті суспільства (негативним прикладом стали події у Чилі 1972 року або у Пакистані з 1999 року, в Бірмі, де армії ставали визначальною організацією зміни політичного режиму і всього суспільного ладу).

По-шосте, з погляду структурно-функціонального аспекту органи, відповідальні за розробку та функціонування воєнної політики,

об'єднують у своїх структурах військових та цивільних, урядовців і вчених. Перш за все йдеться про Раду Національної Безпеки і Оборони (РНБО). Вона координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони. Головою РНБО є Президент України, а за посадою до складу входить міністр оборони. Важливим завданням Ради Національної Безпеки і Оборони є забезпечення єдності дій органів центральної влади в оборонній галузі.

Характерно, що подібні колективні воєнно-політичні установи виникали раніше і у повстанських арміях: так, у збройній організації О. Пугачова була створена Державна військова колегія — найвищий адміністративний військовий і судовий орган. Державна військова колегія Пугачова у 1773–1775 рр. ввела єдине начальство, поставила під владні відносини отаманів добровільних загонів. Можливо, це було копіювання Воєнної колегії, створеної Петром Першим у Росії, яка на той час підпорядковувалась Сенату, однак для нас важать історичні уроки щодо необхідності створення та функціонування подібних військово-політичних установ у масштабі країни.

Військово-політичні установи пройшли певну еволюцію і відтепер у багатьох країнах діють Вищі Органи — у США з 1947 функціонує Рада національної безпеки, у колишньому СРСР була Рада Оборони. В Україні створена Рада національної безпеки і оборони на найвищому державному рівні, її очолює Президент України. У зв'язку з терористичними актами проти США, Іспанії, Великої Британії у 2001–2005 роках у США створено Державний департамент Програм допомоги у боротьбі з тероризмом (ПДБТ).

Воєнно-політична практика свідчить, що жоден парламент світу так досі й не зміг взяти на себе завдання стратегічного планування та практичної організації оборонної сфери. Натомість у багатьох країнах світу ці завдання успішно виконують саме Ради безпеки. Для громадської думки більшості розвинених країн є нормою життя, що саме Ради безпеки репрезентують політичну позицію держави як цілого у розв'язанні нагальних воєнно-політичних і стратегічних проблем.

Колишній двічі секретар РНБО В.Горбулін справедливо відзначав, що сама по собі наявність у структурі держави такого органу, який функціонально здатний розробляти стратегічні завдання, виходити за межі приватних завдань боротьби за впливи, за владу і власність, розробляти єдину державну позицію, засвідчує

ступінь дієздатності та спроможності держави. Цей орган здатний повноцінно виконувати свої воєнно-політичні функції та наділений відповідними повноваженнями, щоб змусити прислухатися до своєї думки тих, хто залучений до прийняття рішень із питань оперативного й тактичного рівня; його роль і справді подібна до ролі керманіча у бурхливому морі сучасної політики. Рада Національної Безпеки і Оборони є тим унікальним майданчиком, де можуть і повинні обговорюватися проблеми, з яких немає консенсусу ані серед провідних політичних сил, ані навіть глибше — в суспільстві. Водночас Рада є головним інструментом Президента як Головнокомандувача у сфері практичної координації діяльності різних урядових структур у «силовій» сфері¹⁵.

Можна сказати навіть більше: сама по собі наявність у структурі держави такого органу, який функціонально здатний розробляти стратегічні завдання, виходити за межі приватних завдань боротьби за впливи, владу і власність і виробляти єдину державну позицію, засвідчує ступінь дієздатності держави. Якщо ж цей орган здатен повноцінно виконувати свої функції та наділений відповідними повноваженнями, щоб змусити прислухатися до своєї думки тих, хто залучений до прийняття рішень із питань оперативного й тактичного рівня, то його роль і справді подібна до ролі керманіча у бурхливому морі сучасної політики.

По-сьоме, одним з ключових елементів досягнення загального порозуміння може стати ефективна координація дій між президентом та прем'єром, а також між різними міністерствами й відомствами. За умов можливого розвитку нових кризових процесів в країні нагальною є потреба у підвищенні ефективності всієї системи державного управління. Необхідно об'єднати зусилля державних органів президентської вертикалі та уряду, задіяних у сфері внутрішньої та зовнішньої політики, на формуванні сталої системи середньострокового та довгострокового стратегічного планування, на створенні дієвих механізмів постійного моніторингу визначальних тенденцій розвитку внутрішнього і міжнародного середовища національної безпеки. Тут відкривається широкий простір для діяльності правлячих партій і опозиційних сил як всередині парламенту, так і за його межами. Конкретні механізми виконавчої системи влади в Україні, відповідальної за координацію такої взаємодії, можуть забезпечити секретаріат Президентської адміністрації та Кабінету Міністрів України, Ради Національної Безпеки і Оборони, яка є головним координаційним органом з питань національної безпеки та оборони.

Однак тут можуть виникати проблеми. Ми переходимо до формулювання тез стосовно забезпечення координації і консолідації різних політичних сил та формулювання практичних напрямів відповідної роботи.

Перша проблема — гармонізація відносин у цивільній та військових сферах, яка активно обговорюється на сторінках вітчизняних та зарубіжних воєнно-політичних видань. Стабільність держави гарантують стабільні цивільно-військові відносини. Їх стан у державі є індикатором демократичної зрілості, а тому формування цивільно-військових відносин і системи демократичного цивільного контролю має життєво важливе значення для нашої державності.

Смисл проблеми ми вбачаємо у серйозному розриві між військовими та цивільними, зайнятими загальними справами воєнної політики. Мається на увазі, що військові лідери більш консервативні, і більше того, за даними нещодавніх опитувань у США (серед опитуваних були широко відомі Колін Пауелл, Самюел Гантінгтон, Джон Леман) більше двох третин респондентів вважали, що військові та мілітарні структури керуються здебільшого моральними принципами, більш високими моральними стандартами, в той час як владні політичні структури — власними егоїстичними інтересами, або, користуючись термінологією Ф. Ніцше, знаходяться по той бік моральних оцінок своїх дій¹⁶.

Важливим є те, що збільшується кількість політичних діячів, лідерів у різних країнах, зокрема у США, які мають все менше особистого досвіду практичної діяльності у військовій сфері. У США є можливість підтвердити ці абстрактні положення конкретними даними: станом на 2007 рік лише 29% сенаторів та 27% конгресменів проходили військову службу у порівнянні з, відповідно, 77% та 71% американських політиків, що пройшли військовий вишкіл на 1977 рік¹⁷. Ми можемо навести тільки власні дані часів радянського періоду, коли у Політбюро ЦК КПРС на чолі з Л. Брежнєвим з 20 осіб лише 4 проходили службу у Збройних Силах, тобто 20%.

На наш погляд, особистий досвід у військовій сфері має особливе значення — не дарма Ксенофонт в Елладі, Ф. Ніцше, Л. Толстой, інші непересічні мислителі намагались досягнути збройну боротьбу зсередини. Такий стан речей не може сприяти швидкому, безболісному досягненню згоди між цивільними та військовими лідерами у конкретних і корінних питаннях воєнної політики, а розходження на основі особистого досвіду може стати на перешкоді

спільній роботі. Недарма помічено, що після відвідування військових частин Збройних Сил України політичні лідери стають більш близькими до проблем військової сфери — у цьому відношенні відвідування Чечні президентом Росії В. Путіним, Іраку президентом США Дж. Бушем-молодшим ми розцінюємо як позитивний фактор налагодження відносин між військовою та цивільною сферами.

Друга проблема — залучення до розробки і до планів **реалізації Воєнної доктрини** держави головних політичних сил країни. Як відомо, вона є сукупністю керівних принципів, базових воєно-політичних, воєно-стратегічних, воєно-економічних та військово-технічних поглядів на забезпечення воєнної безпеки держави. Доктрина України 2004 року, як і попередня доктрина 1993 року, що була затверджена Верховною Радою, носить підкреслено **оборонний характер**. Водночас у Доктрині не заперечується наявність потенційної та реальної загроз безпеці держави. Найбільш глибоким джерелом таких загроз вважається **політична** загроза — послідовна недружня політика однієї держави або групи держав, або ж внутрішньополітична напруга та загрозиливі дії сепаратистських екстремістських сил всередині¹⁸. Таким чином, розбалансування гілок влади, протиборство політичних сил, які потребують консолідації, самі по собі становлять джерело небезпеки.

Ми вже вказували, що Воєнна доктрина України майже не привернула увагу всіх політичних сил — ані її зміст, ані те, що формально Доктрина підписана В. Медведчуком (?), а затверджена колишнім Президентом України Л. Кучмою. Нагадаємо, що попередня Доктрина приймалася Верховною Радою і мала тим самим після дискусії різних політичних сил вище юридично-правове підґрунтя. На наш погляд, слід повернутися і до змісту Доктрини, і до її формальної сторони — це підписання найважливіших воєно-політичних документів, програм, актів представниками всіх головних політичних сил, знаходження місця партійної політики відносно положень Воєнної доктрини, визначення ролі владних структур в імplementації її положень. Давно відомо, що спільна відповідальна робота об'єднує навіть різних людей.

Третя проблема полягає у неузгодженості всіма політичними силами **стратегічних, довгострокових воєно-політичних пріоритетів** країни: включення до певної системи колективної оборони, яка для України конкретизується щодо приєднання до НАТО чи Ташкентської оборонної угоди. Є певні політичні сили, які вва-

жають, що Україна може будувати оборону самотужки, однак це вже анахронізм. Нагадаємо, що Фінляндія, яка не входить до європейських оборонних структур, бере участь у патрулюванні європейського повітряного простору в системі зусиль НАТО. У цих питаннях кардинальна зміна курсу впродовж декількох років робить Україну ненадійним зовнішньоекономічним та воєнно-політичним партнером.

Четверта проблема підказана практикою прийняття найважливіших воєнно-політичних рішень серед країн Альянсу шляхом **досягнення консенсусу**, інакше рішення вважаються не прийнятими. Аналітики НАТО вказують, що проблема консенсусу всередині Альянсу є непростою політичною проблемою, затяжною, як у випадку рішення Туреччини щодо надання території та сил для проведення іракської кампанії 2003 року, однак необхідною. На знаходження шляхів консенсусу і компромісів в оборонній політиці мають бути спрямовані зусилля партійних лідерів України.

Консолідація та спільна діяльність різних політичних сил України має, на наш погляд, відбуватися за таким алгоритмом і напрямками:

По-перше, йдеться про консолідацію всіх політичних сил, населення України навколо реформ у військовій сфері через реалізацію заходів політичного та військового штибу за допомогою демократичних інститутів суспільства на основі знання про реальний стан справ у військовій сфері. Коли інтереси громадянина, партій, громадських організацій, структур влади збігаються, можна прогнозувати їх солідарність і партнерство та очікувати підтримки реформ у військовій сфері на базі достеменного знання про стан справ. Це, у свою чергу, вимагає відкритої та «прозорої» воєнної політики для громадськості, наскільки це дозволяється, якщо вжити терміни міжнародного гуманітарного права, «вимогами військової необхідності», тобто збереження військової таємниці та державних секретів.

Недопущення розколу силових структур за партійними списками, які і без того мають тенденцію до непростих взаємин, виходячи з різних джерел формування, менталітету особового складу, системи підпорядкування, традицій, актуальних завдань. Наша країна ще не зіткнулась з цією проблемою, тоді як у США аналітики відмічають глибокі розходження між різними силовими інституціями — армією та національною гвардією, а всередині армії — між відносно модерновими видами збройних сил та традиційними, як-от

повітряні та космічні сили і сухопутні війська. Філіп Мейлінгер вказує, що національна гвардія та резерв мають схильність підтримувати місцеві владні структури, тоді як регулярні сили стоять на позиціях підтримки центру, федерального керівництва¹⁹. Певна аналогія проглядалась і в Україні. Коли постали питання підпорядкування внутрішніх військ, відбулись дводенні зіткнення підрозділів МВС та служби охорони Генеральної прокуратури.

Не допускати дублювання органів військово-політичного керівництва: так, введення посади віце-прем'єра з питань силових структур безумовно ускладнило забезпечення єдності такого керівництва, тому що до Міністерства Оборони, Генерального штабу, РНБО та Президента додалася ще одна інституція виконавчої гілки влади. Слід, очевидно, визнати таким єдиним, керівним, конституційним органом РНБО, а співпраця в єдиному військово-політичному органі керівництва силовими структурами стає першочерговою справою правлячих сил, коаліції та інших структур.

Слід категорично заборонити (чи домовитися політичним силам, партіям відносно цього питання) вести партійно-політичну роботу у військовому середовищі. Натомість має бути встановлений належний демократичний контроль за станом та використанням збройних інституцій владою.

Об'єктивна необхідність запровадження такого спільного контролю в умовах багатопартійної політичної системи виходить не лише з плюралістичної природи демократії, але й із сутності силових структур, які за певних обставин можуть становити загрозу демократичному устрою, навіть суспільству в цілому. Ця проблема має особливу актуальність для країн пострадянського простору, які внаслідок тоталітарного минулого були практично позбавлені досвіду і практики цивілізованої взаємодії між армією і демократично обраними і сформованими структурами влади. Критики стану демократичного контролю над збройною організацією України вказували, що він ускладнюється у кризові періоди, як це було у квітні — травні 2007 року у розпал владного конфлікту, коли навіть народним депутатам був практично заборонений доступ до контролю елітних частин типу «Альфа», «Беркут», «Титан» тощо.

Наостанок відзначимо, що питання консенсусу відносно військової політики стають першочерговими у глобальному масштабі: аналітики НАТО зазначають, що під час визначення військової стратегії Альянсу на XXI століття, розробки превентивної стратегії у боротьбі з міжнародним тероризмом його члени турбуються перш

за все про координування різних підходів, про узгодження регіональної та національної політики, досягнення спільних інтересів у сфері безпеки²⁰. У контексті нашої статті це наводить на думку про те, що консолідованість політичних сил в Україні навколо вирішення проблем державної воєнної політики слід розглядати як позитивний чинник у масштабі світової політики.

---

¹ Хейвуд Ендрю. Политология. Второе изд. / Пер. с англ. — М., 2005. — С. 8.

² Коран / Пер. с араб. И.Ю. Крачковского. — М, 1990. — Сура 19. Ма-рийам. 38(37).

³ Див. Гурская Анна. Коалиция Партии регионов и «Нашей Украины» является довольно естественной // День. — 2007. — 20 сентября.

⁴ Див. Зустріч Президента України з представниками ЗМІ 30 січня 2007 року // <http://www.president.gov.ua>

⁵ Петлюра С. Вступне слово до роботи Л. Байкова «Підготовка народу та війська до захисту Батьківщини». — К.: Час, 1918. — С.VI.

⁶ Цит. за: Волкогонов Д. Триумф і трагедія. Політичний портрет Й. Ста-ліна. — К., 1989.

⁷ Див. The International Herald Tribune. — 2007. — 18 Sept.

⁸ Заговор против двух диктатур // Столичные новости. — 2006. — № 31.

⁹ Див. Аристотель. Политика // Соч. Т. 4. — М, 1983.

¹⁰ Див. Phillip S. Meilinger. American military Culture and Strategy // JFQ. — 2007. Issue 46. — P. 82.

¹¹ Див.: Хейвуд Ендрю. Указ.соч.

¹² Див.: Smith R. Jeffrey. Clarc Paper Talk Politics and Wars // Washing- ton Post. — 2004. — Febr. 7.

¹³ Шарль де Голль. На острие шпаги // За профессиональную армию: Идеи Шарля де Голля и их развитие в XX веке. — М, 1998. — С. 35.

¹⁴ Майже одночасно у часописі з'явилися статті В. Ющенко та В.Януко- вича: див. напр.: Yushenko V. Ukraine crisis needs a firm response // Finan- cial Times. — 2007. — 5 April.

¹⁵ Див. Горбулін В. Безпека та влада // День. — 2007. — № 22.

¹⁶ Див. Kohn. An Exchange on Civil-Military Relation // The National Inter- est. — 1994. — Sept. — P. 23–31.

¹⁷ Див. Vets aren't Taking Hill: Military Experience in Congress is at a 60 Years Low // Military Officer. — 2007. — № 1.

¹⁸ Див. Воєнна доктрина України. 25 червня 2004.

¹⁹ Див. Meilinger Phillip S.. American Military Culture and Strategy // JFQ. — 2007. Issue 46. — P. 84.

²⁰ Див. Necas Pavel, Niznansky Jaroslav. Towards NATO's Political and Military Strategy for the 21'st Century. — Bratislava, 2004. — P. 83.

ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНОГО ЛІДЕРСТВА ВИШЕГРАДСЬКОЇ ЧЕТВІРКИ У ЦЕНТРАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОМУ РЕГІОНІ

«І настане час, коли Україна стомиться від важких пошуків свого геополітичного статусу і повернеться обличчям до забутого нею регіону Центральної Європи».

Проблеми у співпраці країн Центральної Європи були завжди і, безперечно, будуть і в подальшому. Питання в тім, яким чином і яке рішення ці країни прийматимуть у щоденних пошуках європейськості в собі і назовні — з метою відстоювання своїх національних інтересів і узгодження цих інтересів у конфліктних ситуаціях, які виникатимуть між ними. Проблеми і конфлікти у Центральній Європі за характером і терміном мають широкий спектр — від актуалізації кривд минувшини (які певні партії в кожній з країн Вишеграду розігрують у сучасних міждержавних відносинах) до актуальних проблем сьогодення (які «ставляться» на міждержавний рівень щодо презентації стійкого легітимного інтересу до свого етносу на території іншої держави). Більше того, після вступу країн Вишеградської четвірки (країн Центральної Європи) до Європейського Союзу стійкі проблемні питання саме між ними матимуть ще один вельми важливий аспект — до кого приєднатись вже всередині ЄС, щоб захистити чи реалізувати власні інтереси чи навпаки — в якій мірі підпорядковуватися ЄС у тих чи інших питаннях задля кращого позиціювання в регіоні.

На сьогодні, у 2008 році, факти міждержавних відносин у Центральній Європі свідчать про бажання країн Вишеградської четвірки зберегти це об'єднання як формат співпраці навіть після 2004 року, дати їх вступу до Євросоюзу. Для України є вельми актуальним питанням вивчення як досвіду співпраці країн Вишеградської четвірки, східні регіони яких (окрім Чехії), а отже і ЄС, мають спільний кордон з Україною, так і виокремлення тих конкретних напрямів співпраці, де Україна може здійснювати свої євроінтеграційні наміри. Стосовно конкретного плану чітких дій у форматі В-4+1, тобто + Україна, це повинно мати системний характер і бути концептуально розроблено вже у найближчому майбутньому. Для країн Центральної Європи, Європейського Союзу Україна

завжди матиме ключове значення внаслідок геоекономічного та геополітичного розташування, і в цьому контексті важливого значення набуває формат співпраці з Україною — як ціллю чи як засобом.

Актуальність питання визначається і перспективою й логікою власне євроінтеграційного розвитку, адже настане час, коли Україна усвідомить важливість регіону Центральної Європи, і, можливо, в Україні буде створено серйозні академічні установи і наукові заклади, які щоденно системно і комплексно вивчатимуть виключно історію країн Центральної Європи, і безперечно сформується вітчизняна наукова школа з лімології. Це питання є вкрай актуальним для академічної науки України, позаяк дослідження, публікації з вишеградської, центральноєвропейської тематики мають поодинокий, фрагментарний характер. Переважна більшість видань сфокусована на дослідженні питань двостороннього співробітництва чи окремих аспектів співпраці певних країн Центральної Європи¹. А монографічні видання включають центральноєвропейський регіон у підрозділи, де розглядаються ті чи інші окремі напрями співпраці. Певна річ, на сьогодні вже є і виключення з правил, що може стати за позитивний приклад для наслідування іншим. Маємо на увазі монографічне дослідження Г.Зеленько, присвячене політологічному аналізу формування громадянського суспільства країн Вишеграду², і єдину на сьогодні кандидатську дисертацію щодо історії країн Вишеградської четвірки Д.Мороза³. Метою нашого дослідження є виокремлення проблемних питань співпраці та регіонального лідерства країн Вишеградської четвірки та аналіз співпраці країн Центральної Європи після 2004 року, моменту їхнього вступу до Європейського Союзу.

Механізм і структура співпраці Вишеградської четвірки в рамках ЄС склалися ще протягом 1990-х років, утім на сьогодні в ньому відбулися певні якісні зміни. З точки зору еволюції механізмів співпраці країн-членів Вишеграду доречно підкреслити координуючу роль центральних органів виконавчої влади країн-членів Вишеграду. Зокрема, важливим є проведення регулярних щорічних самітів прем'єр-міністрів В-4, а також зустрічей, переговорів представників міністерств країн Вишеграду. Принципово важливим є той факт, що по чергово, щорічно країна, яка головує у Вишеграді, презентує річний план дій (з переліком зустрічей, консультацій, нарад міністрів та інших представників галузевих відомств, інших органів влади, експертів у чітко визначених сферах співпраці).

Постійно діючими є регулярні наради і зустрічі галузевих міністерств країн-членів Вишеграду.

Поглиблення консолідації країн міжнародного регіонального Вишеградського об'єднання в рамках ЄС продовжується і за умов небажання її учасників створювати інституційні рамки співробітництва. Більше того, з огляду на те, що В-4 не є інституційованим регіональним об'єднанням, нині сформувалася ефективно діюча чітка система діяльності міжнародного регіонального Вишеградського об'єднання.

На сьогодні механізм співпраці В-4 в рамках ЄС можна відзначити у трьох сегментах: по-перше, це *урядове співробітництво* — яке є визначальним і найпотужнішим у структурі Вишеграду (зокрема, воно включає ротаційне однорічне головування, з підготовкою програми дії на рік, включно із визначенням довгострокових цілей співпраці країн-членів Вишеграду; щорічний саміт прем'єр-міністрів на завершальній стадії кожного головування, неформальні зустрічі прем'єр-міністрів і міністрів закордонних справ перед міжнародними подіями; зустрічі заступників міністрів закордонних справ перед офіційними самітами; зустрічі представників інших міністрів країн-членів Вишеграду, а також у форматі В-4+; посилення комунікації, ролі національних координаторів В-4; консультації та співробітництво з представниками ЄС та НАТО, розвиток і підтримка міжнародного Вишеградського фонду); по-друге — це зустрічі президентів країн-членів Вишеграду і, по-третє, — співробітництво парламентів країн-членів Вишеграду.

Перші успіхи спільної презентації своїх інтересів країнами Вишеграду у щоденних питаннях ЄС, бажання брати участь на рівних у формуванні та реалізації східної політики ЄС та інші питання на тлі розуміння необхідності прискорення соціально-економічного розвитку в кожній з цих країн — загалом вимагають спільних зусиль четвірки Центральної Європи. Змінився і геополітичний статус Вишеградського об'єднання, що створює нові можливості євро-регіональної інтеграції, однак визначає і передачу повноважень наднаціональним структурам — тобто ЄС.

«Залишаючись поза межами процесу європейської інтеграції, Україна змушена дивитися на Захід очима стороннього спостерігача, а центральноєвропейські країни для неї втрачатимуть самостійне значення і виступатимуть лише як елементи європейського цілого»⁴. Це концептуальне узагальнення характеристики

України як стороннього спостерігача у процесі європейської інтеграції експертів Національного інституту стратегічних досліджень Бориса Парахонського і Рустема Жангожи вважаємо доцільним доповнити таким визначенням конкретної ситуації, яка склалася не сьогодні, а є результатом зовнішньої політики України з 1994 року в центральноевропейському регіоні: *Україна як сторонній спостерігач у забутому нею регіоні Центральної Європи*. Утім, не погоджуємося з думкою цитованих дослідників, що центральноевропейські країни для України втрачатимуть самостійне значення, адже вони вже його давно втратили і не через приєднання країн Центральної Європи до Євросоюзу. Ні, просто *Україна забула про регіон Центральної Європи*⁵, він не був важливим, актуальним з геополітичної, гео економічної точки зору для України в процесі «важких пошуків» нею третього шляху чи то багатовекторності; чи то пошуків у собі і назовні регіонального лідерства; ані у форматі реальної, а не декларативної та імітаційної співпраці хоча б прикордонних регіонів.

По-перше, прагматичне значення має виокремлення Вишеградської четвірки як доцентрового ядра на східній периферії Євросоюзу. Саме у співпраці, у кооперації зі своїми сусідами по всьому периметру схід — захід чи південь — північ (Італія, Австрія, Хорватія, Латвія тощо) чи більш потужними системами європейського, євроатлантичного значення (ЄС, НАТО) — ця четвірка змінювала конфігурацію співпраці чи визначала спільні конкретні пріоритети розвитку. За умов численних економічних, політичних, етнокультурних зв'язків і традицій співпраці народів регіону протягом багатьох століть на сьогодні саме в системі міжнародних відносин викристалізувались основні напрями, активізувались, так би мовити, лінії тяжіння співпраці конкретної держави В-4 до певної іншої країни з оточуючого регіону (сусідів першого чи другого порядку) чи групи країн у плані більш тісної співпраці.

Чіткі лінії тяжіння визначилися у таких напрямках:

- двосторонні відносини Польща — Німеччина;
- веймарський трикутник Польща — Німеччина — Франція;
- Польща — Литва (яка все більшою мірою заявляє свою центральноевропейськість);
- двосторонні відносини Чехія — Німеччина;
- Австрія — Угорщина — Чехія;
- Чехія — Австрія — Словенія;
- двосторонні відносини Угорщина — Німеччина;

- двосторонні відносини Угорщина — Австрія;
- Угорщина — Австрія — Словенія — Італія.

По-друге, стосовно лідерства у центральноєвропейському регіоні. На сьогодні у геополітичному вимірі з заходу не можна говорити про роль регіонального лідера Австрії у Центральній Європі (за умов численних можливостей Австрія просто не використала свій потенціал), чи зі сходу — про роль України як регіонального лідера в центральноєвропейському регіоні, що теж не використала, але через причини іншого характеру, ніж у Австрії. Польща висловлює активне бажання перебрати на себе статус регіонального лідера — це пов'язано з масштабами країни, її геополітичним розташуванням, особливими стосунками з партнерами по євроатлантичних зв'язках. Так, тут визначаємо лише бажання, адже протягом 90-х років ХХ століття і на сьогодні в регіоні реально не існує лідера. Перефразовуючи узагальнення видатного філософа Іштвана Бібо щодо аналізу *убогості духу малих європейських держав* (Центральної Європи — Є.К.), на нашу думку, саме на сьогодні внаслідок цілого ряду сприятливих історичних подій країни Центральної Європи повертаються на шлях європейської консолідації. Чи успішним буде цей шлях уже в рамках Євросоюзу, покаже час, але успіх їх буде залежати від спроможності держав «подолати» так звані одвічні образи, комплекси, які міцно зберігаються в історичній пам'яті народів регіону.

Факт, що на сьогодні Україна не стала регіональним лідером у центральноєвропейському регіоні, геополітичний статус якого з 2004 року суттєво змінився. Стосовно претензій країни на регіональне лідерство у певному регіоні важливо підкреслити, що активізація дій країни у регіональній, міжрегіональній політиці повинна мати системний характер, ефективними мають бути механізми розробки і реалізації зовнішньої політики держави. І що ще важливіше — це наявність відповідного політико-економічного потенціалу країни. Набуття регіонального лідерства вже апіорі визначає наявність у країни відповідного рівня економічного потенціалу, що, по суті, є гарантією реалізації конкретних ініціатив, спільних масштабних програм, міжрегіональних спільних проєктів. Лише за цих умов на сьогодні можна досягнути ефективної послідовної зовнішньої політики у регіональному вимірі.

По-третє, формування моделей рівноправного партнерства з країнами Вишеградської четвірки, особливо з Польщею, яка гучно заявляє про свою роль регіонального лідера в регіоні, сприятиме

також і реалізації власних інтересів України у більш ширшому загальноєвропейському регіональному форматі. З геополітичної точки зору і за масштабами Україна саме у Польщі, у посиленні українсько-польських взаємовідносин вбачає посилення своїх позицій у регіоні. Отже, в цьому контексті актуальним питанням сьогодні є, так би мовити, наповнення цих зв'язків реальними діями; наприклад, актуальним є ретельне вивчення євроінтеграційного досвіду Польщі і використання сучасних можливостей єврорегіональної співпраці в українсько-польських зв'язках. У більш ширшому форматі важливим є формування ефективної концепції нашої держави щодо центральноєвропейського регіону. По суті, Україна за обставин наявної конкуренції саме з боку Вишеградської четвірки (основні напрями вже на сьогодні викристалізувалися, наприклад, у сферах енергетики, транспортних коридорів тощо) заново відкриватиме для себе Центральну Європу. Одним з ефективних напрямів співпраці України з країнами Вишеградської четвірки може стати міжрегіональне співробітництво європейського рівня.

Геополітичний статус транскордонного співробітництва України з центральноєвропейськими державами піднявся на якісно вищій щабель. Україна може більш ефективно вирішувати проблеми зміцнення транскордонних відносин не лише з кожною із центральноєвропейських держав або їх регіональними об'єднаннями (Вишеград, Центральноєвропейська ініціатива тощо), але і безпосередньо з Брюсселем та Страсбургом — на рівні центральних загальноєвропейських інституцій. У свою чергу, з кожною державою — західним сусідом та на рівні співпраці межуючих з ними прикордонних адміністративно-територіальних одиниць Україна може погоджувати і здійснювати спільні кроки в структурах ЄС, наприклад, для отримання тієї ж фінансової допомоги з метою реалізації спільних транскордонних проєктів. Крім того, останнім часом з боку загальноєвропейських інституцій значно зріс практичний інтерес до розвитку співробітництва з Україною саме на нових східних кордонах ЄС⁶.

Стосовно пошуків компромісів лідерами країн Вишеградської четвірки виокремимо наступні приклади саме періоду 2002 року, коли багато хто вважав, що наступила реальна криза Вишеградської четвірки. Підкреслимо, що зустрічі у 2002 році відбувалися за умов так званої «кризи в Вишеградській четвірці», коли на початку року виникли «незгоди» між партнерами навколо так званих Бенешових декретів і стосовно дещо надмірно «чутливого»

сприйняття деякими партнерами по Вишеграду (особливо Словаччиною) Закону про статус закордонних угорців.

Так, 29 червня в місті Естергом (Угорщина) відбувся черговий саміт голів урядів країн Вишеградської четвірки. Це була перша зустріч у такому форматі в 2002 році, оскільки запланований люневий саміт не відбувся через заяви прем'єр-міністра УР В.Орбана щодо необхідності ревізії післявоєнних рішень про примусове переселення німців та угорців, тобто анулювання так званих Бенешових декретів. Голови урядів Угорщини П.Медеші та Словаччини М.Дзурінда також обговорили питання, пов'язані із Законом УР про статус закордонних угорців, однак не знайшли порозуміння з більшої частини спірних питань, висловивши при цьому впевненість, що рішення, яке б відповідало інтересам національних меншин та обох сторін, а також політиці ЄС в сфері забезпечення прав національних меншин буде знайдено. Під час самміту словацька сторона виклала відомі застереження щодо екстериторіальності деяких положень Закону та порушення принципу недискримінації. Питання імплементації Закону в першій декаді липня 2002 року розглядали вже державні секретарі МЗС та експерти спільної словацько-угорської комісії з питань національних меншин⁷.

Важливо підкреслити, що під час зустрічі було підбито підсумки головування Угорщини у В-4, обговорено пріоритетні завдання під час головування Словаччини (до 30 червня 2003 року), питання розширення НАТО та спільну позицію країн об'єднання щодо розширення ЄС. Угорщина, Польща та Чехія, як країни — члени НАТО, підтримали прагнення Словаччини стати членом Північноатлантичного блоку, висловивши спільну точку зору, що «з огляду на стабільну демократичну систему та виконання Словаччиною зобов'язань щодо євроатлантичної інтеграції» країну треба запросити до НАТО на Празькому саміті⁸.

Голови урядів В-4 також обговорили актуальні питання розширення ЄС, заявивши про проблематичність вступу їх країн до Євросоюзу у разі, якщо вони стануть лише так званими чистими платниками податків до спільної казни, тобто сплачуватимуть суму вищу, ніж отримуватимуть. Під час спільної прес-конференції прем'єр-міністр РП Л.Міллер заявив, що жоден з нових членів не може бути чистим платником податків, оскільки бідніші країни не можуть допомагати багатшим. Від імені всієї «четвірки» він висловився проти «членства другої категорії», підкресливши, що нові члени ЄС повинні мати рівні шанси з нинішніми членами.

Л.Міллер також висловився з приводу власне процесу розширення Європейського Союзу. На його думку, розширення ЄС не може відбутися без Польщі, оскільки як «Євросоюз не можна уявити без Німеччини, так і його розширення без Польщі». Прем'єр-міністр УР П.Медеші також наголосив, що Угорщина, як і всі члени Вишеграду, висловлюється за скорочення семирічного перехідного періоду, коли сільськогосподарські виробники нових членів ЄС отримують дотацію в повному розмірі.

Словацькі ЗМІ широко прокоментували підсумки саміту, погоджуючись у тому, що співпраця в рамках Вишеградської групи набула другого дихання й на завершальному етапі вступу до ЄС країни В-4 виступатимуть зі спільною позицією. Водночас, торкаючись чутливої для Словаччини теми імплементації закону УР про статус закордонних угорців, оглядачі зауважують, що угорська та словацька сторони поки що не змогли знайти сприйнятливого рішення⁹.

Інша подія, неформальна зустріч прем'єр-міністрів країн Вишеградської четвірки 6–7 грудня 2002 року в Словаччині (Червенецький камінь, Смоленіце). Головними темами саміту були узгодження спільних позицій перед завершенням вступних переговорів до Євросоюзу та питання майбутнього співробітництва в рамках В-4.

Показово, що національні інтереси чотирьох країн і, що особливо важливо, — їх спільний стійкий інтерес, а саме: якомога скоріша європейська інтеграція — виступили об'єднавчими чинниками в такий важливий, так би мовити «кризовий», період розвитку міжрегіонального об'єднання Вишеград. Неформальна зустріч прем'єр-міністрів РП Л.Міллера, ЧР В. Шпідли, УР П.Медеші та СР М.Дзурінди підтвердила попередні домовленості щодо координації позицій країн — членів цього об'єднання на завершальній стадії вступних переговорів з бюджетних та фінансових питань. Представники Вишеградської четвірки дійшли згоди й щодо потреби координації спільних дій під час Копенгагенського саміту Євросоюзу. В цьому зв'язку В.Шпідла зауважив, що країни В-4 не погодяться на менший ліміт коштів, аніж запропонований Данією, яка головує в ЄС, висловивши переконання, що країни-кандидати ще можуть поборотися за додатковий мільярд євро¹⁰.

Зустріч голів урядів країн-членів Вишеграду мала, окрім іншого, символічний характер, оскільки країни впритул наблизилися до реалізації основоположних цілей об'єднання, тому, незважаючи на так звані «кризові» явища, вельми актуальним питанням було

майбутнє Вишеграду. За словами прем'єр-міністра РП Л. Міллера, сторони зважують можливість укладення нової угоди, а під час зустрічі домінувала також точка зору, що в майбутньому співробітництво В-4 не повинно зазнати зайвої формалізації та забюрократизованості.

Узагальнюючи вище зазначене, слід наголосити, що на сьогодні, на початку ХХІ ст., за умов зміни геополітичної ситуації на європейському континенті Україна стоїть перед важливим завданням у сфері зовнішньої політики — розбудови нової діючої системи міжнародних відносин з країнами Центральної Європи (повноправними членами Європейського Союзу), які вже віддали і продовжують делегувати частину своїх повноважень наддержавним інститутам ЄС. Утім, граничне звуження формату двосторонніх та багатосторонніх відносин країн Центральної Європи — країн Вишеграду з «зовнішнім світом» не виключає активної позиції України у центральноевропейському регіоні. Отже, важливою складовою зовнішньої політики України у центральноевропейському регіоні має стати активізація відносин на новому рівні, динамічна розбудова ефективної регіональної системи міжнародного співробітництва — з країнами Центральної Європи (членами Євросоюзу) за нових геополітичних умов на європейському континенті.

Україна є і залишатиметься важливим партнером країн Центральної Європи (питання в тім, яким партнером) і зоною інтересів для країн Центральної Європи. Реально перешкоджатиме активізації відносин України з центральноевропейськими країнами лише вона сама. Тобто бездіяльність чи імітація співпраці поступово зменшуватимуть шанси набуття Україною належного геополітичного статусу самодостатньої європейської країни з відповідною політичною і економічною вагою та становлення України як реального суб'єкта міжнародних відносин.

На сьогодні формування нової Центральної Європи на зламі століть є багатовимірним процесом, що має внутрішню логіку розвитку — як розвиток цілісного організму, що знаходиться в постійній взаємодії з новим геополітичним та геоеконімічним простором Європейського Союзу, який буде безперервно «звіряти» свої інтереси — «відповіді» із станом і реакцією своїх новітніх елементів — неофітів Центральної Європи.

Вважаємо занадто спрощеним розуміння сутності Вишеградського об'єднання тільки як консолідації зусиль країн Центральної Європи заради «повернення в Європу» шляхом євроатлан-

тичної інтеграції. Це набагато складніша і багатогранніша проблема, ніж уявляється. Адже приєднання у 1999 р. та 2004 р. країн Вишеграду (а це, на наше глибоке переконання, є країни Центральної Європи) до НАТО і Європейського Союзу — геополітично змінює статус центральноєвропейського регіону, трансформує білатеральні і багатосторонні відносини країн Центральної Європи — повноправних членів ЄС з Україною. Більше того, змінюється система відносин всередині Вишеграду і Вишеградської четвірки з іншими країнами-членами Європейського співтовариства. Змінився і геополітичний статус Вишеградського об'єднання, що створює нові можливості євро регіональної інтеграції, однак визначає і передачу повноважень наднаціональним структурам — тобто ЄС.

Власне, на сьогодні життєздатність Вишеградської четвірки, її спільні дії в рамках ЄС свідчать про початок *нового етапу розвитку Вишеграду* у новій геополітичній реальності на континенті. Подальші наукові розвідки проблемних питань розвитку Вишеградської четвірки вбачаємо у дослідженнях спільної презентації інтересів країнами Вишеграду у щоденних питаннях ЄС, у формуванні та реалізації східної політики ЄС.

---

¹ Див. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти. За ред. Ф.М. Рудича. — К: МАУП, 2002. — 486 с.; Розширення Європейського Союзу: вплив на відносини України з центральноєвропейськими сусідами. — К.: КІС, 2004. — 357 с.; Безпосереднє сусідство України з ЄС: закриті кордони чи нові імпульси до співпраці? — Ужгород, 2002. — 180 с. Досвід країн Вишеградської четвірки на шляху до ЄС: уроки для України. — Мукачево, 30–31 жовтня. — Ужгород, 2003. — 136 с.; Ткач Д. І. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій. — К., 2004. — 504 с.; Угорщина на шляху до Шенгену. Виклики для України. — Ужгород, 2001. — 196 с.

² Див. Зеленько Г. Політична «матриця» громадянського суспільства: досвід країн Вишеградської групи та України. — К.: Знання України, 2007. — 336 с.

³ Див. Мороз Д.О. Формування системи багатостороннього співробітництва країн-членів Вишеградської четвірки (1991–2004 рр.). Автореферат кандидатської дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 — всесвітня історія. — Національний університет «Києво-Могилянська академія». — К., 2006.

⁴ Україна в Центральній Європі. Парахонський Б., Жангожа Р. Національний інститут стратегічних досліджень // Контекст. — № 12, 2001. — С. 40–45; Парахонський Б.О. Центральна та Південно-Східна Європа // Україна та

Росія у системі міжнародних відносин: Стратегічна перспектива. — К.: НІПМБ, 2001. — С. 228.

⁵ Кіш Є. Вишеград — «забутий регіон» європейської консолідації країн Центральної Європи // Досвід країн Вишеградської четвірки на шляху до ЄС: можливості для України. — Ужгород, 2003. — С. 74–80; Кіш Є. Феномен Вишеграду // Політика і час. — Київ. — 2006. — №4. — С. 16–24.

⁶ Кіш Є. Транскордонне співробітництво України у новій системі європейської політики // Соціально-економічні дослідження в перехідний період (Збірник наукових праць)/ НАН України. Інститут регіональних досліджень. — Львів, 2005. — Вип. 2 (52). — С. 299–308.

⁷ Управління державного архіву. Галузевий державний архів МЗС України. (ГДАМЗСУ). — ОФ. — Спр. 186/2.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

А.І.Кудряченко

ЄВРОАТЛАНТИЧНА ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНИ ЯК ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИБІР

Сходження Української держави стало яскравим уособленням великих трансформаційних зрушень у Європі і світі. На очах нинішнього покоління радикально змінився й продовжує мінятися світ і весь комплекс міжнародних відносин. З розвалом СРСР і соціалістичного табору поринула в безодню холодна війна. Україна, як і Росія — колишні найбільші союзні республіки, які відіграли ключову роль у розчленуванні геополітичного суб'єкта, яким був СРСР. Водночас, вийшовши із тривалого спільного свого минулого, Україна, на відмінну від багатьох пострадянських держав, прагне дещо по-іншому будувати своє майбуття. Офіційний Київ зробив цивілізаційний вибір на користь європейської і загалом західної демократії, утвердження прав і свобод громадянина. Україна прагне, на відміну від ряду країн СНД, поповнити у світовій спільноті саме коло демократичних держав.

Стратегічною метою розвитку України визначено входження її до європейського та євроатлантичного простору, а в перспективі — й повномасштабна інтеграція до Європейського Союзу та до євроатлантичних структур, однією із яких є Північноатлантичний союз держав, що об'єднанні в НАТО. Шлях досягнення цієї

мети пролягає через подальшу демократизацію українського суспільства, формування сучасної модерної конкурентоспроможної держави, дотримання європейських засад розвитку та утвердження адекватної ціннісно-нормативної бази стійкого консенсусу щодо норм функціонування демократичної системи¹. Для забезпечення незворотності демократичних процесів Українська держава потребує взаємного зміцнення і розвитку її інституціональних та політико-культурних параметрів, набуття всіма політичними інститутами, власне, ціннісного змісту.

Демократичний шлях розвитку України — це також цивілізаційний процес об'єктивного характеру. Історія країн Європи, зокрема після Другої світової війни, свідчить, що демократизація внутрішньополітичного й економічного життя країн, регіонів, усього світу — це глобальна тенденція розвитку людської цивілізації. Демократія західноєвропейського зразка значно поширює свої географічні кордони, адже до неї все більш відчутно долучаються колишні країни постсоціалістичного та пострадянського простору. Чимало держав, які подолали тоталітаризм, досягають найбільших успіхів саме завдяки демократизації суспільного життя в політиці, економіці, культурі. Водночас значна частина конфліктів, нерозв'язаних проблем в економіці, політиці та культурі у країнах так званої молоді демократії здебільшого породжена гальмуванням процесів демократизації.

Така оцінка цілком кореспондує зі становищем у сучасній Україні, де стан демократії не може задовольнити значну більшість українського народу, демократично орієнтованих політиків та, власне, й зарубіжних прихильників нашого цивілізаційного вибору. Проте як у самій Україні, так і поза її межами далеко не всі однозначно і доброзичливо ставляться до нашого цивілізаційного вибору. Далеко не всім до вподоби бачити Україну у колі демократичних держав. Як серед політичних лідерів країни, так і в колі наших партнерів не у всіх викликає захоплення обраний і закріплений у важливих політико-юридичних державних документах шлях на євроатлантичну інтеграцію. Деякі політики, представники владних інститутів сусідніх держав, заперечуючи такий вибір України, тим самим відмовляють їй у праві самостійно визначати власну долю, своє майбутнє².

Якщо перспектива поглиблення відносин із Європейським Союзом сприймається з розумінням, то коли мова йде про співпрацю, а тим більше перспективу інтеграції України до НАТО — виникає

бурхлива реакція, радикальні заперечення. Це особливо наочно простежується стосовно питання приєднання і подальшого вступу України до організації НАТО. Згадаємо перебіг подій до, під час та після квітневого 2008 р. саміту керівників цього альянсу в Бухаресті. На цьому форумі розглядалося питання щодо можливості у відповідь на заявку державного керівництва України надання нашій країні (разом із Грузією) можливостей приєднатися до нового формату співпраці — Плану дій щодо членства (ПДЧ). Президент та інші чільники Російської Федерації однозначно висловлювалися проти такої перспективи для нашої держави. Водночас підкреслимо, що на саміті було знайдено консенсус і компромісне рішення — була однозначно підтримана заявка України щодо приєднання до ПДЧ, але остаточний час відтерміновано на цілком визначений період³. Тим самим для нашої країни є всі підстави продовжувати і зміцнювати обраний курс.

Одночасно слід на державному рівні вести наполегливу діяльність як у самій державі, так і поза її межами стосовно донесення власної позиції, розуміння і шляхів реалізації національних інтересів. А їх спектр нині вельми широкий — від воєнної, екологічної безпеки, територіальної цілісності — до соціально-економічних вимірів поступу. Із малодієвих кроків, навіть спотикання у справі щодо інформаційного та дипломатичного супроводу заявки щодо приєднання до ПДЧ слід зробити висновки. Це стосується як ставлення влади до формування сприятливої громадської думки, так і належного дипломатичного супроводу вирішальних кроків з країнами, прихильними до нашого вибору, і з державами, що його не поділяють чи навіть заперечують. Адже в 17-річній історії вітчизняної дипломатії періоду незалежності вже є чималий досвід успішного супроводу важливих міжнародних кроків держави. Такими прикладами можна назвати успішну діяльність та об'єднання зусиль МЗС і вітчизняного закордонного дипломатичного корпусу в ході підготовки до виборів України непостійним членом Ради Безпеки ООН, у випадку підготовки і прийняття Стратегії щодо європейської інтеграції нашої держави тощо.

Поряд з цим, слід брати до уваги нові геополітичні виміри, сучасний та майбутній розклад сил у світі, на континенті. Нині визначальною геополітичною особливістю розвитку світової цивілізації є завершення трансформації монополярного в багатополарний світ. Півтора десятиліття одноосібного світового домінування США принесли суперечливі результати. Загалом позитивні процеси

поширення демократії нерідко супроводжувалися брутальним втручанням у внутрішні справи окремих країн та спалахом в останніх насилля. Так, зокрема, сталося у випадку з колишньою Югославією, Іраком та Афганістаном. Під прапором справедливої боротьби зі світовим тероризмом забезпечувалося утвердження монопольних інтересів США у стратегічно важливих енергоресурсних регіонах світу. У зв'язку з цим формування нових потужних геополітичних центрів світу — Євросоюзу, Китаю та Росії — можна розглядати в контексті конструктивних змін міжнародного порядку, що відкривають можливості консенсусного вирішення ключових проблем загальноцивілізаційного розвитку⁴.

Особливе значення для визначення Україною пріоритетів стратегічного поступу, його економічних складових має оцінка нею нинішнього потенціалу головних світових центрів сили та динаміки їх розвитку. До них ми віднесемо США, ЄС, Китай та Російську Федерацію. Відзначимо, що валовий внутрішній продукт Китаю в 1990–2005 рр. зріс у 6 разів, а у Росії він подвоївся за останні 5 років. Європейський Союз фактично наздогнав за цим показником США (87%). До того ж, беручи до уваги високий демографічний потенціал КНР і ЄС, величезну територію Росії (10% території планети) та її сировинні ресурси (п'ята частина світових запасів, зокрема понад 45% запасів природного газу, 23% вугілля і 13% нафти) і, звичайно, той факт, що кожен зі світових центрів сили володіє ядерною зброєю (в ЄС ядерними є Франція та Велика Британія), можна констатувати формування принципово нової конфігурації сил у глобальному геополітичному просторі⁵.

Зважаючи при цьому на зміни у співвідношенні сил між державами, відносно економічну та військово-технічну слабкість і сировинну залежність України, слід укріплювати її позиції у можливих сферах.

По-перше, неприпустимо недооцінювати будь-який зі світових центрів сили або припускати проведення щодо нього заперечувального курсу, тобто такої політики, що з усією очевидністю несе нові загрози його національній безпеці.

По-друге, формування пріоритетів стратегічного партнерства й інтеграції має відбуватися на основі комплексного розуміння поняття національно-державного суверенітету, тобто з урахуванням його політичної, економічної, військово-технічної та гуманітарної складових. При цьому важливо брати до уваги, що досить тісне блокування України з будь-яким одним світовим центром сили,

з огляду на наявні між ними суперечності, забезпечує реалізацію лише частини ключових сегментів вітчизняної національної безпеки.

По-третє, слід брати до уваги, що приєднання України до будь-якого геополітичного полюсу сили спроможне вельми відчутно порушити рівновагу, яка нині склалася. Саме тому, за розумінням автора, ряд геополітичних гравців за межами нашої держави воліють прискорити чи загальмувати власний вибір Києва, його приєднання до того чи іншого полюсу.

Підтримуючи співробітництво з майже 200 державами світу, Україна традиційно зберігає як домінуючі міжнародні відносини за лінією «Захід — Україна — Схід» або ЄС — Україна — Росія. На ці напрями економічної взаємодії припадає лівова частка (понад 60%) вітчизняного зовнішнього товарообігу. Відповідний показник торгівлі з Росією становить понад 30%, а з 42 країнами Європи (без урахування колишніх республік СРСР) — 33%.

Стратегічний вибір України на користь євроінтеграційного, євроатлантичного курсу є обґрунтованим і цивілізаційно закономірним. Україна історично є складовою християнської макроцивілізації (українці становлять 3% християн світу); тут поєднуються в національній ментальності східно- та західнохристиянські цінності, зокрема: колективна й індивідуальна свобода, православна споглядальність, раціоналізм і прагматизм. Для українців характерна європейська толерантність щодо інших політичних, ідеологічних і релігійних систем тощо.

За нашим баченням, відносини з Росією є стратегічно важливими для України як з погляду реалізації її стратегічного курсу на європейську і євроатлантичну інтеграцію, так і в контексті її економічних інтересів у більш широкому спектрі. При цьому варто окремо наголосити на помилковості й необґрунтованості протиставлення євроатлантичного курсу України розвитку відносин із РФ. Стабільне співробітництво з Росією є необхідною передумовою реалізації європейської і євроатлантичної стратегії України, що передбачає органічне об'єднання процесу імплементації європейських принципів і норм із розвитком взаємовигідного україно-російського співробітництва.

Крім досягнення цілей двостороннього характеру, таке співробітництво передбачає сприяння зміцненню загальноєвропейської безпеки, створення передумов для широкомасштабного регіонального й трансрегіонального політичного й торгово-економічного співробітництва.

З позицій національних інтересів України стратегічна важливість українсько-російських відносин зумовлена наступними чинниками:

– попередня участь, а потім головування Російської Федерації на зустрічі лідерів «Великої вісімки» зафіксувала повернення Росії до складу найважливіших діючих гравців світової політики. Зростає вага РФ у формуванні нової політико-економічної рівноваги в Східній Азії, у вирішенні складних міжнародних питань;

– РФ є важливим учасником дій щодо розв'язання багатьох глобальних проблем і усунення реальних загроз для світової безпеки й стабільності. Партнерські відносини з Росією є фундаментальним чинником стабільності на всьому європейському просторі, у їхньому взаємовигідному розвитку зацікавлені європейські країни й США, Євросоюз і НАТО.

– Російська Федерація є найбільшою континентальною державою, що володіє стратегічними вуглеводними ресурсами й за нинішніх умов фактично є монополістом на шляху їхнього постачання в Україну.

– нині Росія увійшла до числа найбільших світових економік, а її зростаючий внутрішній ринок стає полем серйозної конкуренції експортерів. Українсько-російське економічне співробітництво є однією із стратегічних складових зовнішньоекономічної стратегії України з огляду на друге, після ЄС, місце Росії у зовнішньоторговельному обігу нашої держави.

– характер відносин України з РФ є одним із принципових елементів міжнародних відносин на європейському континенті, що значною мірою впливає на геополітичну конфігурацію й баланс сил між європейським (ЄС, НАТО) і євразійським (Росія — домінанта) центрами тяжіння⁶.

Слід зазначити, що наші країни по-різному вимальовують обриси свого майбутнього. Вихідними положеннями слід вважати ті, які визначають засади безпеки та позиціонування стосовно інтеграційних процесів, що відбуваються на континенті, а також роль і місце наших держав у системі міжнародних відносин та глобалізаційних процесах.

Вітчизняні нормативні документи: Закон «Про основи національної безпеки України» від 2003 р., Основні напрями зовнішньої політики, затверджені Верховною Радою у 1993 р. та Стратегія національної безпеки, яка введена в дію Указом Президента у 2007 р. однозначно визначають євроатлантичну інтеграцію головним

напрямом зовнішньополітичного курсу та чинником зміцнення безпеки держави⁷. Так, в ст. 6 Закону пріоритетами є: «інтеграція України в європейський політичний, економічний, правовий простір та в євроатлантичний безпековий простір; розвиток рівноправних взаємо-вигідних відносин з іншими державами світу в інтересах України». Також на законодавчому рівні визначено основні реальні та потенційні загрози національній безпеці України, стабільності в суспільстві. До них віднесено у *зовнішньополітичній сфері*: посягання на державний суверенітет та територіальну цілісність, територіальні претензії та спроби втручання у внутрішні справи з боку інших держав; воєнно-політична нестабільність, регіональні та локальні конфлікти в різних регіонах світу, насамперед поблизу кордонів України. Також визначені й загрози у інших сферах: *у військовій сфері та сфері безпеки державного кордону* (зокрема, незавершеність договірно-правового оформлення і недостатнє облаштування державного кордону); *у внутрішньополітичній* (можливість виникнення конфліктів, радикалізація та прояви екстремізму в діяльності деяких об'єднань національних меншин та релігійних громад; загроза проявів сепаратизму в окремих регіонах); *в економічній сфері* (критична залежність економіки від кон'юнктури зовнішніх ринків, нераціональна структура експорту); в екологічній та ін. сферах.

Таким чином, наша держава пов'язує свою безпеку в базових документах з інтеграцією до європейського правового простору та в євроатлантичний безпековий простір, одночасно з розвитком рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами світу.

Як відомо, Росія, на відміну від України, не ставить за мету входження до тих чи інших безпекових структур. Природним постає питання щодо кореспондування вказаних законодавчих положень з договірними нормами України з РФ. У найважливішому міждержавному документі, що визначає якість і напрями розвитку двосторонніх відносин, яким став підписаний у Києві 31 травня 1997 р. широкомасштабний Договір про дружбу, співробітництво й партнерство між Україною й Російською Федерацією, ми можемо прочитати наступне. Тут міжнародно-правового визначення набули наступні положення: рівноправного й беззастережного визнання один одного як стратегічних партнерів і співробітництва в різних сферах; визнання територіальної цілісності України без обумовленості рамками СНД і підтверджена легітимність та непорушність існуючих між Україною й РФ кордонів; неможливості

використання однією стороною проти іншої сили, включаючи економічні й інші методи тиску; невтручання у внутрішні справи один одного, дотримання прав людини; добросусідства й співробітництва сторін, що передбачають зміцнення міжнародного миру й безпеки; неможливості підписання із третіми країнами будь-яких договорів, спрямованих проти партнера; захисту етнічної, культурної, мовної й релігійної самобутності національних меншин; обопільне вирішення непередбачених спірних ситуацій і проблем і т.д.

Водночас постає законодавчим питанням щодо сумісності визначених стратегічних устремлень Києва і відносин його з Москвою. Іншими словами: чи не суперечить курс на євроатлантичну інтеграцію стратегічним відносинам з РФ. Ряд опонентів такого поєднання курсу в Україні посилаються на вже цитований Закон «Про національну безпеку України», його ст.8, де вказується, що «забезпечення повноправної участі України в загальноєвропейській та регіональних системах колективної безпеки, набуття членства у Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору» має відбуватися «при збереженні добросусідських відносин і стратегічного партнерства з Російською Федерацією, іншими країнами Співдружності Незалежних Держав, а також з іншими державами світу».

За нашим баченням, іншого варіанту, ніж за умов збереження добросусідських і стратегічних відносин України з Росією, входження першої до лав НАТО не може бути й мови. Саме враховуючи зростаючі масштаби та вельми високий рівень відносин Росія — НАТО, Україна, продовжуючи попередню лінію особливих відносин з цим союзом, значно поглиблюючи їх, може претендувати на вступ. За умов конфронтації по лінії Київ — Москва цього стати не може. Складність, на думку автора, може виходити із дещо інших міркувань.

По-перше, це велике економічне питання, навіть проблема. Адже євроатлантична інтеграція передбачає сумісність як економік, політичних складових, так і військових вимірів.

По-друге, це пов'язано із внутрішніми уподобаннями громадян України, адже демократія не передбачає примусового і тим більше силового ангажування населення країни до гасел його керівників. Навпаки, за умов демократії ніякого тиску, примусу не повинно бути.

По-третє, вимірами безпеки будь-якої держави, в тому числі й України, є зміцнення соціально-політичної стабільності суспільства.

І навіть цитований Закон фіксує такі завдання стосовно внутрішньої безпеки, як «піднесення економіки країни, забезпечення особистої безпеки та конституційних прав і свобод людини і громадянина, викорінення злочинності, збереження соціально-політичної стабільності суспільства, зміцнення позицій України у світі, підтримка на належному рівні її оборонного потенціалу і обороздатності, поліпшення екологічної ситуації».

Так от, за визначенням автора, проблема полягає у тому, як позначиться на економіці, внутріполітичному житті та двосторонніх відносинах вітчизняний курс на посилення євроатлантичної інтеграції. Скажімо, станом на 2007 р. більше однієї тисячі підприємств ВПК України не мали завершеного виробничого циклу в межах власної країни. Вони тісно пов'язані з ВПК Росії. Що і коли буде зроблено в державі, аби працівники цих та суміжних сфер не втратили роботу.

Далі, як швидко можна сподіватися на підтримку більшості населення курсу керівництва держави на вступ до НАТО і що робити у разі непідтримки більшості громадян.

Тобто у цій царині все більше питань соціальних, економічних та й внутрішньобезпекових для України. Слід також взяти до уваги й незадовільну на цей час інформаційну роботу та дипломатичний супровід і забезпечення зовнішньополітичного курсу держави. Як вже було наголошено, це стосується своєчасного вичерпного інформування по дипломатичних каналах зацікавлених держав, і, в першу чергу, сусідів, РФ та інших країн СНД. Власне, значного поліпшення вимагає вся інформаційна політика в цьому зв'язку.

Також слід враховувати, що Україна завжди розглядала відносини з РФ як стратегічно важливий і пріоритетний напрям своєї зовнішньої політики. Однак в минулі роки взаємини двох держав зазнали відчутної еволюції — від непорозумінь, протистоянь — до стратегічного партнерства.

Уособленням рівня стратегічного партнерства були численні заходи 2002 року України в Росії й 2003 року Росії в Україні, коли посилювався активний діалог президентів двох країн, розширилися контакти на всіх рівнях влади та громадськості. У 2003 р. Київ підписав Рамкову Угоду і відповідну Концепцію щодо формування ЄСП спільно з РФ, Білоруссю та Казахстаном, які були ратифіковані парламентами цих держав. Українські представники беруть участь у роботі Групи високого рівня по створенню ЄСП, спрямованої на розробку його законодавчо-нормативної бази. Проте

Києву й Москві випадало ще не раз долати кризові явища й бар'єри, які заважали взаємовигідному співробітництву. У 2004 та наступних роках Київ і Москва пройшли значні випробовування, пов'язані зі змінами влади в Україні. З часом Україна й Росія зміцнили договірно-правову базу відносин, яка станом на 2007 р. нараховує понад 400 міждержавних, міжурядових і міжвідомчих угод. Проаналізувавши наявну політико-правову базу українсько-російських відносин, видно їх стратегічні виміри з огляду на високий рівень політичних відносин (діяльність міждержавної комісії на рівні президентів), взаєморозуміння й підтримку, що зумовлені інтенсивністю культурних і торгівельно-економічних взаємин.

Об'єктивна реальність двосторонніх відносин імперативно вимагає зваженої сучасної парадигми відносин Києва й Москви. Її мають відрізняти передбачуваність, стабільність і взаємовигідність співробітництва України з Росією. Саме такі виміри відносин, рівень стратегічного партнерства і постає необхідною передумовою реалізації європейської і євроатлантичної стратегії України. А останнє передбачає органічне об'єднання процесу імплементації європейських принципів і норм із розвитком взаємовигідного україно-російського співробітництва. Партнерські відносини України з Росією є фундаментальним чинником стабільності на всьому європейському просторі, у їхньому взаємовигідному розвитку зацікавлені європейські країни та позаєвропейські актори⁸.

Незважаючи на те, що Росія є євразійською країною, її зовнішньоекономічні, а також зовнішньополітичні інтереси багато в чому об'єктивно орієнтовані на Європу. Для Європи Росія становить не менший інтерес, як з погляду забезпечення безпеки на континенті, так і в плані зміцнення економічних і науково-технологічних позицій у світі, її енергозабезпечення тощо.

Новітні глобальні процеси зумовлюють необхідність адаптації цілей та орієнтирів зовнішньої політики України до нових реалій. В той же час РФ і ЄС демонструють потенційні можливості узгодження інтересів у врегулюванні суперечностей різного рівня. Потенціал взаємного тяжіння між Росією та ЄС залишається достатньо потужним, що підтверджують підходи сторін щодо формування спільних просторів: безпеки, економічного, гуманітарного й наукового, їх прагматичність та прагнення досягти максимально передбачуваних координат взаємодії.

У 2007 р. новий погляд Росії на зовнішню політику й безпеку був сформульований її президентом на Мюнхенській конференції

з питань політики безпеки. Передумовою побудови рівноправних партнерських відносин РФ вважає відмову європейських партнерів і США від «стримування» Росії, згоду на здійснення нею особливої ролі на пострадянському просторі, визнання особливостей російської політичної системи й відмову від заохочення її розвитку в напрямі європейських принципів демократії.

Виходячи з такого бачення актуальної нині зовнішньої політики, РФ критикує діяльність європейських і євроатлантичних структур безпеки, у першу чергу ОБСЄ й НАТО. Розбіжність із країнами Європи й США в питаннях безпеки в 2007 р. мало наслідком введення Росією мораторію на Договір про звичайні збройні сили (ДЗЗСЄ) у Європі й тим самим поновлення польотів стратегічної авіації, припинених у 1992 р.⁹

Призупинення Росією участі в ДЗЗСЄ, здійснене без попередніх консультацій з Україною, безпосередньо зачіпає українські інтереси в сфері безпеки. Україна у такий спосіб втрачає можливості одержання інформації й проведення інспекцій у військових частинах, які російська сторона може розташовувати в безпосередній близькості до українських кордонів.

У російській зовнішній політиці формується концепція «гнучких коаліцій», що передбачає відмову від довгострокових союзів і зобов'язань, які можуть увійти в суперечність із національними інтересами Росії. Одночасно реалізація проголошеного РФ прагматичного підходу до зовнішньої політики може дати поштовх для позитивного розвитку українсько-російських відносин. Екологічна катастрофа в районі Керченської протоки восени 2007 року імперативно вимагає врегулювання питань охорони навколишнього середовища при експлуатації Керченської протоки й забезпечення правил безпечного судноплавства в Азовсько-Чорноморському басейні.

Слід відзначити зростаючу динаміку показників торгово-економічного співробітництва. За підсумками року, загалом обсяг торгівлі між Україною й РФ за 2007 рік перевищив \$30 млрд. і збільшився на 35%, порівняно з 2006 р., що є найвищим показником за весь період наших торгово-економічних відносин. Україні вдалося на \$1,5 млрд. скоротити негативне торгово-економічне сальдо з Росією¹⁰.

Таким чином, пріоритетним напрямом українсько-російських відносин є торгово-економічне співробітництво. Росія була й залишається одним з головних торговельних партнерів України.

На РФ припадає майже п'ята частина українського експорту й більше третини імпорту. У свою чергу, наша держава входить у першу п'ятірку зовнішньоторговельних партнерів Російської Федерації.

Важливими напрямками взаємин Україна — Росія постають: створення конкурентоспроможних транснаціональних корпорацій, спільних підприємств, асоціацій у різних сферах, реалізація великих проектів у ракетно-космічній області, авіа- і суднобудуванні й т.п.

Україна досить сильно зацікавлена в потужному економічному співробітництві з Росією. Наші держави були й мають залишатися справжніми стратегічними партнерами. Це зміцнить і Україну, і Російську Федерацію як сучасні держави. До цього досить наполегливо прагнуть і мільйони громадян обох країн. У реалізації їхніх сподівань, прагнень до кращого життя й полягає зміст запропонованих цих і подальших кроків співробітництва двох наших держав і народів.

Одночасно зі збереженням і динамічним розвитком взаємовигідних відносин України з РФ вітчизняним владним інститутам слід активніше перейматися питаннями формування власних цінностей українського суспільства в поєднанні з турботою про їх адекватність та співмірність з цінностями держав євроатлантичного простору. В іншому разі може виникнути суттєве розходження між ціннісними орієнтаціями владних і політичних еліт та народу з тими, які поділяють і дотримуються у західному цивілізаційному світі.

Недосконалість та неусталеність вітчизняного політичного інституціонального середовища, зокрема слабкість інституту громадянського суспільства, перешкоджає закріпленню усталеної цивілізованої демократичної практики. Проблема утворення необхідних засад і можливостей цивілізаційного поступу залежить від процесу переведення демократичних цінностей у формально-правові та культурні норми співжиття громадян.

Такі цінності євроатлантичного світу, як свобода, верховенство права, демократія, соціальна справедливість, а також гуманізація політичного процесу, політична стабільність, демократизація публічної влади, політичні традиції — постають елементом повсякденної свідомості громадян, коли наповнюються адекватним смислом, що відповідає їх розумінню як втілення соціальної справедливості у життя. Результати соціологічних досліджень засвідчують, що у суспільстві існує певний розрив між декларованими

цінностями-цілями та реально існуючими суспільно-політичними практиками, що має адекватне відображення у масовій свідомості громадян.

Євроатлантична хода України імперативно вимагає проведення відповідної політики щодо імплементації і розвитку на національному ґрунті тих демократичних норм і цінностей, які притаманні державам Європейського Союзу та НАТО. З висоти нинішнього етапу розвитку українського суспільства потрібно з'ясувати особливості, хибні уявлення та сучасні підходи щодо завдань демократизації соціально-економічного життя країни. Прагнення окремих політичних сил на пострадянському просторі, в тому числі й в Україні, віднайти якийсь свій, «неповторний шлях модернізації суспільства» в сучасних умовах є невиправданим. Адже наша країна за більш ніж півтора десятиліття своєї незалежності вже затратила значні зусилля щодо забезпечення відповідності внутрішньої політики існуючим євроатлантичним стандартам і цінностям. Відмова від наявних очевидних досягнень на цьому шляху означатиме не що інше, як відступ назад. Історично й геополітично Україна є європейською країною й, відповідно, має розглядати рух в євроатлантичному напрямі як національний пріоритет.

¹ Див.: Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку. Експертна доповідь. — К., 2007. — С. 79.

² Україна та Росія в політичному просторі «єдиної Європи». Матеріали міжнародної конференції, Київ, 22 жовтня 2007. — К., 2007. — 200 с.

³ Гіркий реалізм Бухареста // День. — 2008. — 4 квітня.

⁴ Україна та Росія: як зміцнити фундамент стратегічного партнерства. Історичні, соціокультурні та геополітичні чинники розвитку відносин між двома державами і народами. — К., 2008. — 320 с.

⁵ Там само. — С. 67.

⁶ Україна у 2007 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку. — К., 2007. — С. 435.

⁷ Стратегія національної безпеки України, затверджена указом Президента України 12 лютого 2007 року. — Сайт Президента України.

⁸ Кудряченко А.І. Українсько-російські відносини: шлях до рівноправного партнерства // Нова політика. — 1997. — №1. — С. 12–18.

⁹ Кудряченко А.И. Варианты и измерения стратегического сотрудничества Украины и России на современном этапе // Россия и современный мир. — 2006. — № 3. — С. 200.

¹⁰ Ексклюзивне інтерв'ю Віктора Черномирдіна // День. — 2008. — 9 квітня.

СТАН УКРАЇНСЬКО-УГОРСЬКОГО ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОГО КУРСУ ДЕРЖАВИ

Загальновизнаним в експертному середовищі є те, що вже протягом тривалого часу транскордонне співробітництво між Україною та Угорщиною продовжує служити прикладом цивілізованої та прагматичної міжнародної співпраці у Центральній Європі.

Зазначимо, що в Угорщині транскордонне співробітництво відбувається на різних рівнях: *між регіонами (NUTS2)*, між обласними органами самоврядування та їхніми *інститутами (NUTS3)*, між меншими місцевими самоврядними *одинацями (NUTS4)*, а також у рамках Карпатського євро регіону та INTERREGIO (так зване інституційне співробітництво) та громадськими організаціями. Для ефективнішого розвитку транскордонного співробітництва в Угорщині запроваджено інститут Уповноваженого прем'єр-міністра, головним завданням якого є сприяння формуванню відповідної правової бази, координації дій з центральними органами державної влади і практична діяльність у прикордонному регіоні.

Зрозуміло, що відносини між Закарпатською та Саболч — Сатмар — Березькою областями найбільш інтенсивні. Наразі це єдиний приклад транскордонної співпраці прикордонних регіонів сусідніх країн, які мають *Концепцію спільного розвитку прикордонних територій*. Загальна мета концепції, що визначає як загальні засади стратегії розвитку українсько-угорського співробітництва взагалі, так і створення прикордонного регіону зокрема — сприяння суспільному згуртуванню, підвищенню якості життя населення прикордонного регіону за умов максимального використання наявних можливостей транскордонного співробітництва.

Висвітлення окремих питань сучасного стану українсько-угорського співробітництва актуальне з огляду на те, що сьогодні Україна має 136 км кордону не просто з Угорщиною-державою, а з країною, яка входить до надпотужного економічного блоку — Європейського Союзу. Актуальність звернення до гострих питань двосторонніх відносин сучасності зумовлюється і пріоритетністю євроінтеграційного курсу України.

Основою для співробітництва є діюча нормативно-правова база і укладені угоди про співробітництво на рівні областей, міст. У першу чергу це Угода між Закарпатською облдержадміністрацією і Саболч — Сатмар — Березькою областю Угорщини про співпрацю. На виконання цієї угоди, а також рішень 5-го засідання міжурядової українсько-угорської комісії було розроблено Концепцію українсько-угорського транскордонного співробітництва.

Задля координації діяльності у підготовці, здійсненні та реалізації програм і проєктів розвитку територій регіонів обох держав, розширення господарських, торговельних та науково-культурних зв'язків, реалізації заходів щодо захисту навколишнього природного середовища, зайнятості населення з обох боків кордону 15 липня 2000 року підписано Угоду про співробітництво між об'єднаннями органів самоврядування прикордонних регіонів: Берегівщини (Україна) та регіонального розвитку «Береггат» (Угорська Республіка).

Розвиток інституційної інфраструктури та розробка спільних проєктів і програм

Комунікацією Європейської комісії «Розбудова шляху для Нового інструменту Сусідства» (оприлюднена у березні 2003 року) передбачається створення протягом 2004–2006 рр. умов для впровадження єдиного інструменту транскордонного співробітництва для розширеного ЄС та країн-сусідів, у т.ч. України.

Програми сусідства — це унікальні можливості для прикордонних регіонів. Усі програми надають змогу залучити у розвиток регіону додаткові кошти у формі безповоротної технічної допомоги.

Відомо, що 24 червня 2004 року прийнято Закон України «Про транскордонне співробітництво», який визначає правові, економічні та організаційні засади транскордонного співробітництва і передбачає державну підтримку пріоритетних проєктів.

Розуміючи актуальність та проблематику цього питання, прикордонні регіони України та Угорщини (Закарпатська та Саболч — Сатмар — Березька області) працюють у сфері розробки неприбуткових проєктів із залученням коштів міжнародних донорських організацій.

У розширенні міжрегіональних та міжнаціональних ділових стосунків як у прикордонних країнах, так і в інших державах важливу роль відіграють розвиткові інституції (агентства регіонального розвитку, центри транскордонного співробітництва та ін.),

які безпосередньо займаються розробкою та виконанням регіональних програм та транскордонних проектів, враховуючи досвід та проблеми прикордонних регіонів.

11 січня 2002 року створено Агентство регіонального розвитку та транскордонного співробітництва «Закарпаття» (АРР «Закарпаття»). На сьогодні Агентство активно працює у сфері розвитку співробітництва з Угорською Республікою.

У 2003 році Саболч — Сатмар — Березька обласна рада регіонального розвитку (Угорщина) та Закарпатська обласна рада (Україна) спільно започаткували проект «Міст для співпраці 2003» за підтримки фонду Європейського Союзу TACIS Mikro Project. З 2004 року при Закарпатській ОДА успішно працює Центр українсько-угорського регіонального розвитку.

Стратегічним кроком для подальшого вдосконалення транскордонного співробітництва стало впровадження комплексу заходів з метою синхронізації дій органів регіональної влади та розвиткових інституцій по обидва боки кордону в рамках розробки спільних концептуальних та стратегічних документів, а також впровадження «дзеркальних проектів», використовуючи досвід прикордонних регіонів.

На сьогоднішні розроблені такі концептуальні документи двостороннього співробітництва України і Угорщини: Концепція спільного розвитку прикордонних регіонів України та Угорщини; Концепція спільного розвитку прикордонних територій України, Угорщини та Румунії «ІНТЕРРЕГІО»; Стратегія розвитку прикордонних територій України, Угорщини, Польщі, Словаччини та Румунії «Карпати 2004–2011».

Завдяки активній участі угорської делегації, яку очолював Ласло Газда — голова загальних зборів Саболч — Сатмар — Березької області, міжнародна конференція у 2003 році стала домінантною подією для подальшого розвитку прикордонних територій. Карпатський Протокол вперше об'єднав зусилля прикордонних регіонів 5 країн — членів ЄС та України, яка не є членом Європейського Союзу, з метою спільного вирішення транскордонних проблем.

Звернення до досвіду Угорщини на шляху до ЄС дав змогу Україні вносити необхідні корективи в роботу на шляху до СОТ, вивчення і врахування досвіду регіонального співробітництва колективної співпраці на шляху до ЄС — важливий резерв для використання Україною. Тому аналіз здобутків і врахування недоліків на шляху до Європейської спільноти принесе лише користь.

Характерною особливістю двосторонніх відносин є комплекс спільних проблем, довкола вирішення яких об'єднуються зусилля України і Угорщини. Серед них:

по-перше, повсякденна двостороння співпраця з гармонізацією міжнаціональних відносин з урахуванням того, що в Україні на Закарпатті компактно проживає більше 150 тис. угорців, а це понад 12 відсотків від загальної кількості населення області;

по-друге, збереження багатой спадщини етнографічних, історичних традицій, культурних пам'яток та ін.;

по-третє, об'єднання зусиль у боротьбі з паводками в басейні ріки Тиса, довжина якої на Закарпатті становить 262 км, а також співпраця в області екологічної безпеки;

по-четверте, вдосконалення транзитно-логістичної схеми доставки вантажів та вдосконалення прикордонно-трансграничної інфраструктури, підвищення ефективності роботи 5-го міжнародного автотранспортного коридору Київ — Лісабон.

Саме тому для успішного спільного вирішення названих та інших проблем в 2003 р. була розроблена Концепція спільного розвитку прикордонних територій України та Угорщини. В цьому документі були сформульовані **5 стратегічних цілей** спільної роботи:

1. Створення конкурентоспроможної економічної системи.
  2. Розвиток людських ресурсів та сфери послуг.
  3. Полегшення доступу до прикордонного регіону.
  4. Збереження природних та культурних цінностей, створення здорового та привабливого середовища.
  5. Успішне використання досвіду Угорщини на шляху до ЄС.
- Для досягнення зазначених стратегічних цілей було визначено **п'ять пріоритетів розвитку**:

Перший: Розвиток економіки, що передбачає:

- стимулювання створення спільних підприємств, спільних економічних проєктів та систем співпраці;
- розвиток інновацій і сприяння їх поширенню;
- розвиток туризму, реалізацію спільних програм його розширення;
- реалізацію маркетингових акцій на регіональному рівні з метою залучення капіталу.

Другий: Полегшення доступу до регіону, який передбачає:

- розвиток транспортної мережі, шляхів, які перетинають кордон;
- розвиток залізничних шляхів та послуг залізниць;
- розвиток інфраструктури пунктів перетину кордонів.

Третій: Охорона природи, навколишнього середовища, що передбачає:

- спільні зусилля зі збереження природи прикордонних регіонів (охорона від паводків, утилізація сміття, очистка нечистот тощо);
- збереження природних цінностей прикордонних територій, захист природної екосистеми.

Четвертий: Розвиток людських ресурсів. Він передбачає:

- реалізацію програм із співробітництва в освіті та навчанні;
- розвиток культурного, мистецького та спортивного співробітництва;
- підготовку кадрів з територіального та економічного розвитку, сприяння обміну практичним досвідом.

П'ятий: Інституційний розвиток, який передбачає:

- інституційний розвиток, сприяння інституційному співробітництву;
- поліпшення обміну та поширення інформації, створення спільної інформаційної мережі.

Характерно, що основа взаємовідносин між сусідніми з Україною державами спирається також на досвід довгострокової співпраці в рамках Карпатського євро регіону. Відомо, що співпраця в рамках названого об'єднання розпочалась більше 10 років тому.

Серед сильних сторін об'єднання країн Карпатського регіону слід зазначити наступні:

- відносно високий організаційний рівень їхньої діяльності — наявність статутних документів, побудова структури керівних і робочих органів;
- установлення достатньо інтенсивних зв'язків між органами влади і самоврядування регіонів, що є їх учасниками;
- визначення точок дотику в прикордонному і транскордонному співробітництві, моніторинг проблем і пошук шляхів їхнього вирішення;
- досвід у розв'язанні деяких спільних проблем і у здійсненні спільних програм.

З огляду на неабиякий організаційний потенціал, наявні зв'язки, досвід у вирішенні деяких конкретних проблем на сьогодні можливим є розглядати євро регіони як основні універсальні інструменти прикордонного (транскордонного) співробітництва.

При цьому доцільно було б дещо скоригувати мету діяльності Карпатського євро регіону в цьому аспекті у двох основних напрямках:

1. Продовження виконання зовнішньополітичних завдань у контексті європейського об'єднувачого процесу.

2. Економізація цілей євро регіону, формулювання нових завдань у зовнішньоекономічній сфері регіонального розвитку.

У той же час, після останнього розширення ЄС, відколи Україна межує не просто із сусідами (Польщею, Словаччиною, Угорщиною), а з країнами — членами надпотужного економічного блоку — Європейського Союзу, перед Карпатським євро регіоном постають нові завдання, а саме:

- підтримка і поглиблення добросусідських відносин між прикордонними територіальними одиницями;

- перетворення євро регіонів на інформаційно-методичні центри прикордонного і транскордонного співробітництва, що сприяють пошуку партнерів, установленню зв'язків між ними;

- з огляду на наявність інформації і зв'язків, використання євро регіонів як посередницьких структур у залученні інвестицій і донорського потенціалу в країну;

- використання лобістських можливостей євро регіонів, насамперед стосовно європейських структур.

Вважаємо, що геополітичні зміни, які відбулися і відбуваються сьогодні, є позитивним стимулом до розвитку і вдосконалення співробітництва в рамках Карпатського євро регіону. Адже більш високий, ніж раніше, статус євро регіону — регіональний вихід його на рівень системи відносин між Україною і ЄС, а не тільки дво- або багатосторонніх міждержавних зв'язків України з сусідами, — обумовлює досить тривале подальше існування Карпатського євро регіону.

Дозволимо собі навести окремі приклади співпраці України з Угорщиною після останнього розширення ЄС, адже сама практика спільного вирішення питань сприяє відпрацюванню складових нового механізму взаємовідносин в умовах пріоритетності євроінтеграційного зовнішньополітичного курсу України в руслі взаємовигідної співпраці обох країн, дає змогу зупинитися на короткому аналізі окремих складових співробітництва.

Економічна складова співробітництва

Серед країн світу, які співпрацюють із закарпатськими підприємцями, за обсягами зовнішньоторговельного обороту уже в 2001 році Угорщина вийшла на перше місце.

Частка Угорщини в обсязі зовнішньої торгівлі області в 2002 році становила 26,9 %: в обсязі експорту — 35,8 %, в обсязі імпорту — 16,9 %.

В області працює 115 суб'єктів господарювання з участю угорського капіталу, сума угорських інвестицій становить 23,8 млн. дол., США, що дорівнює 17,6% по відношенню до загальнообласних обсягів.

Із загальної суми залучених угорських інвестицій найбільші обсяги спрямовані на обробну промисловість — 8,8 млн. дол. США (37,1% від загального обсягу); із неї на харчову — 2,7 млн. дол. США.

Найбільші угорські інвестиції вкладені у спільні підприємства СП «Мол Закарпаття» — 6,5 млн. дол. США, ДП «Систем Інвестмент Україна» — 4,0 млн. дол. США, Мукачівський завод «Точприлад» — 1,1 млн. дол. США, ТОВ «Берег Сольнок» — 0,4 млн. дол. США, ТОВ «Грін Рей» — 0,5 млн. дол. США, «Аква-Білд» — 0,35 млн. дол. США, ТОВ «Сільвер» — 0,3 млн. дол. США, ТОВ «Берегівський радіозавод» — 1,4 млн. дол. США, СП «Мультифуд» — 0,5 млн. дол. США, АПК «Виноградів» — 0,8 млн. дол. США та ін.

Наповнення реальним змістом цих угод здійснюється на двосторонній основі окремими підприємствами, установами, організаціями.

Співпраця у сфері протипаводкового захисту

Суттєві резерви поглиблення і розширення співпраці України і Угорщини задекларовані у низці програм, зокрема в програмі довгострокової дії на Закарпатті — Регіональній стратегії розвитку області до 2015 р., затвердженій обласною радою 28 грудня 2006 р.

В останні роки співробітництво активізувалося, розширилося, набуло конкретних форм. Здійснюється узгодження проектної документації на реконструкцію діючих і будівництво нових гідротехнічних споруд на ділянках спільного інтересу. Відбувається обмін оперативною та необхідною додатковою інформацією, особливо під час виникнення паводкової ситуації, а також досвідом з питань експлуатації меліоративних систем та інженерних об'єктів на прикордонних ділянках річки Тиси.

Основними напрямками співпраці є:

- співробітництво з питань водного господарства;
- співробітництво у створенні інформаційної системи протипаводкового захисту;

– участь у міжнародних науково-практичних конференціях, семінарах та в розробці проектів і документів щодо співпраці на прикордонних водах.

За останні роки фахівці обох сторін розробили «Українсько-угорський проект реконструкції Берегівської меліоративної системи», «Спільний план регулювання русла р.Тиса», «Спільний план локалізації паводків у Березькому басейні Угорщини і Берегівській меліоративній системі», «Техніко-економічне обґрунтування розвитку Закарпатської інформаційно-вимірювальної системи». В реалізації цих проектів існує взаємний інтерес в захисті територій, населених пунктів обох країн.

Співробітництво між водогосподарськими організаціями Закарпатської області України та прикордонними водогосподарськими підприємствами Угорської Республіки розвивається згідно з положеннями Угоди між урядом України та урядом Угорської Республіки з питань водного господарства на прикордонних водах, укладеної у м. Будапешті в 1993 і 1997 роках.

Захист населених пунктів і виробничих об'єктів від затоплення паводковими водами, і в першу чергу на прикордонних ділянках України з Румунією, України з Угорщиною та України зі Словаччиною є найбільш гострою проблемою не тільки для Закарпатської області, але й прикордонних регіонів цих країн, окремі території яких розташовані в басейні р. Тиса як одному із найбільш паводконебезпечних регіонів Європи.

Шляхи досягнення цієї мети різні, і вони забезпечуються в кожній країні по-своєму, виходячи з наявних організаційних, технічних та фінансових можливостей.

Створення протягом 2000–2003 рр. в області за участю угорської сторони автоматизованої інформаційно-вимірювальної системи АІВС-«Тиса» забезпечує:

- оперативне прогнозування гідрографами паводків на річках басейну р. Тиса за допомогою спеціальних пристроїв математичного інформаційного і програмного забезпечення;
- підготовку достовірної прогнозної інформації про параметри паводка і передачу її в автоматичному режимі відповідним службам оповіщення і протипаводковим підрозділам;
- видачу рекомендацій для прийняття управлінських рішень щодо безаварійного пропуску паводків.

Затверджена Урядом України велика протипаводкова програма «Тиса» вартістю 1,5 млрд. грн. до 2015 року передбачає захист

не тільки населених пунктів Закарпаття, а й значне зниження загрози для Угорщини.

Стосовно Закарпаття постійний і всеохоплюючий моніторинг водної ситуації доцільно було б здійснювати не тільки на водопостах р. Тиса та її притоках, але й запровадити його у створах водосховищ польдерів та ємностей по вивченню режиму дії поверхневих і підземних вод, екзогенних процесів (виникнення оповзнів, селів, ерозії ґрунтів), що відбуваються, не очікуючи їх будівництва. Це дало б змогу більш ефективно і раціонально використовувати кошти з урахуванням дії цих явищ природи при проектуванні водогосподарських споруд у області.

Крім реконструкції діючої системи водозахисних дамб, протягом наступних десяти років передбачається будівництво нових протяжністю 132 км. Ці дамби призначені для захисту від підтоплення населених пунктів і недостатньо захищених територій. До останніх належить, зокрема, прикордонна територія з Угорщиною на ділянці Бадалово — Саловка Берегівського й Ужгородського районів, на якій буде зведена земляна дамба заввишки в середньому 2 м, протяжністю 32 км.

Співпраця у сфері охорони довкілля

Щорічно на прикордонних створах р. Тиса, Вилок — Тисабеч, Чоп — Загонь відбираються 24 проби води (із них 4 — спільні на території України та Угорської Республіки) з аналізами згідно з прийнятими методиками. Поряд з цим, для поліпшення міжнародного співробітництва у сфері екології, на наш погляд, необхідно:

- розглянути можливість розширення спільних програм моніторингу і систем прогнозу та оповіщення через встановлення стаціонарних станцій моніторингу якості поверхневих вод р. Тиса та гідрологічних вимірювань, забезпечення лабораторій необхідними сучасними приладами та обладнанням. Підготовка пропозицій до єдиних методик контролю та оцінки якості прикордонних вод;

- взяти участь у розробці та впровадженні в дію єдиної методики розрахунку збитків, завданих довкіл्लю у зв'язку з транскордонними забрудненнями прикордонних вод;

- налагодити систематичне проведення робочих зустрічей стосовно проблем прикордонного співробітництва в частині збереження та охорони тваринного і рослинного світу, розвитку заповідної справи.

Розбудова пунктів пропуску на спільному кордоні

За пропозиціями Міністерства закордонних справ Угорської Республіки, викладеними у Вербальній ноті від 6 листопада 2002 року № 19424/Adm/KUM/2002 щодо визначення прийнятності змін до Угоди між урядами Угорщини і України про пункти пропуску через державний кордон, Закарпатська облдержадміністрація вважає прийнятними запропоновані угорською стороною зміни до Угоди щодо надання статусу:

- Лоя — Дзвінкове міжнародного пасажирського, за винятком автобусного руху — з режимом роботи з 8 до 16 за середньоєвропейським часом;
- Барабаш — Косино міжнародного пасажирського, за винятком автобусного руху — з режимом роботи з 7 до 19 за середньоєвропейським часом;
- Берегшурань — Лужанка міжнародного пасажирського з цілодобовим режимом роботи;
- Вісобеч — Вилोक міжнародного пасажирського з цілодобовим режимом роботи.

Співпраця з питань розвитку 5-го міжнародного транспортного коридору

На цьому напрямі співробітництва насамперед необхідно:

- остаточно визначити на державному рівні точку перетину ТЕПАМ українсько-угорського кордону у межах області;
- розглянути можливість участі угорської сторони у реалізації проекту ремонту існуючого та будівництва нового тунелю на перегоні Бескид — Скотарське;
- визначитися щодо спільної експлуатації водного шляху р. Тиса в її судноплавній частині.

З метою підвищення конкурентоспроможності продукції українських товаровиробників за рахунок здешевлення транспортної складової та залучення до транзиту через Україну та Угорщину вантажів, що прямують із третіх країн, в районі м. Чоп на 630 км річки Тиса вже давно пропонується здійснити будівництво річкового порту потужністю до 1 млн. тонн вантажів на рік.

Співробітництво у сфері освіти і науки

У області працюють 64 дитсадки з угорською мовою, 130 загальноосвітніх навчальних заходів, одна угорська гімназія, 2 ліцеї

з угорською мовою навчання та 4 ліцеї приватної форми власності, в яких навчально-виховний процес здійснюється угорською мовою.

За рахунок варіативної складової вивчення мов національних меншин угорську мову вивчають 1268 учнів.

У населених пунктах, в яких компактно проживають національні меншини і відсутні навчальні заклади з відповідними мовами, учні мають можливість вивчати мову свого народу факультативно.

Педагогічні кадри для навчальних закладів, в яких навчання ведеться мовами національних меншин, готує кафедра угорської філології Ужгородського національного університету.

Для координації роботи угорськомовних освітніх установ та оперативного і якісного методичного забезпечення педагогічних кадрів у м. Берегове у 1992 році відкрито філіал обласного інституту післядипломної педагогічної освіти. Для вчителів названих шкіл курси тут проводяться рідною мовою.

Характерною ознакою турботи про якнайповніше задоволення потреб національних меншин Закарпаття стало відкриття нової угорськомовної школи в селі Чомонин на Мукачівщині Президентом України В.Ющенком і Прем'єр-Міністром Угорщини Ф.Дюрчанем у січні 2007 року.

Перспективні напрями подальшої співпраці

1. Домагатись більш ефективного використання на території України розгалуженої транспортної мережі європейської залізничної колії на ділянках Чоп — Ужгород, Чоп — Мукачево, Чоп — Королево — Дяково, а на території Угорщини — широкої залізничної колії (район Загонь — Тужер).

2. Вдосконалення інфраструктури 5-го (Критського) міжнародного транспортного коридору.

3. Перспективним, на наш погляд, є завдання щодо створення нових спільних (контактних) територій вільного підприємництва.

Пропозиції:

1. Розробляти і реалізовувати спільні проекти у галузі туризму та рекреації.

2. Використовувати можливості, зумовлені наявністю пунктів пропуску через українсько-угорський кордон для організації спільних турів, у т.ч. одноденних екскурсійних подорожей та розвитку сільського і прикордонного туризму.

3. Передбачити будівництво в області басейнових лікувально-оздоровчих та розважальних комплексів на базі родовищ термальних мінеральних вод, які б відповідали міжнародним стандартам, з урахуванням позитивного досвіду угорських партнерів (м. Ниредьгаза).

4. Організовувати рекламно-інформаційні тури для зацікавлених угорських туроператорів, представників мас-медіа та ділових кіл і презентувати туристично-рекреаційні можливості Закарпаття.

Історичний досвід свідчить, що однозначність оцінок подій нинішнього і минулого дуже часто буває помилковою. Діалектичність думок, визначення як позитивів, так і негативів в оцінках завжди більш об'єктивні. Саме керуючись цією філософською аксіомою, відзначимо: позитивний досвід прогресивних перетворень Угорської Республіки на шляху до співпраці в рамках Вишеградської четвірки, а пізніше і до Європейського Союзу, безумовно заслуговує на увагу і його необхідно використовувати в Україні.

У той же час, історичні особливості, українська ментальність не дозволяють просто дублювати цей досвід, а передбачають врахування цілого комплексу як внутрішніх, так і зовнішніх чинників. Це зміцнює оптимізм щодо подальшого розвитку українсько-угорської співпраці.

Т.П.Федорчак

ПОЛІТИЧНИЙ КЛАС ЧЕСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ: КОМПРОМІСИ НА ШЛЯХУ ДО КОНСОЛІДОВАНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Перше десятиліття в розвитку політичного процесу Чеської Республіки має досить точні часові межі. З одного боку, це поява Чеської Республіки 1 січня 1993 р. як самостійної держави, з іншого боку — полишення у лютому 2003 р. Вацлавом Гавелом, беззмінним її президентом (а до цього президентом Чехословаччини), своєї посади і наступне обрання новим главою держави колишнього прем'єр-міністра і лідера Громадянської демократичної партії (ГДП) Вацлава Клауса. Вказаний період мав суперечливий, неоднозначний розвиток, але його результат очевидний — перетворення Чехії на стабільну європейську державу з уже сформованою ринковою економікою й усталеною політичною системою.

Чеська Республіка — держава, що ввійшла до НАТО і Європейсько-го союзу як один з найбільш підготовлених претендентів. Нарешті, це держава, у якій зміна лідерів — «моралізатора-ідеаліста» В.Гавела на «прагматика» В.Клауса (хоча елементи ідеалізму властиві також і йому) пройшла відносно безболісно, конституційним шляхом, навіть незважаючи на попередні конфлікти між ними, та складність процедури обрання другого президента Чеської Республіки, зумовлену домінуванням у парламенті соціал-демократів і їх союзників, які висували своїх альтернативних кандидатів.

У статті за допомогою інституціонального та конфліктологічного підходів досліджується роль політичного класу Чехії у трансформаційних змінах в останні роки ХХ ст. Аналізуючи зміни в основних політичних інститутах Чехії, автор залучила аксіоматичний, ідеографічний, порівняльний, системний і статистичний методи, які сприяли об'єктивному висвітленню політичних компромісів у Чехії. Джерельну основу статті складають матеріали центральних чеських громадсько-політичних часописів, зокрема «*Lidové noviny*», «*Mladá fronta dnes*», «*Přítomnost. Politický a kulturní čtvrtletník*», «*Právo*», «*Respect*» тощо, на сторінках яких оперативно висвітлюються всі події політичного життя держави.

У 1997 р. у Чехії, в порівнянні з попередніми роками, після чергових виборів до парламенту відбулося скорочення кількості парламентських партій — з шести до п'яти, що певною мірою посприяло фактичному завершенню реструктуризації політичних сил у державі: на лівому фланзі закріпила своє домінуюче становище соціал-демократія, а на правому — внаслідок розколу колишньої ГДП виникли дві партії ліберально-консервативного напрямку. Одна з них («оновлена» ГДП) зуміла відстояти свої позиції і політичний вплив під натиском нового, але невеликого й аморфного в організаційному плані Союзу Свободи (СС). Насамкінець, Християнсько-демократичний союз — Чеська народна партія (ХДС-ЧНП) зберегла статус найбільш популярної і чітко оформленої центристської партії.

Формально, незважаючи на перемогу соціал-демократів, партії колишньої правоцентристської коаліції знову одержали більшість місць у парламенті: ГДП, ХДС-ЧНП і СС разом нараховували 102 депутатських місця з 200. Однак реальна ситуація виявилася патовою. Керівництво християнських демократів не бажало знову віддати свої голоси за обрання В.Клауса на посаду прем'єр-міністра, тоді як він зазвичай не уявляв собі можливості співробітництва

в межах нового кабінету з лідерами Союзу Свободи, що ледь не знищили його як політика. Коли президент В.Гавел доручив ведення переговорів про формування уряду М.Земану як лідеру партії, що перемогла на виборах, почала вимальовуватися можливість нестандартної «ліво-правої» коаліції у складі ЧСДП, ХДС–ЧНП і СС. Однак Союз Свободи з ідеологічних міркувань рішуче відмовився від участі в такому уряді. Як відзначає М.Кліма, «той факт, що не вдалося створити нормальний уряд більшості, будь то правочи лівоцентристський, свідчить про збереження ідеологічних забобонів і велике значення особистої неприязні...»¹. Варто зазначити, що відносини майже між усіма лідерами парламентських партій — В.Клаусом і Я.Румлом, В.Клаусом і Й.Луксом, Я.Румлом і М.Земаном — у досліджуваний період були досить далекі не лише від дружніх чи хоча б нейтральних, але навіть від коректних, підкреслюючи тим самим, що серед найвищих представників політичного класу Чехії відсутні взаєморозуміння та навіть бажання поступитися власними інтересами заради досягнення стабільності у внутрішній політиці держави.

Водночас умови, які запропонували соціал-демократи своїм потенційним партнерам, були надзвичайно вигідними. На переговорах з Й.Луксом (ХДС–ЧНП) і Я.Румлом (СС) лідер ЧСДП М.Земан заявив, що згідний з розподілом міністерських посад у майбутньому коаліційному уряді між трьома партіями в пропорції 8:4:4 — при тому, що співвідношення місць у Палаті депутатів, здобутих соціал-демократами, ХДС–ЧНП і Союзом Свободи (СС), складало приблизно 3 : 1 : 1 на користь ЧСДП². Крім того, незважаючи на те, що його партія одержала найбільшу кількість голосів виборців, М.Земан висловлював готовність відмовитися від посади прем'єр-міністра на користь Й.Лукса як компромісної фігури, більш прийнятної для лібералів із Союзу Свободи, ніж сам М.Земан, що мав репутацію лівого соціаліста³. Християнські демократи погодилися з пропозицією ЧСДП, однак Я.Румл відкинув її з ідеологічних міркувань. Він заявив, що Союз Свободи не бажає «обманювати виборців», адже в ході передвиборної кампанії СС виступав з досить гострими нападками і на «прокомуністичних» соціал-демократів, і на «наскрізь корумпованих» громадянських демократів⁴. Отже, можливості створення в Чехії уряду, який би користувався підтримкою парламентської більшості, в перші дні липня 1998 р. не було.

Вихід з цієї ситуації знайшли, підписавши 9 липня 1998 р. у Празі політичну угоду — «Договір про створення стабільного

політичного простору в Чеській Республіці, укладений між Чеською соціал-демократичною партією і Громадянською демократичною партією». Її підписали після кількадечних переговорів між керівництвом Чеської соціал-демократичної партії (ЧСДП) і Громадянської демократичної партії. У чеському політикумі і ЗМІ цей документ дістав коротку назву *опозиційний договір*, а науковці охарактеризували його як *політичний землетрус*⁵. Дійсно, переважній більшості чеського суспільства важко було зрозуміти і змиритися з тим фактом, що дві провідні партії, які впродовж останніх п'яти років виступали як непримиренні суперники, не лише уклали політичне перемир'я, але й фактично поділили між собою владу в країні. Адже ще незадовго до цієї події лідери ЧСДП і ГДП категорично відкидали можливість співпраці між двома партіями. Так, М.Земан заявляв, що «велика коаліція ЧСДП і ГДП була б з обох боків обманом виборців»⁶. Таку ж думку висловлював В.Клаус, підкреслюючи, що «спекуляції про те, що ГДП могла б після виборів змиритися з існуванням соціал-демократичного уряду меншості, не мають під собою підстав»⁷.

Вважаємо, що доводами на користь опозиційного договору стали, по-перше, дійсно патова ситуація, яка склалася на чеській політичній арені після виборів 1998 р.; і, по-друге, необхідність збереження стандартних механізмів парламентської демократії, хоча б і шляхом такого неординарного політичного рішення, як цей договір — плід класичної інтерпретації політики як «мистецтва можливого». В результаті *опозиційний договір* розблокував політичну систему Чехії — без включення механізмів зміни конституційних принципів парламентської демократії, зберігаючи, водночас, пропорційне представництво політичних партій у парламенті Чехії.

Подібні приклади взаємодії двох провідних чеських політичних партій вже були й раніше. Так, після виборів 1996 р. ЧСДП і ГДП досягли домовленості, за якою соціал-демократи набули право зайняти основні посади в нижній палаті в обмін на сприяння правоцентристському уряду меншості під час голосування питання про довіру йому в парламенті. Але *опозиційний договір* 1998 р. помітно розширив межі співробітництва між ЧСДП і ГДП. По-перше, соціал-демократичний уряд, який М.Земан, за положеннями договору, сформував і привів до влади у липні 1998 р., користувався значно меншою підтримкою парламенту, ніж останній уряд В.Клауса в 1996–1997 рр. (відповідно 74 і 99 депутатів). Тож підтримка ГДП була єдиною необхідною і достатньою умовою існування

кабінету М.Земана. Опозиційний договір не обмежився поділом посад в уряді й обох палатах парламенту між двома партіями, а намітив подальшу програму їх співпраці, спрямовану на зміну всієї моделі державно-політичного устрою Чехії. Обмеження президентських повноважень стало другою важливою метою партій-партнерів, тому що В.Гавел різко критикував нові взаємини ГДП і ЧСДП, вважаючи опозиційний договір грубим обманом виборців і безсоромним поділом влади, який потенційно може створювати загрозу основам громадянського суспільства в Чехії⁸.

Для системи політичних партій Чеської Республіки і чеського суспільства на загал угода між ЧСДП і ГДП мала два важливі наслідки. По-перше, відбулася консолідація ряду невеликих політичних суб'єктів, існуванню яких загрожувала сформована після виборів 1998 р. монополія двох великих партій на владу. По-друге, зростало відчуження між елітою політичного класу Чехії і громадянським суспільством, яке почало сприймати партії як структури, зацікавлені в поділі владних повноважень, лобюванні інтересів окремих груп правлячої еліти (великого бізнесу, чиновників тощо), замість того, щоб виконувати споконвічну функцію політичних партій — представництво і захист інтересів широких соціальних верств.

Перша тенденція проявилася вже в 1998 р., коли християнські демократи, які вперше з 1918 р. змушені були перейти в опозицію, зав'язали тісні контакти з іншою невеликою опозиційною партією — Союзом Свободи, а згодом також і з Громадянським демократичним альянсом та Демократичним союзом. Співпраця цих політичних сил розпочалася восени 1998 р., коли вони спільною коаліцією взяли участь у виборах до Сенату і місцевих органів влади. Згодом ці політичні сили формально уклали домовленості про спільну політичну стратегію (вересень 1999 р.), а через рік посилили свої рішення у так званій «Святовацлавській угоді», підписаній лідерами чотирьох партій 28 вересня 2000 р. (у день Святого Вацлава). Угода передбачала спільну позицію нової «коаліції чотирьох» по кількох основних політичних питаннях. Найперше — протидію подальшій монополізації чеської політичної сцени ГДП і ЧСДП; та тісне співробітництво чотирьох партій у ході передвиборних кампаній на місцевому і парламентському рівнях. Члени коаліції вирішили створити спільний список кандидатів на виборах до Сенату восени 2000 р. і Палати депутатів у 2002 р.⁹.

Коаліція спробувала позиціонувати себе в політиці Чеської Республіки як силу, що однаково протистоїть і соціал-демократам, і громадянським демократам, звинувачуючи їх у тому, що вони віддали програмні цілі своєї політики в жертву владним амбіціям. Не меншу роль відіграли і суспільні ініціативи (1999 р.), спрямовані проти ініціаторів опозиційного договору, які висловлювали антисистемний протест значної частини чеської громадськості. 23 липня 1999 р. була опублікована декларація «Імпульс — 99», під якою підписалися 186 провідних суспільних діячів. Мету авторів декларації згодом пояснив один з її ініціаторів, політичний радник В.Гавела, політолог І.Пеге, заявивши, що це був протест проти того, що «партнери по (опозиційному — Т.Ф.) договору продовжують зберігати політичний режим, який по своїй суті є антигромадянським». І.Пеге вважав, що головна мета договору — «надати двом політичним партіям контроль над більшістю сфер суспільного, політичного й економічного життя. Ця партократія небезпечна і тим, що зводить демократичну дискусію в країні до угод двох партійних секретаріатів, які діють насамперед у власних інтересах... Громадянину нав'язується роль пасивного споживача партійної політики, яка до того ж найчастіше є лише віртуальною грою... Мова йде про боротьбу між прихильниками демократичного відкритого суспільства і тими, хто прагне обмежити його в інтересах збереження власної влади й особистих вигод»¹⁰. До початку осені 1999 р. свої підписи під декларацією «Імпульс — 99» поставили майже дві тисячі чоловік, серед них — архієпископ Празький і примас Чеський кардинал М.Влк, президент Чеської академії наук Р.Заградник, віце-президент Національного банку З.Тума, профспілковий лідер сенатор Р.Фалбр, відомий кінорежисер, лауреат премії «Оскар» З.Сверак та інші¹¹.

Незважаючи на таких відомих суспільству підписантів, явну паралель, проведену організаторами «Імпульсу — 99» між їх ініціативою і дисидентською «Хартією — 77», і непряму, але безсумнівну підтримку нового суспільного руху з боку Граду (у Граді розміщена резиденція глави держави)¹², «Імпульс — 99» не об'єднав розрізнені і невдоволені опозиційним договором та його політичними наслідками соціальні верстви і групи. Основною причиною, мабуть, варто вважати принципово антисистемну спрямованість цієї суспільної ініціативи, моралізаторський пафос її організаторів, які засуджували не лише конкретний політичний курс двох найбільших чеських партій, але й «аморальний» характер політики як такий.

Конкретнішим і організованішим виявом суспільного невдоволення ситуацією в Чехії була акція «Дякуємо, забирайтесь!», організована в листопаді-грудні 1999 р., у 10-у річницю *оксамитової* революції колишніми лідерами студентського руху, що брали участь у подіях 1989 р. У багатьох містах Чеської Республіки відбулися багатолюдні мітинги, учасники яких вимагали відставки керівництва обох *договірних* партій, уряду і парламенту¹³. Але й ці виступи не мали серйозних наслідків. Організатори акції не були готові до такої значної суспільної підтримки і відверто розгубилися, почувши звернені до них вимоги створити ефективну політичну «третю силу», здатну протистояти ГДП і ЧСДП. Отже, у русі «Дякуємо, забирайтесь!» більшою мірою, ніж у «Імпульсі — 99», відслідковувалося прагнення певної частини суспільства до інституціоналізації політичних сил, які протистояли опозиційному договору і його основному результату — домінуванню двох найбільших партій.

Однак очікувані зміни не відбулися, і невдоволення політичною ситуацією перейшло в латентну форму, знаходячи свій вираз, у кращому разі, в наріканнях політологів і публіцистів, вороже налаштованих щодо *опозиційно-договірної* системи. «Політика в Чеській Республіці, — наголошував І.Пеге, — стала безглуздим ритуалом, набором політичних комбінацій... Ніхто з ветеранів чеської політики десяти посткомуністичного років не показав себе здатним виробити нові ідеї і концепції. Політика дійшла до рівня безперервної боротьби за владу й особисті випадки. Чеська Республіка страждає від абсолютної неефективності політичної еліти»¹⁴. Негативне ставлення значної частини суспільства до політичної еліти і її дій виразилося наприкінці 90-х рр. у падінні довіри до більшості політичних інститутів. Характерно, що рівень довіри до окремих політиків залишався набагато вищим, ніж до «інститутів-колективів, ефективність яких залежить від їх здатності домовлятися та йти на компроміси»¹⁵. Так, за даними соціологічного опитування, проведеного фахівцями університету Т.Г.Масарика у 1998 р., Президентові Чеської Республіки В.Гавелу довіряли 60 % респондентів, не довіряли — 23 %; довіру прем'єр-міністру М.Земану висловили 50 % опитаних, недовіру — 27 %. Водночас Кабінету Міністрів у цілому довіряли лишень 26 % респондентів, не довіряли — 51 %; рівень довіри парламенту і політичним партіям показав ще нижчу оцінку — 15 % у кожному випадку (недовіра — 64 % і 55 %, відповідно)¹⁶.

Невдоволеність широких верств населення існуючим станом справ призвела і до зростання аполітичності багатьох громадян, відразу до політики як такої, внаслідок чого відбулося різке зниження активності чеських виборців. Особливо наочно це виявилось в листопаді 1998 р., коли відбулися вибори до Сенату і місцевих органів влади. Зазначимо, що відповідно до Конституції Чеської Республіки Сенат (верхня палата парламенту Чехії) складається з 81 сенатора. Третина сенаторів, тобто 27, обирається кожні два роки за мажоритарною двокруговою системою в одномандатних округах. Перші вибори до Сенату ЧР, коли обиралися всі сенатори, відбулися в 1996 р., другі (часткові) вибори — у 1998 р., треті — в 2000 р., четверті — наприкінці 2002 р.¹⁷ Вперше за всю посткомуністичну історію Чехії на виборчі дільниці в першому турі сенатських виборів прийшло лише 42,4 % громадян, які мали право голосу. В другому ж турі взагалі спостерігався «виборчий колапс»: голосували всього 20,4 % чеських громадян, а в деяких виборчих округах явка була ще нижчою — 14,5 %¹⁸. Проте деякі коментатори вбачали причину цього явища не стільки в загальному невдоволенні населення політичною ситуацією в країні, скільки в непопулярності Сенату як інституту, в недостатній чіткості його функцій і поширених серед громадян у суспільстві сумнівах щодо доцільності самого існування верхньої палати парламенту¹⁹. Рейтинг довіри до Сенату наприкінці 1998 — початку 1999 р. становив 11–15%²⁰.

Переконали до перемоги на виборах до Сенату одержали партії, які ввійшли до «коаліції чотирьох» (ХДС–ЧНП, СС, ГДА і ДС). Вони вели боротьбу за 13 з 27 сенаторських крісел. Громадянські демократи провели 7 своїх кандидатів, соціал-демократи несподівано зазнали нищівної поразки, одержавши всього 3 місця. До Сенату ввійшли два кандидати від комуністів²¹. Для ЧСДП перші півтора року після підписання опозиційного договору були особливо складні. У 1998–1999 рр. відбувалось неухильне падіння рейтингу соціал-демократів, що у грудні 1999 р. дійшов до 16 %, тоді як популярність громадянських демократів та комуністів досягла 20–22%²². Прем'єр-міністр М.Земан, будучи, до певної міри, більш правим, ніж самі праві (так, лише при уряді соціал-демократів почалася приватизація найбільших чеських банків і помітно зріс приплив іноземних інвестицій у Чеську Республіку), все ж при кожному зручному випадку нещадно критикував своїх попередників із правого табору. Вислів *випалена земля* (*spalená zeme*), яким

соціал-демократичний прем'єр-міністр охарактеризував стан країни на момент свого приходу до влади, став частиною чеського політичного фольклору, як колись його фраза «взяти уряд за горло». Водночас, незважаючи на всю дошкульність і образність висловів М.Земана, психологічний вплив опозиційного договору на ту частину електорату ЧСДП, яка підтримала партію на виборах як чітку альтернативу правим, був негативним: ці виборці були вкрай розчаровані її угодою з ГДП. Натомість чітко оформлений та ідеологічно згуртований електорат громадянських демократів сприйняв опозиційний договір спокійніше — як вдалу політичну знахідку, що дає правим можливість певною мірою контролювати політику лівого кабінету. Відносно ж зростання популярності комуністів можна пояснити насамперед відходом від ЧСДП ліво-радикальної частини протестного електорату (після укладення опозиційного договору). Крім того, комуністи заручилися підтримкою тих громадян, які виступали проти вступу Чехії до НАТО навесні 1999 р.

Восени 1999 р. між соціал-демократами і громадянськими демократами відбулися складні переговори щодо проекту закону про вибори. ГДП усіяко намагалася домогтися від ЧСДП нових поступок, а коли переговори не дали бажаних результатів, то виступила з ініціативою про ліквідацію опозиційного договору, про відставку соціал-демократичного кабінету і формування уряду великої (так званою райдужною) коаліції, до якої могли б увійти представники всіх парламентських партій, крім комуністів, тобто громадянські демократи, соціал-демократи, християнські демократи і Союз Свободи. Швидше за все, пропозиція ГДП була лише новим засобом тиску на соціал-демократів, «лясканням батогом, яке мало справити вплив на непіддатливу ЧСДП»²³.

Додатковим засобом такого тиску стала відмова громадянських демократів схвалити запропонований урядом проект державного бюджету на 2000 р. У результаті в жовтні 1999 р. Чехія вступила в смугу нової політичної кризи, ознаменованої, з одного боку, загостренням протиріч між партнерами з опозиційного договору, а з іншого боку — загальною соціальною напругою, що знайшла свій вираз у масовій акції «Дякуємо, забирайтесь!». Бюджет фактично став предметом політичного торгу: ГДП виражала готовність затвердити його, але лише в тому разі, якщо ЧСДП погодиться прийняти проект виборчої реформи у вигідному для громадянських демократів вигляді. Зрештою, кризи в середині політичного

класу вдалося вирішити у січні 2000 р., коли було підписано так званий *патент взаємної підтримки*, який став продовженням опозиційного договору і відкрив новий етап сучасного політично-го процесу Чеської Республіки.

¹ Klima M. Kvalita demokracie v České republice a volební inženýrství. — Praha, 2001. — 248 s.

² Právo. — 1998. — 3.VII.

³ Lidové noviny. — 1998. — 6.VII.

⁴ Voráček E. Mitteleuropäische Lage und politische Stabilität in Tschechien. Zivilgesellschaft und demokratische Konsolidierung // Transition — Erosion — Reaktion. Zehn Jahre Transformation in Osteuropa / Ed. D.Schorkowitz. — Frankfurt a. Main, 2002. — S. 319–342.

⁵ Právo. — 1997. — 15.V.

⁶ Lidové noviny. — 1998. — 10.VI.

⁷ Žadoucí je člověk zásadový a konsensuální. Rozhovor s prezidentem republiky Václavem Havlem // Přítomnost. Politický a kulturní čtvrtletník. — 2001. — Č. 1. — S. 13–15.

⁸ Текст Святовацлавської угоди див., наприклад: Lidové noviny. — 2000. — 29. IX.

⁹ Pehe J. Impuls 99 v kontextu současného politického vývoje // Respect. — 2000. — 29. III.

¹⁰ Stranský M.J. Impuls 99 — Consensus and Confrontation // The New Presence. — 1999. — № 9. — P. 2–8.

¹¹ Див., наприклад: A Crying Need for Intellectuals. Interview with Czech President Václav Havel // The New Presence. — 1999. — № 4. — P. 1–5.

¹² Див.: Lidové noviny. — 1999. — 18, 20, 21.IX; Právo. — 1999. — 18–20.IX. та ін.

¹³ Pehe J. A Year of Stagnation // The New Presence. — 1999. — № 2. — P. 5–10.

¹⁴ Muller K., jr. Češi a občanská společnost // Politologická revue. — 2001. — Č. 2. — S. 24–34.

¹⁵ Конституція Чеської Республіки з 16 грудня 1992 року // Конституції нових держав Європи та Азії. — К.: Право, 1996. — С. 496–499.

¹⁶ Právo. — 1998. — 23.XI. 16. Там само.

¹⁷ Právo. — 1998. — 18.XI.

¹⁸ Právo. — 1998. — 29.X; 1999. — 27.I.

¹⁹ Statistická ročenka České republiky. 1998. — Praha, 1999. — 720 s.

²⁰ Čermák M. Václav Klaus, Miloš Zeman: Souborný portrét. — Praha, 1998. — 224 s.

²¹ Respect. — 1999. — Č. 45. — S. 20.

²² České strana sociálně demokratická // Mladá fronta dnes. — 2002. — 1. VII.

РЕГІОНАЛІЗМ ЯК ОБ'ЄКТ МІЖДИСЦИПЛІНАРНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У довідниково-енциклопедичній літературі наведено чимало визначень регіоналізму. Так, у «Короткому Оксфордському політичному словнику» це поняття тлумачиться як «практика регіонального врядування або віра в таке врядування» та зроблено наголос на тому, що «регіоналізм слід відрізнити від федералізму, за якого нижчий рівень урядування має свою захищену сферу компетенції, в яку не може втручатися верхній рівень, та від деволюції — передачі з верхнього рівня врядування на нижчий повноважень, які згодом важко повернути». Тому, вказують укладачі цього словника І. Маклін і А. Макмілан, «термін регіоналізм краще застосовувати до режимів, де існують або можуть існувати регіони, однак ці регіони створені центральним урядом, що може ліквідувати їх не менш легко, ніж створити»¹.

На думку відомого американського етнополітолога Л. Снайдера, термін «регіоналізм» вживається для позначення стану або процесу: «розподілу країни на невеликі адміністративні частини»; «утворення комбінації кількох держав, що діють як ціле». Визначенню сутності і характеру регіоналізму, власне, процесам регіоналізації присвячено також низку праць канадського соціолога В. Заславського. На його думку, явище регіоналізму «виявляється в незадоволенні, протестах чи навіть у повстаннях найрозвинутіших частин країни проти центрального уряду, який перерозподіляє державний бюджет на користь менш розвинутих регіонів, аби досягти певного вирівнювання розвитку та політичної стабільності». У багатоетнічних країнах з виразними регіональними відмінностями «перерозподіл ресурсів держави створює передумови для виникнення сепаратистських і націоналістичних рухів»².

У більшості сучасних наукових праць європейських вчених терміни «регіон», «регіональна політика», «регіональний розвиток», «регіональні пріоритети та інтереси» тощо охоплюються поняттям «регіоналістика». Утім, як зазначав академік І.Ф. Курас, сучасного розуміння вказаних категорій і понять не існує ані серед вітчизняних політиків, які найчастіше спекулюють ними, ані у більшості вчених; при цьому аналіз правової нормативної бази свідчить, що їхнє розуміння є неповним і нерідко позбавленим

теоретичної основи. Нерозробленість цих понять (передусім «загальнонаціональні та регіональні інтереси») відображає загальну методологічну кризу нашого суспільствознавства, в тому числі незавершеність визначення характеру взаємозв'язку міжнаціональних відносин з державотворчими процесами³.

Представники економічної науки, які активно займаються проблемами регіональної економіки, наголошують на тому, що однією з прикметних ознак розвитку сучасної економічної науки та соціально-економічної політики є посилення інтересу до поглибленого аналізу регіональної проблематики в усіх її вимірах, а регіоналістика стає нині своєрідною формою теоретичного й практичного опанування новітніми інтеграційними процесами, що визначають долю держав й особливості історичного поступу людства в цілому⁴.

У контексті досліджуваної нами проблеми виокремимо визначення *регіоналізму* (англ. regional, від лат. regionalis — місцевий, обласний) вітчизняними вченими як «врахування національних, економічних та інших особливостей, притаманних певному регіонові тієї чи іншої країни; політика, спрямована на об'єднання групи держав певного регіону, залежних одна від одної в економічному, політичному та військовому аспектах»⁵.

Ключовим у визначенні цього поняття є застосування системного підходу до регіону як до явища, під яким розуміють частину території країни, що характеризується комплексом властивих їй природно-географічних та інших ознак, може збігатися з межами адміністративно-територіальної одиниці або об'єднувати території кількох таких одиниць. Отже, регіон **як соціотериторіальний комплекс**, що є цілісною просторовою організаційною формою життєдіяльності населення, яка охоплює сфери проживання, професійно-трудова, суспільно-політична, культурно-духовна та соціально-побутова діяльності, підпорядкований єдиному політико-адміністративному центру і об'єднаний різноманітними зв'язками — виробничо-трудовами, соціально-економічними, культурно-духовними та ін. При цьому регіоном, залежно від країни, називають різні інституційні форми і, в деяких випадках, вони є досить неоднорідними: можуть бути у вигляді середовища здійснення регіональних заходів, в рамках якого відбуваються процеси деконцентрації влади, є особливою формою децентралізації управління. І.Ф.Курас особливо наголошував на необхідності комплексного розв'язання завдань етнонаціональної та регіональної політи-

ки; на тому, що «небезпека перетворення регіональної політики у «заручницю» політичного протиборства надто реальна, щоб зволікати із здійсненням реальних кроків у напрямі її оптимізації з урахуванням інтересів і потреб етнічних груп, які там компактно проживають». При цьому він застерігав, у зв'язку зі спробами певних політичних сил розіграти «етнічну карту» в Криму, гратися на відмінних ціннісних орієнтаціях населення Сходу та Заходу України, від впровадження стандартизованих підходів до визначення пріоритетів регіональної політики⁶.

Залежно від визначення поняття регіону, можна виділити різні аспекти такого явища, як регіоналізація, яка виявляється інституційним заходом, спрямованим на належне визначення додаткового до вже існуючих рівня децентралізації, достатньо широкого для реалізації завдань благоустрою, розвитку (економічного, соціального і культурного) та координації, зокрема на засадах взаємозалежності та взаємодії, яка нині властива європейським територіям, а також достатньо наближеного до громадян для того, щоб залишатися під їхнім контролем⁷.

За висновком І.Ф. Кураса: «Регіоналізація у політичному розумінні має прихований зміст, оскільки вона за певних умов може підривати державу як таку, загрожуючи її єдності. Йдеться про державу, в межах якої регіоналізація є реальною спробою знайти вихід із політичного напруження, що позначається на інституційній єдності держави через значну різноманітність її складових формувань... у політичному розумінні регіоналізація є концепцією, наближеною до федералізму, а отже виникає новий тип держави — регіоналізована держава»⁸.

Радикальними прихильниками вітчизняного регіоналізму цей феномен розглядається навіть як форма суспільної ідеології. Підкреслюється, що *етнополітичний регіоналізм* є ідеологією та політичною практикою регіональних груп у межах певних етносів, що відстоюють ідеали і цінності, які доповнюють або відрізняються від загальнонаціональних цінностей⁹. Виходячи з тих міркувань, що етнонаціональні відносини в Україні великою мірою визначають регіональні особливості, В. Устименко доводить, що процес регіоналізації (під яким він розуміє керованість цим процесом з боку держави, аби не допустити непрогнозованого розвитку ситуації в цілому в Україні і на рівні регіонів) є одним з найбільш складних питань внутрішньополітичного життя держави. Відтак, як слушно відмічає цей дослідник, «зараз як ніколи потрібна

державна програма наукових досліджень стану та особливостей етнополітичних процесів в різних регіонах України»¹⁰.

Регіоналістика має давні традиції, одним з перших її теоретиків вважається Й.Г. фон Тюнен, відомий своїм дослідженням «Ізольована держава в її відношенні до сільського господарства і національної економіки», що базувалося на засадах ринкової економіки. Й. Тюнен, а у подальші роки — А. Вебер (серед його основних робіт: «Теорія розміщення промисловості», 1925 р.) в загальних рисах сформулювали теорію ефективного розміщення виробництва, яка складає «ядро» сучасної регіоналістики. Помітною подією у розвитку цього напрямку стала поява у 50-х рр. минулого століття праць двох відомих американських економістів В.Леонтєва («Дослідження структури американської економіки») і У. Ізарда («Розміщення виробництва та економіка ефективного використання простору»). У своєму дослідженні «Методи регіонального аналізу. Вступ до регіонознавства» У. Ізард наголошує, що теорія про регіони зобов'язана виявити площини взаємодії основних політичних, соціальних й економічних сил тією мірою, в якій ці взаємодії визначають нематеріальні цінності суспільства, обумовлюють його поведінку і процес визначення соціальних ідей, ведуть до конкретних рішень щодо політики, яка визначає міжрайонну структуру і функції окремих територій¹¹. Сформульована таким чином теорія регіоналістики з її вельми широким спектром пріоритетів не могла надто задовольняти потреби владних структур командно-адміністративної політичної системи, якій було притаманне ігнорування національних та територіальних інтересів розвитку.

Наукові основи регіональної політики індустріального етапу розвитку суспільства формувалися на Заході, починаючи з 20–30-х рр. ХХ ст. Саме на цей час припадає розробка теорії державного регулювання економіки, основні принципи якої були сформульовані Дж. М. Кейнсом. Деякі її положення у подальшому були переглянуті й розвинені представниками неокейнсіанства та посткейнсіанства. На зміну посткейнсіанській прийшла неокласична теорія, яка відстоювала принципи та методи регулювання міжрегіональних нерівностей на основі використання суто ринкових інструментів, стимулювання інвестицій та залучення приватного капіталу у слабозвинені регіони, залишаючись при цьому у концептуальних межах індустріального суспільства. При цьому сучасні регіоналістські концепції пріоритетним питанням вважають також оптимізацію територіально-організаційної системи

держави. Ці та інші здобутки вчених Західної Європи по сьогодні мають актуальне значення і для формування регіональної політики тих країн, які знаходяться на перехідному етапі свого розвитку.

Перехід держав Європейського Союзу від неоекейнсіанської до неоліберальної моделі економіки ознаменував відмову від повної гомогенізації регіонів, водночас головною метою регіональної політики в ЄС на період 2007–2013 рр. визначено їх конвергенцію, стимулювання розвитку інфраструктури регіонів, посилення європейської кооперації тощо.

Аналізу зарубіжного досвіду формування та здійснення регіональної політики, зокрема «нового регіоналізму» (в країнах ЄС, постсоціалістичних країнах Центрально-Східної Європи) присвячено чимало наукових публікацій зарубіжних дослідників (М.Верушевська, Л.Вірт, М.Гуннарсон, Б.Гурне, Ж.Зіллер, У.Ізард, С.Келроу, М.Кітінг, А.Макмастер, Е.Маркузен, А.Пробст, Ф.Содербаум, С.Тарроу, Б.Хеттне, П.Юкарайнен та ін.). У 1990-х рр. з'явилися праці, автори яких вважають регіон найкращим організаційним рішенням для сучасного глобалізованого суспільства (Е.Куннінгем, К.Охмає, Л.С.Рамірес, М.Сторпер, А.Скот та ін.). У 1997 р. побачила світ монографія М. Кітінга і Дж. Лонгліна «Політекономія регіоналізму», яку на Заході вважають «біблією європейського регіоналізму», а у 1998 р. — праця М. Кітінга «Новий регіоналізм у Західній Європі. Територіальна реструктуризація та політичні зміни»¹². Проблематикою розвитку регіоналізму у контексті посилення європейських інтеграційних процесів, розширення ЄС також займаються Д.Андерсен, А.Бенц, С.Боррас-Аломар, Б.Б'янкері, Г.Гожеляк, Т.Зонова, А.Куклінські, М.Петерсен та ін. Якісним змінам у європейській регіоналістиці сприяли наукові дискусії наприкінці 90-х рр. ХХ ст. — початку ХХІ ст., в яких знайшли свій відбиток ідеї конкуренції міст і територій, регіоналізації глобального простору, територіального планування, прогнозування та регіонального аналізу.

У працях американських дослідників В. Барнза і Л. Ледебур «Нові регіональні економіки»¹³ було здійснено спробу створити «нову політичну економію», яка ґрунтується на регіональній структуризації економіки. Нова економічна парадигма спирається на такі засади: 1) основними цеглинами національної економіки виступають саме економічні регіони, а не політико-адміністративні одиниці; 2) центральним завданням економічної теорії та економічної політики є оптимізація внутрішньої інтеграції та взаємоза-

лежності регіонів; 3) територіально-господарські системи не обмежуються політико-адміністративними кордонами, а здатні виходити за їх межі; 4) системи економічних районів є відкритими і пов'язані з іншими національними системами світового господарства. Регіони європейських країн поступово трансформуються з одиниці адміністративно-територіального устрою у політичний регіон. Така тенденція набула стійкого і послідовного характеру і притаманна як федеративним, так і унітарним державам, обумовлюючи їхній розвиток у регіональному форматі.

Помітний інтерес до проблематики зарубіжного регіоналізму проявляють вітчизняні дослідники (М.Бочок, Б.Данилишин, Л.Зайцева, О.Іщенко, М.Лендбел, Г.Линевич, І.Михасюк, О.Мельник, О.Молодцов¹⁴, які, зокрема, особливо наголошують на тому, що сьогодні європейський регіоналізм наполегливо відстоює прагнення регіонів утвердитися автономними суб'єктами політичних процесів, перебрати на себе частину повноважень центральних органів влади. Політика європейського регіоналізму передбачає модифікацію ролі регіону вже не в рамках держави, а загалом у всій інституційній архітектоніці Європи, його перетворення на партнера європейських інституцій. Все це, у свою чергу, характеризує виклики «нового регіоналізму» і насамперед — засадам державного суверенітету та територіальній цілісності держави.

Водночас значні досягнення в оптимальному поєднанні процесів регіоналізації та інтеграції належать західній етнополітології та практиці розв'язання регіональних проблем у багатьох країнах Європейського Союзу. Це, *по-перше*, проведення демократичної етнонаціональної політики; *по-друге*, гнучке впровадження децентралізації, автономізації та федералізації на рівні окремої держави, а також ЄС; *по-третє*, застосування принципу субсидіарності, суть якого полягає у тому, що влада має бути максимально наближена до громадян, а на «верхні поверхи» її добровільно передається лише стільки, скільки потрібно для забезпечення етнополітичної стабільності суспільства. Відповідно до принципу субсидіарності Європейське Співтовариство є триступеневою системою: регіон (земля, кантон, провінція) — держава — співтовариство держав. На кожному рівні існують свої законодавчі та виконавчі органи, функції яких чітко розмежовані. При цьому за регіонами закріплені ті з них, що конче потрібні для сучасного самоврядування, зокрема додаткові владні повноваження, фінансова автономія тощо.

Офіційною моделлю ЄС стала «Європа регіонів», що було затверджено у «Хартії регіоналізму», прийнятій Європейським Парламентом у листопаді 1988 р. Про практичну реалізацію ідеї регіоналізму сьогодні свідчить функціонування у Західній Європі відповідних інституцій. Як показовий приклад: діяльність Асамблеї європейських регіонів, яка має за мету всіляко сприяти регіональній інтеграції та співробітництву в Європі поза існуючими державними кордонами.

Давні витоки і тривалі традиції має українська регіоналістика, що базується на класичній концепції регіоналізму¹⁵. Академік І.Ф. Курас вказував, що західноєвропейський регіоналізм розвивається на тлі розвинутої економіки країн Європейської Співдружності, стабільної політичної системи і соціального консенсусу — тобто за умов, яких поки що немає в Україні. Відтак, за його досить слушним висновком, механічне запозичення західноєвропейських ідей регіоналізму (а саме вони є наріжним каменем ідей федералізму) неможливе: «Такий однозначний підхід був би некоректним з наукової точки зору і сумнівним — з політичної. В Європі, Північній Америці успішно діє регіоналізм співробітництва, у нас в абсолютизованому варіанті він може нині виявити себе переважно як регіоналізм конфліктогенний, відцентровий»¹⁶.

Особливої актуальності наукова регіоналістика набула з проголошенням державної незалежності України, що, у свою чергу, значно посилило значущість основних ідеологем концепції регіоналізму в сучасних наукових дослідженнях в галузі етнополітики. Заслугує на увагу дослідницький підхід вітчизняного вченого-економіста В. Поповкіна до визначення поняття «цілісності регіонів». На думку вченого, регіон становить цілісність власне природного середовища, матеріального середовища, створеного людиною, і соціуму; «різні типи регіонів формуються та існують завдяки певним типам взаємозв'язків між цими трьома середовищами», тобто регіони — «специфічні триєдності»¹⁷. Висновок про цілісність людських і природних систем, акцент не на матеріальних, а на духовних силах в економічному розвитку регіонів, що визначає сутність концепції регіональної «триєдності», є принципово важливим для розробки теорії регіоналістики, в якій детермінуючим чинником (головною домінантою) має бути людина. На таких концептуальних засадах формувалася сучасна Львівська наукова школа економічної та соціальної регіоналістики, а саме: системний та комплексний, еволюційний та генетичний, гу-

маністичний та інші підходи, державотворча та загально-цивілізаційна спрямованість наукових досліджень.

Актуалізація питань державної регіональної етнополітики в Україні стала закономірною відповіддю на значні соціально-економічні трансформації, що відбулися в регіонах за роки державної незалежності, з огляду на низку суттєвих протиріч у взаємовідносинах між центральними та регіональними органами виконавчої влади, органами виконавчої влади та місцевого самоврядування щодо вирішення нагальних проблем регіонального та місцевого розвитку.

Значна частина вітчизняних наукових розробок, де розглядаються проблеми регіоналістики, орієнтовані на аналіз економічних регіональних проблем, організації управління регіональним розвитком, які властиві індустріальному типу суспільства. Зарубіжний досвід формування та здійснення регіональної політики, а також сучасні проблеми та підходи до формування нової регіональної політики України, стратегічні пріоритети розвитку українських регіонів всебічно аналізуються в працях З.Варналія, М.Данилишина, М.Долішнього, С.Злупка, І.Лукінова, Ю.Макогона, А.Максюти, А.Мокія, Я.Олійника, А.Павлюка, С.Романюка, В.Симоненка, Д.Стеченка, В.Чужикова, М.Чумаченка та ін. вітчизняних дослідників.

За висновком проф. В. Чужикова, Україна не може не включитися в глобальну динаміку регіонів, вплив внутрішніх факторів на яку з кожним роком зменшуватиметься, а зовнішніх, навпаки, — зростатиме, що може призвести до загострення саме локальної конкуренції¹⁸. Вітчизняна дослідниця Т. Уманець недовіком усіх теорій регіонального розвитку вважає кількісний підхід, динаміка якого досліджується переважно з точки зору темпів економічного зростання, без урахування динаміки всієї системи розвитку регіону. Найбільшою мірою прийнятні для України, на її думку, ідеї «адаптерів»: якщо держава намагається стимулювати економічний розвиток у свідомо непривабливих для приватних інвесторів регіонах, то її зусилля виявляються частіше безрезультатними. При цьому частина заходів державного регулювання повинна бути спрямована на стимулювання зростання найбільш проблемних регіонів¹⁹.

На загальному тлі наявної суперечності між територіально-політичною і етнокультурною моделями формування української нації, між прихильниками громадянської моделі її побудови

та представниками етнічного націоналізму, важливим вважаємо наступне зауваження вітчизняного вченого О. Омельченка про те, що абсолютизація економічного чинника та його впливу на суспільно-політичні процеси в Україні, з одного боку, є відображенням досить поширеної в українському суспільстві тези про нездоланність (принаймні найближчим часом) регіональних, культурно-етнічних та інших протиріч і відмінностей, що розділяють і розпорошують українське суспільство, заважаючи процесу націотворення («тенденція до певного спрощеного розуміння процесів розвитку нації»); абсолютизація економічних змін призводить до пониження і гальмування культурно-духовного чинника у процесі формування української модерної нації²⁰.

У працях вітчизняних вчених ґрунтовно аналізується досвід соціально-економічного розвитку України протягом останніх років та робиться наголос на тому, що регіональні диспропорції перетворилися на гальмівний чинник забезпечення високих темпів економічного зростання на всій території України; незавершеність правового та організаційного оформлення системи державного управління та місцевого самоврядування на всіх рівнях територіальної організації влади не сприяє забезпеченню належних темпів демократизації та розвитку громадянського суспільства у державі²¹.

З виданих останнім часом наукових праць вітчизняних вчених з цієї проблематики окремої уваги заслуговують колективні монографії «Державна регіональна політика України: особливості та стратегічні пріоритети»²²; «Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку»²³. Водночас з'являються інші праці, які більшою мірою орієнтовані на регіональне регулювання інноваційних процесів, осмислення різних аспектів становлення інформаційного суспільства. Теоретичні та практичні аспекти державного регулювання розвитку регіонів в Україні проаналізовано у докторській дисертації В. Керецмана²⁴.

За наявності розбіжностей у визначенні науковцями поняття «регіональна політика», тлумаченні його змісту та формулюванні мети цієї політики, вважаємо слушним висновок вітчизняного економіста М. Чумаченка про те, що «під регіональною політикою можна розуміти діяльність влади на регіональному рівні», яка повинна базуватися на принципах пріоритетності загальнонаціональних інтересів, що передбачає насамперед врахування особливостей регіонів, вирівнювання рівнів їх соціально-еконо-

мічного розвитку, забезпечення для всіх регіонів однакових умов розвитку, дотримання закономірності й стабільності у розподілі владних повноважень між центром і регіонами²⁵. Наведені показники, в принципі, охоплюють усі основні блоки функціонування регіональної соціально-економічної системи, але, як відмічав М. Долішній, вимагають доповнення й конкретизації задля надання запропонованій системі більшої відповідності процесам соціально-ринкових перетворень. Тільки тоді на їх основі можна розробляти ефективну соціально-економічну політику в регіоні. При цьому вчений наголошував на тому, що регіональна політика повинна означати перш за все політику, яка у визначенні має бути уточнена ознаками, що відрізняють її від інших видів політики. При визначенні терміна «регіональна політика», за М. Долішнім, є необхідність тлумачення цього поняття як в широкому, так й у вузькому розумінні. «В першому випадку це означає політику, яку здійснює держава по відношенню до регіонів, і самі регіони в межах наданих їм прав і повноважень. У другому — регіональна політика зводиться виключно до дій держави, в цьому контексті можна казати про державну регіональну політику»²⁶.

Для сучасних дослідників регіональних процесів важливими є два принципові моменти у визначенні поняття «регіональна політика», на чому також наголошував М. Долішній: перший з них характеризує довільне тлумачення дослідниками ключового слова цього поняття — «політика», адже далеко не всі заходи, що реалізуються державою чи місцевими органами влади, є виразом практичного втілення певного виду політики як системи дій, орієнтованих на досягнення поставлених цілей; другий же полягає в осмисленні поняття інтересів суб'єктів регіональної політики, тобто мова йде не тільки про те, хто їх виражає і якими методами відстоює. Саме невизначеність та правова нерегламентованість фундаментальних принципів регіональної політики у практичній площині набирає ознак спотворених форм так званого регіонального егоїзму. Отже, робить висновок вчений, регіональну політику треба розглядати крізь призму конкретизації інтересів, які вона реалізує: «Наскільки специфічними є інтереси регіонів, що відображають історичні, етнічні, природні, економічні, соціальні, культурні особливості територій, настільки конкретно диференційованими є інтереси держави по відношенню до них... Таким чином, у широкому розумінні регіональна політика — це система цілей і дій, що спрямовані на реалізацію інтересів держави

щодо регіонів та внутрішніх інтересів самих регіонів, яка реалізується за допомогою методів, що враховують історичну, етнічну, соціальну, економічну та екологічну специфіку територій»²⁷.

У цьому контексті відмітимо слухне зауваження С. Римаренка: «Етнонаціональні відносини, як складова соціальних відносин, опосередковують будь-яке буття — економічне, політичне, моральне і т.д., взаємодію етносів один з одним. Ці відносини являють собою об'єктивний зріз суспільних відносин, процес життєдіяльності людини, яка включається в ці відносини ... задовго до того, як стає суб'єктом відносин виробничих, політичних, культурних, духовно-ідеологічних та ін.»²⁸.

Отже, як показує аналіз наукової літератури, існують суттєві розбіжності у визначенні поняття «регіональна політика», часто ототожнюючи його з «регіональним розвитком». При цьому в найбільш поширеному варіанті розуміння регіональної політики (так само як і регіоналізму) економічний аспект домінує над іншими складовими регіонального життя. Однак, регіональні процеси є значно багатограннішими. Академік М. Долішній наголошував на тому, що звужувати поняття регіональної політики до суто економічного регулювання є некоректним, тим більше в період системної трансформації всіх сторін суспільного життя. До того ж фундаментальні засади проведення регіональної соціально-економічної політики визначають соборність і територіальна недоторканість (цілісність) України, на які, безумовно, великий вплив мають етнополітичні процеси в країні, явище політизації етнічності.

Дуже важливим принципом сучасного регіоналізму є налагодження тісних міжрегіональних економічних зв'язків у межах єдиного ринкового простору, забезпечення територіальної недоторканості та єдності країни. Відтак, зроблений М. Долішнім висновок про те, що теорія про регіони має будуватися на системних засадах, є досить актуальним для сучасних етнополітичних досліджень²⁹. Так, згідно з позицією вітчизняного дослідника проблематики регіонального розвитку України Д.Стеценка комплексний системно-діагностичний аналіз населення регіону (є одним з основних напрямів дослідницької роботи з оцінки регіонального соціально-економічного розвитку) передбачає проведення аналізу соціально-демографічних характеристик, зайнятості, міжетнічних відносин, політичної структури, рівня життя, якості розбудови соціальної сфери, стану громадської думки представників конкретного регіону, що дає можливість отримати системну картину

як стану, так і тенденцій його розвитку, а також виявити проблемні лінії зв'язку між розвитком тих чи інших процесів. За проведення такого аналізу основний акцент в аналітичній роботі робиться: по-перше, на вивченні характеристик населення та соціальних процесів (у т.ч. етнополітичних — вивчається етнополітичний баланс, міграція); по-друге, на глибокому дослідженні економіки, її провідних галузей; поряд з економічним потенціалом досліджується потенціал соціальної активності та позиції різних груп населення. У контексті досліджуваної нами проблеми вважаємо слушним визначення цим вченим регіонального розвитку як процесу зміцнення (або, як мінімум, стабілізації) потенціалу території з орієнтацією на соціальні пріоритети, що, зокрема, пов'язано із подоланням дисбалансу окремих компонентів у розвитку регіонів³⁰.

Особливої уваги заслуговує праця академіка І.Ф. Кураса «Етнополітологія. Перші кроки становлення» (2004 р.), яка є продовженням книги «Етнополітика: історія і сучасність» (1999 р.), присвячена ґрунтовному аналізу широкого спектру етнополітичних проблем у їх історичному та сучасному вимірах, де чільне місце відведено теоретико-методологічним засадам, понятійно-категорійному апаратові державної регіональної політики, дослідженню поліетнічної структури та етнополітичних процесів в сучасній Україні під кутом зору викликів «нового регіоналізму». При цьому І.Ф. Курас особливо наголошував на тому, що «на часі аналіз регіональних, етнічних, цивілізаційних особливостей українського соціуму і пов'язаних з ними факторів конфліктогенності і загрози стабільності»; вважав важливим дослідження взаємопов'язаних проблем регіоналізму, толерантності і консолідації народу України, загалом етнополітичних аспектів націо- та державотворення³¹.

У контексті досліджуваної нами проблеми варто відмітити праці вітчизняних вчених, у яких проаналізовано етнополітичні аспекти розбудови Української держави, основні тенденції сучасних трансформаційних процесів, зокрема, у контексті проведення адміністративно-територіальної реформи, модернізації територіального механізму організації влади, реформування системи місцевого самоврядування. Це праці В.Горбатенка, В.Євтуха, О.Картунова, І.Кресіної, Ю.Куца, В.Лісничого, О.Майбороди, Н.Макаренка, Л.Нагорної, П.Надолішного, Ю.Римаренка, С.Римаренка, Л.Шкляра та ін.

Етнокультурні та економічні передумови регіоналізації в Україні комплексно проаналізовано в роботах С.Власова, В.Поповкіна,

О.Стегнія, М.Чурилова, О.Шульги та ін. Теоретико-методологічному аналізу етнонаціонального аспекту адміністративної реформи, розбудові нової системи врядування на засадах територіальної диференціації етнонаціональної політики в Україні присвячена докторська дисертація П.Надолішнього³²; управлінському аспекту етнополітичних державотворчих процесів в Україні — докторська дисертація Ю. Куца³³. Етнічні протиріччя і конфлікти, етноконфліктний потенціал України ґрунтовно аналізуються у роботах В. Котигоренка, О.Кривицької, О.Маруховської, О.Уткіна та ін. Проблема оптимізації взаємодії політичного керівництва та державного управління в процесі модернізації політико-адміністративної системи України аналізується у докторській дисертації В.Токовенко³⁴.

На основі результатів комплексних теоретичних та прикладних досліджень П.Надолішній розглядає, зокрема, такі проблеми адміністративної реформи, як етнорегіональна обумовленість запровадження раціонального адміністративно-територіального устрою; вплив етнічного фактора на процес територіальної організації державного управління і місцевого самоврядування. За висновком вченого, процес автономізації в Україні слід розглядати як формування самоврядних етнонаціональних територіальних та екстериторіальних колективів з відповідним обсягом законодавчих визначених повноважень, у контексті деконцентрації владних повноважень і децентралізації функцій державного управління.

При визначенні ролі регіоналізму в сучасних етнополітичних дослідженнях важливим вважаємо зроблений провідними вітчизняними вченими акцент на дослідженні державної політики у сфері національних відносин як насамперед міжрегіональної політики щодо врахування етносоціальних особливостей стосовно національних меншин усередині країни, розвитку економічного балансу та культурних традицій тощо. Серед публікацій, що започаткували процес класифікації та типологізації етносів України за системою певних ознак, варто відмітити розробки М.Шульги, у яких визначено такі індикатори розвитку та зміни етнонаціональної структури держави, як кількісний склад, мовна характеристика, етнографічні особливості побуту, фольклору, релігійно-конфесійні ознаки, а також регіональні відмінності³⁵.

Зарубіжний досвід розвитку регіоналізму у контексті європейських інтеграційних процесів проаналізовано у дисертаційних роботах вітчизняних дослідників Р. Калитчака і Т. Козак^{36,37};

вплив ідей «нового регіоналізму» на трансформаційні, у тому числі політичні процеси в сучасній Україні — у дисертаційних роботах В. Зуєвої³⁸, Т. Кучеренко³⁹, Г.Макарова, який ґрунтовно проаналізував та систематизував основні підходи до розуміння змісту поняття регіоналізму у політичній науці⁴⁰. Регіоналізм є також об'єктом ґрунтового соціологічного дослідження у працях вітчизняних вчених-соціологів⁴¹.

Так, у дисертаційній роботі Р. Калитчака, присвяченій аналізу італійського регіоналізму, зокрема розглянуто проблематику історичних регіональних диспропорцій соціально-економічного характеру, показано роль інтеграційних процесів у практичній політичній сфері діяльності регіонів. На думку дослідника, політичний регіон є територіальною спільнотою, яка прагне до виокремлення (або вже досягла його) в межах просторової структури суспільства та конституювання як автономна політична одиниця. Політичний регіоналізм визначено ним як систему поглядів та ідей, яка намагається обґрунтувати доцільність утвердження регіону як повноправного суб'єкта політичного процесу та діяльність, що спрямована на досягнення цієї мети⁴².

У дисертаційній роботі, присвяченій впливу регіонального фактора на розвиток політичного процесу, Т. Кучеренко доводить, що сучасні адміністративно-територіальні одиниці відповідають розмірам України, ієрархії соціально-економічних центрів і співвідносяться з одиницями регіоналізованих країн Європи, особливо Франції, Італії, Іспанії; вважає за доцільне розукрупнення адміністративних районів в Україні, розробивши нову класифікацію її областей за критеріями соціально-економічного розвитку⁴³.

В історико-культурному контексті розглядає поліетнічність як один з факторів, що сприяють дезінтеграції України, В.Зуєва, котра до чинників дезінтеграційного порядку відносить цивілізаційний аспект, на базі якого здійснює класифікацію регіонів України, враховуючи їх національний склад населення. Водночас, на її думку, регіональна розмаїтість, поряд з культурною, релігійною та мовною, «повинна бути визнана як позитивний фактор», нова парадигма регіональної політики України «не припускає перспективи деетнізації й втрати своєї етнічної та регіональної самобутності». При цьому вона декларує можливість інкорпорації багатоетнічних регіонів в систему української державності⁴⁴. Вважаємо, що вказана дослідниця досить однобічно підійшла до розгляду впливу поліетнічності на розвиток полікультурної країни,

адже стан етносоціального та етнополітичного розвитку України великою мірою зумовлений поліетнічністю її населення. Відтак, в основу державної етнополітики має бути покладено такий важливий принцип, як «визнання поліетнічності і полікультурності українського суспільства його суспільною цінністю, яка потребує захисту і збереження, недопущення примусової асиміляції та акультурації етнічних спільнот». При цьому вельми актуальним є «неухильне дотримання владою у своїй діяльності принципу збереження територіальної цілісності України при формуванні та реалізації державної етнополітики».

З наукових праць останніх років окремої уваги заслуговує монографія В.Семиноженка і Б. Данилишина «Новий регіоналізм»⁴⁵, низка публікацій, присвячених характеристиці етнополітичного регіоналізму як політичного явища в сучасній Україні, особливостям прояву етнополітичних процесів у регіональному розрізі та державної регіональної політики України (О.Галенко, Т.Горбань, Л.Лойко, Н.Макаренко, О.Молодцов, В.Устименко та ін.). В переході від переважно вертикальних способів взаємодії держави з суб'єктами місцевого і регіонального розвитку до переважно горизонтальних стосунків, від моноцентричної моделі державної регіональної політики до поліцентричної моделі і самоорганізації місцевого та регіонального розвитку вітчизняні дослідники вбачають логічний зв'язок між розвитком концепцій влади, формуванням елементів інформаційного суспільства, виникненням та розповсюдженням теорії «нового регіоналізму», основні постулати якої спираються на:

- визнання соціального капіталу, інформації та знань як ключового чинника розвитку територій на основі поширення і впровадження технологій та інновацій;

- необхідність утворення спеціальних інституцій (організаційних структур), які мали б цілеспрямовано займатись розв'язанням проблем місцевого розвитку;

- децентралізацію регіональної політики, передачу більшої частини повноважень з її реалізації з центрального на регіональний та місцевий рівні;

- необхідність переходу від політики фінансової підтримки та розвитку інфраструктури окремих адміністративно-територіальних одиниць до політики просторового розвитку — збалансованої розбудови всієї території країни за рахунок створення регіональних мереж (партнерств) розвитку;

– пріоритетну орієнтацію регіональної політики на мікро- та мезорівні, на яких найбільш ефективно можуть бути реалізовані програми просторового розвитку;

– необхідність впровадження принципів поліцентричності (багаторівневого характеру прийняття рішень) та варіативності у формуванні програм регіонального розвитку як відповіді на багатоваріантність соціально-економічної ситуації в регіонах, бажання зберегти специфіку та забезпечити сталість місцевої економіки;

– інституалізацію колективних інтересів, впровадження контрактної культури відносин між державою, органами публічного управління місцевого та субнаціонального рівня та системними акторами міжрегіонального розвитку, що є основою активізації соціального капіталу, налагодження соціального партнерства між органами управління всіх рівнів, бізнесом, громадським сектором.

Враховуючи особливу складність соціально-економічних, етнополітичних процесів в окремих регіонах України, політика регіональної безпеки повинна передбачати розробку відповідних програм і стратегій щодо проблемних регіонів, і, що дуже важливо, — чіткі організаційно-правові та фінансово-економічні механізми їх реалізації та відстеження критичних показників. Українські фахівці з етностатистики вказують, що зараз як ніколи потрібна державна програма наукового дослідження стану та особливостей етнополітичних процесів в різних регіонах України з ретельно розробленим прогнозуванням їх потенційного майбутнього⁴⁶. Зокрема, експерти вважають за необхідне прийняття на законодавчому рівні Концепції державної регіональної політики, яка містила б етнонаціональні аспекти; надання поліетнічного характеру Раді регіонів при Президентові України, який «взяв би на себе ініціювання етнорегіональної політики, її координацію, розробку основоположних принципів, методів, відповідних механізмів тощо»⁴⁷.

Узагальнюючи публікації з питань регіональної політики та регіонального розвитку України, С. Сонько виокремлює таку основну тенденцію: старе намагання привнести в теорію регіоналістики ідеологічний компонент — національну ідею відродження українських традицій і старожитностей, зокрема у розселенні. Межі «адміністративних областей», «адміністративних районів», «економічних районів», «економічних регіонів», на думку цього дослідника, не мають жодного відношення до об'єктивного

механізму регіональних процесів, саме тому пошук інваріантних просторових одиниць та іманентних їм регіонів є сьогодні головною задачею учених⁴⁸.

Розгляд джерельної основи дослідження розвитку етнополітичних процесів в сучасній Україні у контексті зарубіжного регіоналізму та сучасних його вимірів («нового регіоналізму») передбачає звернення дослідника до офіційних матеріалів з актуальних питань регіональної політики держави — до законодавчих та інших нормативно-правових актів, які регламентують правові відносини у сфері її регіонального розвитку⁴⁹. Незаперечний науковий інтерес становлять матеріали міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференцій з різних аспектів теорії і практики регіоналізму, що ставлять за мету розроблення ефективних механізмів оптимізації інтеграційних процесів та регіоналізації⁵⁰.

Таким чином, проведений нами аналіз ролі основних ідеологем концепції регіоналізму в сучасних етнополітичних дослідженнях свідчить про те, що питання регіонального розвитку, регіональної політики та регіонального управління з урахуванням етнічного чинника сьогодні привертають до себе увагу як науковців, так і представників усіх рівнів державного управління та місцевого самоврядування. Об'єктивно підсилює цю тенденцію політичний курс України на інтегрування в європейські структури, що потребує вироблення та реалізації моделі взаємовідносин з регіонами й управління ними, яка б відповідала принципам регіональної політики Європейського Союзу, сприяла утвердженню нових засад співробітництва у форматі «центр — регіони», загальновищезначущій практиці внутрішнього міжрегіонального співробітництва та міжнародній співпраці територій. Впровадження ефективної етнонаціональної політики вимагає обґрунтування теоретико-методологічних засад регіональної етнополітики України, ґрунтовного вивчення впливу регіональної економіки на етнополітичні процеси, виявлення регіональних соціально-економічних особливостей сучасних трансформаційних процесів, оцінки ресурсного потенціалу регіонів, визначення пріоритетів державної стратегії регіонального розвитку, механізмів і засобів їх реалізації тощо, що загалом визначає актуальність дослідження етнополітичних процесів у контексті концептуальних положень «нового регіоналізму».

Актуалізує здійснення наукових досліджень з широкого кола етнорегіональних питань нинішній перехідний стан розвитку українського етносоціуму, завдання суспільно-політичної його

трансформації на загальному тлі незавершеності процесів конституційної реформи, формування ринкових відносин та інститутів громадянського суспільства, необхідності проведення дієвої політики розвитку територій, регіонів, що підсилює завдання розроблення національної стратегії випереджального розвитку, відпрацювання механізмів зворотного зв'язку між владними інституціями та різними суб'єктами етнополітичного організму держави, створення ефективно працюючої технології управління етнополітичними процесами. Свого подальшого наукового осмислення й узагальнення потребують питання залежності структури міжетнічних відносин від низки чинників політичного, соціально-економічного, гуманітарного та іншого характеру; дослідження динаміки тенденцій в етнополітиці в тісній ув'язці з трансформаційними змінами, проведенням адміністративно-територіальної реформи, а також існуючої практики розробки та реалізації регіональних програм з різних напрямів етнонаціонального розвитку. Більш оптимальне групування державних і регіональних програм надасть змогу визначити пріоритетні заходи щодо подолання негативних тенденцій етнонаціонального розвитку полікультурної країни. Відбір таких заходів повинен базуватись на їх тісному взаємозв'язку, основу якого має складати цільова орієнтація, спрямована на взаємну підтримку, що, безумовно, ставить об'єктивні вимоги до чіткого визначення мети (цілей) кожного заходу, надання їм конкретних вимірювальних характеристик. На базі визначених пріоритетів доцільно сформуванати свого роду «метапрограму», яка дозволить чітко визначити комплекс форм і методів ефективного впливу владних структур на етнонаціональні процеси, підпорядкувати максимальному використанню існуючого потенціалу і можливостей необхідні інституційні перетворення. Існує також нагальна потреба в реалізації спеціальних науково-дослідницьких проєктів, спрямованих на виявлення обумовленої дією етнонаціональних чинників регіональної специфіки сучасних трансформаційних процесів та їх впливу на розвиток суспільства загалом.

---

¹ Короткий Оксфордський політичний словник. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. — С. 586.

² Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю.С.Шемшученка, В.Д.Бабкіна, В.П. Горбатенка. — К.: Генеза, 2004. — С. 562–563.

³ Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. — К.: Генеза, 2004. — С. 192, 195.

⁴ Долішній М.І. Регіональна політика на рубежі ХХ-ХХІ століть: нові пріоритети: Монографія /НАН України, Ін-т регіон. досліджень. — К.: Вид-во «Наукова думка», 2006. — С. 9.

⁵ Політологічний енциклопедичний словник /За ред. Ю.С.Шемшученка, В.Д.Бабкіна, В.П. Горбатенка. — К.: Генеза, 2004. — С. 562.

⁶ Курас І. Державна етнонаціональна політика в умовах становлення відкритого суспільства // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? Зб. — К.: ІПіЕНД НАН України, 2002. — С. 9.

⁷ Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. — К.: Генеза, 2004. — С. 192–193.

⁸ Там само — С. 193–194.

⁹ Галенко О. Етнополітичний регіоналізм в сучасній Україні //Наукові записки /Зб. — К.: ІПіЕНД НАН України, 2002 / Сер. «Політологія і етнологія»; Вип. 19/. — С. 31.

¹⁰ Устименко В. Етнополітичні процеси: стан та особливості їх прояву в регіональному розрізі // Наукові записки / Зб. — К.: ІПіЕНД НАН України, 2002 /Сер. «Політологія і етнологія»; Вип. 19/. — С. 75.

¹¹ Изард У. Методы регионального анализа: введение в науку о регионах. — М.: Прогресс, 1966. — С. 20.

¹² Майкл Китинг. Новый регионализм в Западной Европе // Логос. — 2003. — № 6. — С. 67–116.

¹³ Барнз В., Ледебур Л. Нові регіональні економіки. — Львів: Літопис, 2003. — 196 с.

¹⁴ Мельник Ю.М., Молодцов О.В. Місцевий соціально-економічний розвиток: Порадник для депутатів місц. рад та посадових осіб місц. самоврядування. — К.: Оріяни, 2004. — 120 с.

¹⁵ Злупко С.М. Українська регіоналістика: традиції, здобутки, проблеми // Регіональна економіка. — 1996. — № 1–2. — С. 124–131.

¹⁶ Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. — К.: Генеза, 2004. — С. 202.

¹⁷ Долішній М.І. Регіональна політика на рубежі ХХ-ХХІ століть: нові пріоритети: Монографія /НАН України, Ін-т регіон. досліджень. — К.: Вид-во «Наукова думка», 2006. — С. 16.

¹⁸ Чужиков В. Модернізація регіональної політики в ЄС //Економіка України. — 2008. — № 3. — С. 51–58; № 4. — С. 63.

¹⁹ Уманець Т.В. Методологічні аспекти управління економічним розвитком регіону //Регіональна економіка. — 2006. — № 1. — С. 28.

²⁰ Омельченко О. Витоки української етнополітики //Наукові записки /Курасівські читання — 2005. — К.: ІПіЕНД НАН України, 2006 /Сер. «Політологія і етнологія»; Вип. 30, Кн. 1/. — С. 313.

²¹ Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку: Монографія / За ред. З.С. Варналія. — К.: Знання України, 2005. — С. 8.

²² Державна регіональна політика України: особливості та стратегічні пріоритети: Монографія / За ред. З.С. Варналія. — К.: НІСД, 2007. — 768 с.

²³ Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. — К.: Головна спеціалізована редакція літ-ри мовами нац. меншин України, 2001. — 423 с.

²⁴ Керецман В.Ю. Державне регулювання розвитку регіонів в Україні: теорія і практика: Автореф. дис. д-ра наук з держ. управління / НАДУ при Президентіві України. — К., 2005. — 32 с.

²⁵ Чумаченко Н.Г. Очерки по економике региона / НАН України; Ін-т економки пром-сти. — К.: Наукова думка, 1995. — С. 23.

²⁶ Долішній М.І. Регіональна політика на рубежі ХХ–ХХІ століть: нові пріоритети: Монографія / НАН України, Ін-т регіон. досліджень. — К.: Наукова думка, 2006. — С. 13–16.

²⁷ Там само.

²⁸ Римаренко С. Регіоналізм та регіоналізація // Наукові записки / Курасівські читання — 2005. — К.: ІПіЕНД НАН України, 2006 / Сер. «Політологія і етнологія; Вип. 30, Кн. 1/. — С. 344–350.

²⁹ Долішній М.І. Регіональна політика на рубежі ХХ–ХХІ століть: нові пріоритети: Монографія / НАН України, Ін-т регіон. досліджень. — К.: Вид-во «Наукова думка», 2006. — С. 11, 14–15.

³⁰ Стеченко Д. Актуальні аспекти системно-діагностичного аналізу регіонального розвитку // Вісник УАДУ при Президентіві України. — 2001. — № 2. — С. 144.

³¹ Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. — К.: Генеза, 2004. — С. 9.

³² Надолішній П.І. Етнонаціональний аспект адміністративної реформи в Україні (теоретико-методологічний аналіз): Автореф. дис. д-ра наук з держ. управління / НАДУ при Президентіві України. — К., 1999. — 36 с.

³³ Куц Ю.О. Етнонаціональні державотворчі процеси в Україні (управлінський аспект): Автореф. дис. д-ра наук з держ. управління / НАДУ при Президентіві України. — К., 2005. — 32 с.

³⁴ Токовенко В.В. Оптимізація взаємодії політичного керівництва та державного управління в процесі модернізації політико-адміністративної системи України: дис. д-ра наук з держ. управління / НАДУ при Президентіві України. — К., 2004. — 375 с.

³⁵ Шульга Н. Этносциальное и этнокультурное пространство Украины // Этничность на постсоветском пространстве: роль в обществе и перспективы. Мат. конф. (Киев, ноябрь 1995 г.). — К., 1997. — С. 8–22.

³⁶ Калитчак Р.Г. Італійський регіоналізм у контексті європейських інтеграційних процесів: Автореф. дис. канд. політ. наук / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. — Львів, 2004. — 18 с.

³⁷ Козак Т.М. Регіоналізм та внутрішньодержавна регіоналізація у Сполученому Королівстві Великої Британії і Північної Ірландії: Автореф. дис. канд. політ. наук / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. — Львів, 2003. — 18 с.

³⁸ Зуєва В.О. Інститути і механізми регіонального розвитку в умовах політичної трансформації українського суспільства: Автореф. дис. канд.

політ. наук /НАН України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. — К., 2003. — 20 с.

³⁹ Кучеренко Т.В. Регіональний фактор у політичному процесі України: Дис. канд. політ. наук / Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. — Х., 2001. — 221 с.

⁴⁰ Макаров Г.В. Регіоналізм як чинник політичного процесу у сучасному українському суспільстві: Автореф. дис. канд. політ. наук /Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2005. — 16 с.

⁴¹ Стегній О.Г., Чурилов М.М. Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження. — К., 1998. — 217 с.

⁴² Калитчак Р.Г. Італійський регіоналізм у контексті європейських інтеграційних процесів: Автореф. дис. канд. політ. наук /Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. — Львів, 2004. — 18 с.

⁴³ Кучеренко Т.В. Регіональний фактор у політичному процесі України: Дис. канд. політ. наук / Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. — Х., 2001. — С. 5.

⁴⁴ Зуєва В.О. Інститути і механізми регіонального розвитку в умовах політичної трансформації українського суспільства: Автореф. дис. канд. політ. наук / НАН України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. — К., 2003. — С. 11, 13–14, 16.

⁴⁵ Семиноженко В.П., Данилишин Б.М. Новий регіоналізм. — К.: Наукова думка, 2005. — 160 с.

⁴⁶ Етнос. Нація. Держава: Україна в контексті світового етнодержавного досвіду: Монографія /За заг. ред. Ю.І.Римаренка. — К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. — С. 116.

⁴⁷ Концепція державної регіональної політики: затверджено Указом Президента України від 25 травня 2001 року № 341/2001// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.

⁴⁸ Сонько С.П. Сучасна модифікація теорії економічного районування // Регіональна економіка. — 2005. — № 3. — С. 10, 16.

⁴⁹ Про засади стимулювання розвитку регіонів: проект Закону України 29 січня 2003 р. №3025; Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про засади стимулювання розвитку регіонів» — <http://gska2.rada.gov.ua>; Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку: Монографія /За ред. З.С. Варналія. — К.: Знання України, 2005. — 498 с.

⁵⁰ Матеріали Всеукраїнської конференції «Міжнародні взаємини в Україні: питання інформаційного простору», м. Київ, 14 лютого 2006 р. / Упоряд. С. Бугаєв. — К.: УНЦПД, 2006. — 72 с.; Регіональна політика України: наукові основи, методи, механізми /Зб. наук. праць. За мат. міжн. наук.-практ. конф., м. Львів, 21–23 травня 1998 р. / В 3 ч. — Львів: НАН України; Ін-т регіон. досліджень, 1998. — Ч. I. — 430 с.; Ч. II. — 440 с.; Ч. III. — 336 с.

ПОЛІТИЧНИЙ КЛАС
ПОСТРЕВОЛЮЦІЙНИХ ДЕРЖАВ СНД:
ЗАГАЛЬНЕ, ОСОБЛИВЕ

Не все те золото, що блищить

Революція є складним і багатогранним суспільно-політичним явищем. Особливо широкого вжитку цей термін набув після доленосних подій 2004 р. в Україні, аналогічних змін у Грузії та Киргизстані. Натомість, сприйнявши їх як доконаний факт, ми рідко замислюємось над самим значенням терміна «революція», його генезою та змістом.

Якщо звернутися до енциклопедичного словника Брокгауза і Єфрона, то знайдемо наступне визначення революції: докорінний і швидкий переворот у державному і суспільному ладі держави, що зазвичай супроводжується збройною боротьбою; остання не визнається безумовно необхідною. В спеціальному сенсі революція передбачає, насамперед, участь у перевороті широких народних мас¹.

Сам термін «революція» походить від пізньолатинського слова «*revolutio*», що означає *поворот, переворот*. Революцією є глибокі якісні зміни в розвитку будь-яких природніх явищ, суспільства чи пізнання. Найбільш широко це поняття застосовується до характеристики суспільного розвитку — соціальної революції. Революція відрізняється від еволюції чи реформи як перерва поступовості, якісний стрибок².

Соціальна революція визначається як спосіб переходу від суспільно-економічної формації, яка історично вичерпала себе, до більш прогресивної, докорінний якісний переворот усієї соціально-економічної структури суспільства³.

Українські науковці визначають революцію як різкий, стрибкоподібний перехід від одного стану до іншого, від старого до нового в розвитку певних явищ природи, суспільства, пізнання, переворот у суспільному розвитку або його вияв у тій чи іншій формі суспільного життя⁴.

Постає цілком закономірне питання: чи були відомі події в Грузії, Україні та Киргизії справжніми революціями? Чи не були ці події просто гнівним народним протестом проти низького рівня життя, фальсифікації виборів, надмірної концентрації влади в руках

аморальної сірості, засилля чиновників та низькопробної бюрократії, що жирувала за народний кошт? Революція, у першу чергу, передбачає повалення існуючого державного ладу народними масами, зміну способу існування. Характерною особливістю «кольорових» революцій була хоч і прихована, проте доволі значна і суттєва присутність іноземного елемента. Західні технології, апробовані в Сербії під час повалення ворожого Сполученим Штатам Слободана Мілошевича, мали місце і надзвичайний вплив у всіх трьох випадках на пострадянському просторі. Якщо навесні 2004 року за даними всіх опитувань навіть і близько не вимальовувалося можливості масових протестів і надзвичайної охоти українців до участі в акціях непокори, то вже через півроку весь світ дивувався згуртованості й чисельності наших співвітчизників на Майдані Незалежності. Що змусило людей за такий короткий період часу стати громадянськи активними та настільки політично небайдужими? Що змусило численних українців, що у великій кількості своїй звикли жити за правилом «моя хата скраю» масово виходити на вулиці, не побоюючись можливих наслідків для себе?

Влучний, надзвичайно ретельно організований, чітко і правильно розрахований і грамотно спрямований допоміжний фактор з боку розвинених демократичних держав західного світу, що злився в органічну суміш зі справедливим обуренням й відчаєм знедолених, голодних, а часто і простим невдоволенням цілком забезпечених чи навіть вельми заможних людей утворили той стрімкий потік, що не тільки привів до влади своїх лідерів, але й змінив суспільну свідомість багатьох громадян. Щоправда, дехто навпаки, ще більшою мірою змінив свої погляди в радикальний спосіб та в інший бік, і що більше часу минає з тих пір, коли революція перемогла, тим більше зростає їх кількість. Зростає кількість і тих, хто не симпатизує ані тим, хто виграв, ані тим, хто програв революцію, прагнучи реальної незалежної третьої сили, що їм її пропонують як мінімум з десяток політичних партій, проте жодна з них неспроможна викликати довіри.

Натомість, у кожній державі революційні події мали свою специфіку. В Україні на Майдані Незалежності зібралось важко сказати у скільки десятків разів більше людей, ніж свого часу у центрі Тбілісі. Причому це було зумовлено не тільки значною кількісною перевагою населення України над Грузією й більшою її стратегічною важливістю для Заходу. Проте як в Україні, так і в Грузії головним осередком й «колискою» революційних подій були саме

столиці держав. У Киргизстані ж ситуація була зовсім іншою. Народне невдоволення розгорілося у провінції, що знайшло своє вираження у масових акціях громадянської непокори у містах Джалалабад та Ош. Звідти, переріши у масовий потік, народний гнів рушив на Бішкек. Розігравати силовий сценарій було для правлячої киргизької верхівки небезпечно, а можливо, і надто пізно.

Натомість хвиля «демократизації» пострадянського простору знайшла свій кінець. Випробувані в Сербії, застосовані в Грузії, вдосконалені в Україні й перенесені на киргизький ґрунт технології й легко передбачувані сценарії далі не пішли. Президент Узбекистану Іслам Карімов й білоруський «старина Лука» швидко припинили «визволення» народів своїх держав шляхом виконання силовими структурами перед очочими до демократії, свободи і чогось ще танцю з дубинками (а у Ферганській долині — з кулеметами). Звісно ж, розгін обуреного народу був ще одним підтвердженням деспотії у згаданих державах, проте можна з великим ступенем вірогідності стверджувати, що у разі перемоги кольорових революцій у Білорусі з Узбекистаном становище громадян й економіки цих держав явно не виграло б.

Відома теза про те, що «кольорові» революції проходять тільки в «бананових республіках», на жаль, є вірною. Як зазначає політолог В.Лисенко, внаслідок «кольорових революцій», через їх сутнісну особливість, до влади приходять слабкі, незрілі і політично, і психологічно сили, позбавлені стратегічного мислення у загальнонаціональних масштабах. Їм властивий фаворитизм і трайбалізм (як визначає український політолог Фелікс Рудич) — схильність до культурної і суспільно-політичної племінної віддаленості, простіше — містечковості, клановості і кумівства⁵.

Слід підкреслити також і особливий статус України серед держав, що пройшли через «кольорові революції». Так, в Україні демократичні зрушення сталися у набагато більш суттєвому масштабі, ніж у Грузії чи Киргизстані. Покращився і рівень життя населення. Рівні безробіття та інфляції теж не пішли догори стрибкоподібними темпами. Крім того, кандидат, що програв президентські вибори 2004 р., не тільки не залишив держави (як це було у Грузії з Е.Шеварднадзе й А.Абашидзе, А.Акаєвим у Киргизстані), а й згуртував навколо себе реальну опозицію помаранчевій владі. Наявність потужної, самостійної опозиції завжди була характерною рисою України, що вирізняла її з-поміж держав «керованої демократії» пострадянського простору, і після «помаранчевої революції»

роль опозиції у політичному житті України посилилася ще більшою мірою.

Не можна не зупинитися і на підміні понять у постреволуційних країнах. Після «кольорових революцій» у масовій свідомості громадян і багатьох їхніх провідників сформувався скалічений категоріально-понятійний апарат, що не робить розмежування між такими термінами, як демократія й охлократія, примітивно отожднюючи ці два антагоністичні поняття.

Демократія є формою організації суспільства, його державно-політичного устрою, що ґрунтується на визнанні народу джерелом влади, послідовному здійсненні принципу рівності і свободи людей, їх реальної участі в управлінні справами держави і суспільства, що вимагає цілковитої належності влади народові⁶. Через це демократію не слід плутати з охлократією, пануванням чи владою натовпу або політичних сил, що орієнтуються на безсистемні, провокативні дії, гасла й вимоги неорганізованих мас людей. У сучасних умовах охлократія виявляється переважно у демагогії, популізмі, політичному авантюризмі, правовому нігілізмі, примітивізації суспільних проблем представниками влади, правлячої еліти⁷.

На сьогодні, мабуть, тільки сліпому не видно, наскільки наявним є все перераховане у постреволуційних суспільствах. В.Горбатенко слушно наголошує, що охлократія унеможливорює елементарні гарантії прав і свобод людини і може призвести суспільство до загальної катастрофи⁸. У найширшому ж розумінні охлократією є підкорення державного ладу людному натовпу, що його ведуть демагоги. Нерідко такі провідники, виголошуючи одні ідеї, знаходяться у фінансовій залежності від іноземних елементів, що можуть сповідувати й зовсім іншу ідеологію, натомість дестабілізація ситуації в тій чи іншій країні, будь-яким способом, є засобом досягнення на тих теренах їхніх інтересів. Проте, на жаль, нерідко спостерігаємо радісну реакцію на будь-яке народне стовпотворіння, мовляв, раніше в нас були просто люди, а от тепер... це ж справжній народ, як вміють гуртуватися заради свого майбутнього... А потім ми дивуємось, чому дві третини українців живуть бідно, чому Україна не може позбутися ганебного ярма «зони ризику», чому на одного українця припадає кілька сотень доларів закордонних інвестицій, у той час як на одного угорця чи поляка — стільки ж тисяч.

Слід також підкреслити, що загалом політична й соціально-економічна ситуація у державах, що зазнали кольорових революцій,

не змінилася, як і тон спілкування з ними головних промислово розвинутих демократичних країн Заходу. Невдоволення народних мас державною верхівкою, що її було скинуто революційною хвилею, поступово переросло у невдоволення лідерами революції. Дуже скоро в Киргизії натовп громадян, що боровся з кланом Акаєвих, знову зібрався для подолання клану Бакієвих. В Україні на Майдані Незалежності через два з половиною роки після славнозвісних подій замайоріли синьо-біло-червоно-малинові прапори і палатки, а рейтинг Президента впав, наче курс рубля свого часу.

Запальні грузинські хлопці, що ще не так давно були поборювачами недемократичного Шеварднадзе, повиходили на вулиці протестувати проти нового президента Саакашвілі. При цьому новий режим не завжди був до своїх опонентів таким милостивим, як попередній, і якщо за часів «революції троянд» Шеварднадзе наказав своїм командос сидіти в казармах, не допустивши зіткнень своїх опонентів ані зі бійцями силових структур, ані з своїми прибічниками, то дехто з тих, хто виступив проти нової влади, поплатився за це добрячими синцями і гулями.

Не встиг колишній міністр оборони Грузії Іраклій Окруашвілі, що свого часу вважався найбільш рейтинговим політиком у своїй державі після Михайла Саакашвілі, звинуватити президента в корупції й перевищенні своїх повноважень, як був ув'язнений, і лише після зречення від своїх звинувачень випущений на волю під велику суму застави. Проте, убезпечивши себе втечею за кордон, І.Окруашвілі вибачився перед громадськістю за зречення від звинувачень на адресу М.Саакашвілі й продовжив боротьбу.

Поряд із тим, слід наголосити, що навіть самі Сполучені Штати Америки потрохи холодшають до свого кавказького форпосту. Наприклад, Білий дім дивує судова система Грузії, за якої у 2006 р. було винесено близько сімнадцяти тисяч обвинувальних вироків і лише тридцять сім виправдальних ⁹ (!). Такій «активності» могли б позаздрити навіть сталінські «трійки» тридцятих років. Якщо особа насправді не скоювала злочину, вона, фактично, не зможе довести цього в умовах грузинської судової системи, а про умови утримання ув'язнених, точніше, їх повну відсутність, вже й говорити не варто.

Широкомасштабні протести обуреного народу восени 2007 р. остаточно розвінчали міф про перемогу демократії внаслідок «революції троянд». Невдоволені рівнем життя і станом речей у державі, зубожілі грузинські громадяни зібралися у значно більшій

кількості, ніж їх вийшло чотири роки тому. Натомість президент Саакашвілі вчинив не так, як його попередник, і народ був розігнаний сльозогінним газом і дубинками, що супроводжувалося оголошенням надзвичайного стану у державі. Щоправда, було оголошено і позачергові президентські вибори. В той же час, керуючись категоріально-понятійним апаратом грузинської влади, масові народні протести проти режиму Михайла Саакашвілі осені 2007 р. були не чим іншим, як провокацією російських спецслужб. Натомість аналогічні протести осені 2003 р., внаслідок яких цей режим прийшов до влади, називаються не інакше, як «тріумфом демократії» і т. д.

Як влучно зауважили незалежні зарубіжні експерти, грузинська «революція троянд» розтанула в хмарі сльозогінного газу¹⁰. Увесь світ відмітив жорстокість і нелюдяність зухвалої розправи над справедливо невдоволеним грузинським народом — військові стріляли навмання, не дивлячись навіть, жінка то чи дитина¹¹. Відчуваючи відсутність покращання повсякденного життя, обурених настирливою та безплідною антиросійською риторикою грузинського президента людей дивує, чому адміністрація Саакашвілі витрачає шалені кошти на оборонну галузь, коли, буцімто, проводить соціально-орієнтовані реформи.

Незважаючи на перемогу М. Саакашвілі у першому ж турі дострокових президентських виборів у Грузії в січні 2008 р. та більшість голосів, що її здобула пропрезидентська партія Акі Жол на парламентських виборах у Киргизстані в грудні 2007 р., не можна вважати, що «кольорові революції» себе виправдали та витримали головне випробування кожного режиму — випробування часом. Повномасштабне використання адмінресурсу, добре спланована й систематична дискредитація опозиції через зловживання своїм провладним становищем, а у Киргизстані — ще й жонглювання виборчим законодавством у такий спосіб, як заманеться владі, — є справжніми причинами «перемоги демократів». Та що вже й казати про політику Киргизстану, 60% бюджету якої становить американська платня за оренду військової бази Манас — 200 млн. дол.¹² Неспроможність грузинської опозиції висунути єдиного кандидата значно полегшила тамтешній владі боротьбу за президентське крісло, однак значна незбіжність результатів екзит-пулів з результатами виборів все ж наштовхує на певні думки, адже так звана «революція троянд» 2003 р. розпочалася саме тому, що результати офіційних виборів суперечили екзит-пулам.

Смерть за загадкових обставин Бадрі Патаркацишвілі, найбагатшої людини Грузії, що був, поряд з Леваном Гачачеладзе, головним суперником Саакашвілі у президентській гонці, була сильною втратою для опозиції, що після поразки на президентських виборах розпочала підготовку до реваншу на парламентських.

Таким чином, проаналізувавши політичні процеси в Грузії, Україні та Киргизстані, можна дійти висновку, що попри романтичні сподівання і передчасні оцінки, жодна з цих держав не зазнала революції. Натомість мали місце справедливі протести народу, обуреного бідністю, тотальною корумпованістю державних структур, засиллям олігархів і свавіллям влади.

Доволі швидко розчарування населення у новій владі і крах романтичних сподівань оптимістично налаштованого народу зумовлюється радше не тим, що нова влада у кожній з держав пообіцяла народові надто багато і не змогла втілити в життя озвучені на майданах ідеї, а скоріше ідентичністю новоприйдешньої владної еліти до відсторонених від влади груп. В.Лисенко наголошує, що так звані «еліти» постколєорових країн тяжіють до націонал-популізму, відвертого шахрайства і безвідповідальності. Вони з острахом вдивляються у майбутнє і жадають узаконення принципу «наслідування влади» у будь-якому вигляді, аби знизити ризик особистої відповідальності за скоєне. Недієздатність такої еліти виявляється у відсутності будь-якого натяку на самодостатність, у позаідеологічності, залежності від господаря. «Постколєорова еліта» не є і не може стати носієм національних цінностей¹³.

Не покращилися у своїй головній суті і стосунки «постреволюційних» держав з західним світом. Замість конструктивного діалогу, лунає та сама дипломатична риторика. Якщо нова українська влада переконувала, що через кілька місяців (а потім — через півтора роки) Україна набуде членства в Європейському Союзі, а нова грузинська влада стверджувала, що вступ Грузії до НАТО це взагалі питання п'яти хвилин, то бачимо, що віз і нині там. А через активну антинатівську пропаганду під час передвиборчих кампаній 2006 р. і 2007 р. в Україні, і через це надзвичайно низьку популярність цієї ідеї в нашій державі, питання вступу України до НАТО взагалі скоро може стати закритим. Навіть сам помаранчевий блок, що переміг на дострокових парламентських виборах вересня 2007 р., висуває ідеї референдуму з цього питання, хоча такий зовсім не є необхідним при вступі до НАТО і лише дві-три держави — члени Альянсу проводили його у себе.

І у самої євроатлантичної спільноти впала зацікавленість до Грузії й України. До першої — через невирішені заморожені конфлікти у Південній Осетії та Абхазії, до нашої держави — через невизначеність самого українського суспільства і політичної еліти на цім шляху. Слід зауважити, що за часів президентства Л.Кучми, скажімо, підтримка населенням України ідеї вступу до НАТО була у декілька разів вищою, аніж за президентства В.Ющенко, і зовсім не через недостатню поінформованість пересічних громадян про Організацію Північноатлантичного договору.

Дострокові парламентські вибори до Верховної Ради України вересня 2007 р. хоч і принесли незначну перемогу помаранчевим силам, натомість засвідчили поляризацію і розколотість серед українського суспільства та значні протиріччя усередині самого помаранчевого блоку, передвиборчі популістські обіцянки якого повною мірою є просто в принципі нездійсненими.

Так чи інакше, нова управлінська еліта постреволюційних країн являла собою не що інше, як перебіжчиків з приспінників «старого» політичного класу, що вони вчасно повернули в інший бік свої політичні погляди з огляду на політичну обстановку в державі, електоральні симпатії, в певний момент — і свої власні амбіції. Беззаперечним фактом є те, що «нова» управлінська еліта України/Грузії/Киргизстану/ є не чим іншим, як добре виплеканою номенклатурою Л.Кучми/Е.Шеварднадзе/А.Акаєва.

Яким би тираном сьогодні не називали Л.Кучму, натомість його беззаперечною заслугою є та, що він відшукав та привів до державного керма цілу плеяду талановитих державних управлінців, що посідають нині ключові посади в українській політиці. Що ж стосується сучасного політичного класу України загалом, то його переважна більшість є саме «птахами гнізда кучминого», і навіть сам сучасний Президент України В.Ющенко, будучи головою уряду під час доленосної й славнозвісної акції громадянської непокори «Україна без Кучми», нарік Кучму Л.Д. своїм рідним батьком.

Схожі тенденції спостерігаються й в інших «постреволюційних країнах», що зовсім не нагадують досвід країн Центрально-Східної Європи чи Прибалтики, які нині є повноправними членами Європейського Союзу та блоку НАТО і неприємно вражають пострадянський простір обсягами закордонних інвестицій.

Враховуючи вищезазначене, напрошується сумний висновок, що «кольорові революції» на пострадянському просторі аж ніяк

не привели до якісного оновлення політичного класу «постреволюційних держав», натомість реінкарнували відставлених та вигнаних приспівників існуючої влади, що зазнали відсторонення та немилості за власну некомпетентність, корумпованість та непрофесійність.

Відштовхуючись від наукового розуміння поняття революції, соціально-економічного і політичного становища в Грузії, Киргизстані та Україні, є всі підстави стверджувати, що попри усталений термін «кольорові революції», реальних революційних зрушень жодна з цих країн не зазнала. Якщо в Україні відбулися суттєві демократичні зрушення і деяке покращання народного добробуту, то навряд чи Грузія і Киргизстан можуть похвалитися тим самим.

Не справилися і сподівання народних мас, що привели нових можновладців до їхніх кабінетів. Натомість єдиними, хто виграв від народних протестів і зміни влади у цих державах, були держави розвиненого Заходу і Сполучені Штати Америки у першу чергу, оскільки «кольорові революції» створили для США нових надійних політичних союзників і значно послабили позиції Росії на пострадянському просторі.

---

¹ Малый энциклопедический словарь: В 4 тт. — Т. 4 / Репринтное воспроизведение издания Брокгауза — Ефрона. — М.: ТЕРРА, 1997. — 624 с.: ил. С. 1168–1169.

² Советский энциклопедический словарь/ Научно-редакционный совет: А.М.Прохоров (пред.) — М.: «Советская энциклопедия», 1981. — С. 1121.

³ Там само.

⁴ Горбатенко В.П. Революція // Юридична енциклопедія: В 6 тт. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — Т. 5. — К.: «Укр.енцикл.», 2003. — С. 253.

⁵ Лисенко В. Зів'ялі троянди революції // Персонал плюс. — 2007. — №44. — С. 3.

⁶ Мурашин Г.О. Демократія // Юридична енциклопедія... — Т. 2. — К.: «Укр. Енцикл.», 1999. — С. 61.

⁷ Горбатенко В.П. Охлократія // Юридична енциклопедія... — Т. 4. — К.: «Укр. Енцикл.», 2002. — С. 380.

⁸ Там само.

⁹ Сильверстейн К. Тбилиси-Вашингтон: покорность взамен на индульгенцию // <http://www.nregion.com/txt.php?i=14988>

¹⁰ Лисенко В. Названа праця. — С. 3.

¹¹ Там само.

¹² Ляшенко Т. Громадянське суспільство в Центральній Азії: проблеми та перспективи // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних

досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України / Редкол.: Ю.А. Левенець (голова) та ін. — Вип. 36: Курасівські читання — 2007: Влада і суспільство в сучасній Україні: механізми взаємодії. — К.: Знання України, 2007. — С. 219–229.

¹³Лисенко В. Названа праця.

С.В.Щедров

ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Сучасна політична наука в Україні приділяє достатньо велику увагу вивченню політичних еліт. І це зрозуміло, адже процеси політичної модернізації та демократизації набули незворотного розвитку, тому й необхідні системні дослідження нової політичної еліти. Найбільш важливими, на нашу думку, мають стати з'ясування самого поняття «політична еліта» вже сучасною політологічною мовою, виявлення її функцій на регіональному та загальнонаціональному рівнях, проведення аналізу емпіричного матеріалу та практичної реалізації елітарного менеджменту, зрештою, адаптація і узгодження нових ідей, теорій політичної еліти з реальними процесами в Україні нової доби тощо.

Помітними екскурсами в дослідженні проблематики політичної еліти стали «круглі столи» «Роль еліт у трансформаційному суспільстві» (квітень 2003 року в Національному інституті стратегічних досліджень) і «Політичні еліти і політичне лідерство в країнах Центральної та Східної Європи: загальне, особливе» (травень 2007 року, проведений Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України та Українським центром політичного менеджменту)¹.

Науковці та відомі експерти у сфері політичної науки здійснили корисний порівняльний аналіз політичних еліт в Україні та сусідніх європейських державах із урахуванням застосування відповідного досвіду. Адже здійснення Україною власного шляху євроінтеграції потребує нового типу еліти, здатної стати провідниками у цьому процесі. Аксиомою є те, що рівень суспільного консенсусу в країнах Центральної і Східної Європи є значно вищим, аніж в Україні. Це забезпечує менш кризовий характер в них та оперативне вирішення актуальних політичних проблем. Тому й потрібна наукова думка, ґрунтовний аналіз шляхів і перспектив розв'язання назрілих питань політичної еліти.

Проведений ученими аналіз основних тенденцій і специфіки формування політичної еліти співзвучний із загальновідомими постулатами українських політиків, сподіваннями громадян, електорату. Він полягає в тому, що існуючу на сьогодні систему влади треба змінити докорінно. Потрібна політична еліта, яка б відповідала загальноприйнятим ерудиційним критеріям, думала б про суспільство і державу, не боялася проблем і здатна була б на елітарний менеджмент, у своїй основі здорова і фізично, і морально. Тобто, політична еліта нової доби.

На зламі ХХ і ХХІ століть Україна шукає власну політичну модель розвитку, покладаючи великі сподівання на реформу політичної системи, поглиблення демократичних процесів, європейської інтеграції, формування регіональної та національної модернізаторської еліти, адаптивну політичну культуру².

На думку багатьох українських учених сучасна українська еліта є малодослідженим, складним і суперечливим суспільним феноменом. Вона відіграла певну позитивну роль на початку становлення нових політичних інститутів, привнесла знання і досвід трансформацій у політичні процеси. Але так само, зокрема, політична еліта виявилася безвідповідальною за кризовий стан держави, політичної системи загалом та нігілізм як заперечення загально визнаних суспільних норм і цінностей.

Науковці акцентують увагу на необхідності якісних перетворень у політичній еліті. Мають бути змінені як загальні, так і нормативно-правові умови її створення, функціонування та відповідальності. Механізм діяльності політичного елітного прошарку має бути інноваційним і адаптивним до менталітету народу України. Важливо також уважно відстежити та унеможливити негативні наслідки діяльності того покоління молодих політиків, які формувалися в кризових умовах. Окремого прискіпливого наукового аналізу потребує й прихід у політику бізнесової еліти та пов'язані з цим законотворчі ініціативи. Наслідки такого синтезу можуть вкрай негативно позначитися на політичних процесах, звести їх до недемократичних форм. Є навіть побоювання, що перехідний період за такого розкладу може затягнутися на значно більший термін, аніж цього очікують у суспільстві. Відсутність консенсусного менеджменту політичної еліти призводить до більш глибокої прірви між Україною та європейськими і навіть державами Балтії, яким вдалося сформувати національну еліту в короткий термін.

Створення національної і регіональної еліти в сучасній Україні стримує її етатистський погляд на розвиток політичних інститутів та процесів. Можна стверджувати, що з часу прийняття в 1996 році нової Конституції України мало що змінилося, по суті, в реальному наданні пріоритету прав людини і громадянина, визнанні людини найвищою соціальною цінністю, перед якою держава відповідає за свою діяльність. Бідність, різні інші, пов'язані з цим, соціальні негаразди стали прикрою характеристикою нашого буття.

Тож, перш за все має йтися про здатність політичної еліти до розвитку, створення суспільного середовища та механізму її діяльності вже в ХХІ столітті. Які ґносеологічні, світоглядні уявлення про світ і людину, політику як одну з найважливіших сфер життєдіяльності маємо поширювати, стають дедалі більш значущими проблемами.

Ми виходимо з того, що еліти в концентрованому вигляді відображають сутність і специфіку політичної системи. Але їх роль як суб'єкта політики не можна абсолютизувати, оскільки в демократичному суспільстві діють й інші суб'єкти.

Різні аспекти політичної еліти в сучасній Україні досліджують В.Скуратівський, М.Михальченко, В.Андрущенко, Б.Кухта, Д.Видрін, А.Пахарев, М.Шульга., М.Пірен, М.Головатий, М.Обушний, Н.Кононенко та ін.

У сучасній політичній науці прийнято вважати політичною елітою меншість суспільства, що становить собою достатньою мірою самостійну, вищу, відносно привілейовану групу, наділену особливими психологічними, соціальними та політичними якостями, яка бере безпосередню участь у затвердженні й здійсненні рішень, пов'язаних із використанням державної влади або впливом на неї. Проте й у сучасній західній політичній науці немає однозначного тлумачення поняття «політична еліта». Відомо, що цим терміном здебільшого наділяються люди, які оволоділи найбільшою кількістю певних позитивних якостей, цінностей і пріоритетів (влада, багатство, культура, компетентність, сила волі тощо), займають панівні або найбільш впливові щаблі в суспільній ієрархії.

І хоча постановка проблеми політичної еліти має давню історію, сутність її полягає в поділі людського суспільства на тих, хто управляє, та на тих, ким управляє привілейована меншість. Що стосується України, то на нинішньому етапі її розвитку окремі вчені, наприклад, В.Полохало, говорять про так звану «псевдоеліту». Поділяючи цю думку, ми вважаємо, що це явище має більш де-

тально аналізуватися на регіональному рівні, оскільки еліта в своєму формуванні, позиціонуванні та за виявленням індексу ефективності має спершу проявитися на регіональному рівні. Лише з урахуванням її здатності до управління можливий так званий «перехід» до більш високого рівня управління.

Цікавий погляд на цю проблему виклав відомий український політолог, доктор політичних наук М.Головатий. Він вважає, що «важливою запорукою прогресивного демократичного розвитку новітньої України є не лише формування власної нової, національно зорієнтованої еліти, але й узгодження дій еліти загальнонаціональної і місцевої (регіональної). Власне, від такої узгодженості суттєво залежить не лише результат державотворення, але і єдність, цілісність України як унітарної держави»³.

Як бачимо, функціональний підхід у визначенні політичної еліти та її місця в ролі суспільства дає можливість значно збагатити дослідження даної проблеми не лише в сенсі з'ясування генезису еліт, але й у виявленні її нових ролей. Щодо специфіки діяльності політичної еліти в новонароджуваних умовах демократії, то вона дійсно має виходити з позицій цілісності України. Для дослідження регіонального аспекту політичної еліти є методологічно доцільним і застосування ціннісного підходу, оскільки формування нових стратегічних напрямів внутрішньої та зовнішньої політики потребує й нових ціннісних критеріїв. Найкраще їх можливо перевірити ще на регіональному рівні, коли шляхом демократичного відбору формується нова загальнонаціональна еліта.

Але про яку б політичну еліту, регіональну чи загальнонаціональну, не йшлося б, вона має бути якісною. Багато в чому така якість залежить від принципів її рекрутування, тобто залучення людей у активне політичне життя. В процесі політичного життя на регіональному рівні формуються первинні політичні осередки майбутніх політичних партій, громадські організації, відбувається непростий процес виявлення еліти, формується її вміння спілкуватися з громадою, однодумцями, іншими елітами. Тут народжуються артикуляція інтересів, спроможність чи неспроможність їхньої агрегації. З урахуванням потреби конкретного регіону щодо його можливостей економічного, соціального розвитку та на основі ментальних особливостей відбувається процес розробки реальних програм розвитку, залучення можливостей місцевих громад. На цьому тлі відбувається не лише конкретне покращання умов життєдіяльності людей, але й формування регіональної політики.

Тут виявляється, зрощується, формується та «здає іспити» регіональна політична еліта. Дослідити процес цього рекрутування — означає вивчити політичний процес з погляду того, яким чином люди залучаються в політику, висуваються на керівні політичні пости, реалізують надані їм суспільством такі унікальні можливості.

У стабільних політичних системах рекрутування еліти інституціоналізоване. Воно має свій чіткий механізм, процедури оновлення, що забезпечує значну стабільність політичної системи. Інакше відбувається в періоди заміни політичної системи, як це спостерігаємо в Україні. У цьому разі відбувається трансформація або зміна політичної еліти. Зазвичай вона має й негативні наслідки: до влади приходять малообізнані люди, з недостатніми моральними та діловими якостями, фахом. Потрібні значні матеріальні ресурси, щоб підготувати нову еліту, вжити різноманітних запобіжних заходів для збереження недоторканим народне або національне багатство тощо.

В українському суспільстві з набуттям незалежності відбувається процес соціальної стратифікації, тобто диференціації суспільства, ранжування його членів і соціальних груп на основі таких критеріїв, як соціальний статус і роль індивідів у соціальній системі, розподіл матеріальних благ, соціальний престиж, професія, освіта, участь у владних відносинах тощо. Все це безпосередньо торкнулося й регіональної політичної еліти. А оскільки вона є ближче до людей, її формування підлягає прискіпливому громадському контролю. В умовах мажоритарної або змішаної виборчої системи відбувався більш дієвий відбір політичних еліт, аніж це стало можливим із введенням пропорційної системи виборів. Регіональна еліта стала більше відсторонена від потреб регіону, інтересів місцевого електорату, що викликає різку критику в її бік навіть від потенційних симпатиків. Така сентенція негативно позначається на інституціональному рівні виконання політичною елітою своїх повноважень та на безпосередньому визначенні результатів її суспільної діяльності в регіоні. Нагнітається негативний політико-психологічний тиск, що таким же чином позначається й на безпосередньому розвитку еліти. І тут суспільство зі своєю ж регіональною елітою входить у конфлікт. Воно може викликати на арену навіть іншу політичну еліту, яка за своїми ідеологічними чи геополітичними ознаками не була близькою даному електорату. Підтвердженням цьому стали результати виборів народних депутатів 30 вересня 2007 року.

Таким чином, система рекрутування регіональної політичної еліти з часом змінюється. Суспільство формує нові вимоги до еліт, до способу життя, переоцінюючи на власному досвіді своє буття. Але незмінною складовою в цьому процесі конверсії залишається сутність самої еліти, її призначення контролювати значну частку матеріальних, фінансових і політичних ресурсів. Отже, вона має відповідати своєму призначенню та статусу. Ця проблема є майже не дослідженою сучасною політичною наукою.

Здебільшого вона може бути пов'язана з вивченням механізмів, процедур відбору та закритістю самої політичної еліти. Закрита еліта неминуче деградує, з часом поступається новій еліті, більш відкритій, що призводить до зміни соціально-політичної структури суспільства. Але для України цей процес не є швидким, оскільки політична система ще не виробила розвинених соціальних комунікацій, зокрема, між країнами, культурами, цивілізаціями.

Таким чином, виховати відкриту еліту для відкритого суспільства — завдання важке. Але українське суспільство вже щільно наблизилося до необхідності його розв'язання. Сучасні політичні процеси демонструють це вочевидь. Треба не лише шукати високоморальну еліту, але й створювати можливості для пошуку та розвитку обдарованих дітей, зрощувати сучасну еліту в умовах високої конкуренції.

---

¹ Роль еліт у трансформаційному суспільстві: Матеріали «круглого столу» НІСД. — К.: ТОВ «Вид-во «Деметра», 2003. — 96 с.; Покликання і відповідальність політичної еліти та її лідерів: Матеріали «круглого столу» // Політичний менеджмент. — 2007. — Спеціальний випуск. — 262 с.

² Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / Солдатенко В.Ф. (керівник). — К.: Парламентське вид-во, 2007. — 576 с.; Новакова О.В. Політична модернізація та розвиток демократичних процесів в сучасній Україні: Монографія. — Луганськ: СНУ ім. В. Даля, 2006. — 216 с.; Барановський Ф.В. Європейська інтеграція та демократичний розвиток України: концептуальний аналіз взаємовпливу: Монографія. — Луганськ: Елтон-2, 2007. — 407 с.

³ Головатий М. Політична еліта сучасної України: регіональний і національний контекст // Політичний менеджмент. — 2006. — Спеціальний випуск. — С. 42.

ПЕРСПЕКТИВИ ДЕМОКРАТІЇ

В даній статті аналізуються вірогідні перспективи демократії; надається характеристика ліберального варіанту демократії та його альтернатив; визначаються недоліки долібералізму; розкриваються сутнісні риси сильної демократії; окреслюються можливі сценарії розвитку неліберальних демократій.

Свого часу Франклін Делано Рузвельт дав дуже влучну характеристику демократії: «Ті речі, яких наш народ насамперед чекає від своєї політичної та економічної системи, досить прості. Це: рівні можливості для молоді й для інших; робота для тих, хто може працювати; безпека для тих, хто її потребує; скасування особливих привілеїв для небагатих; захист громадянських свобод для всіх; користування плодами наукового прогресу при широкому й постійно зростаючому рівні життя.

Це найпростіші й найголовніші речі, про які ніколи не слід забувати в метушні й неймовірній складності нашого сучасного світу. Постійна внутрішня міць нашої економічної й політичної системи залежить від того, якою мірою вона виправдає ці сподівання»¹. І ось зараз, в 21 столітті, слова видатного політика є як ніколи актуальними.

Феномен демократії завжди привертав і буде привертати до себе увагу практично кожної політично свідомої людини. Більше того, сьогодні дуже важко знайти того, хто ніколи не чув про демократію взагалі.

На перший погляд, все видається дуже простим. Хоча, не потрібно забувати, що поняття демократії історично. Із розвитком суспільства воно змінюється і модифікується. Тому не дивно, що у сучасному світі, який динамічно трансформується, з демократією відбуваються вельми сутнісні метаморфози. Іноді навіть говорять про вичерпаність демократії, висловлюються сумніви у її здатності вижити.

Гіпотетично можна припустити, що демократія не є вічною, що в соціумі, котрий стрімко розвивається, згодом утвердяться інші типи політичного врядування. У всякому разі нинішні дебати про кризові процеси у розвитку демократії не є випадковими. І враховуючи це, дослідження перспектив демократії є як ніколи нагальними і актуальними.

У своїх працях такі науковці, як Ф.Шміттер, А.Даун, А.Гіршман, Дж.Друзек, П.Грін, Е.Карр, А.Пшеворський, Дж. О'Доннелл та інші приділяли певну увагу перспективам демократії, але тільки виокремлюючи негативні наслідки демократизації суспільства і небезпечності, які очікують на демократію. Що ж стосується можливих альтернатив демократії та приблизних варіантів її розвитку у світовому масштабі, то це питання висвітлено в науковій літературі недостатньо.

Тому цілями даної статті є наступні:

- проаналізувати вірогідні перспективи демократії;
- дати характеристику ліберального варіанту демократії та його альтернатив;
- визначити недоліки долібералізму;
- розкрити сутнісні риси сильної демократії;
- окреслити можливі сценарії розвитку неліберальних демократій.

Загальні перспективи демократії ще ніколи не видавалися такими сприятливими як зараз, проте навряд чи коли-небудь було важче передбачити, якого типу чи ступеня демократії нам слід сподіватись у майбутньому. Аж ніяк не будучи впевнена у своїх підвалинах і практичному функціонуванні, демократія постане перед безпрецедентними викликами. Її майбутнє буде дедалі «бурхливішим, невизначенішим і дуже багатим на події»².

Безперечно, молоді неodemократії постануть перед великим розчаруванням, коли реальне функціонування неминуче не задовольнить роздуті сподівань. Врешті-решт політики і громадяни молодих неodemократій, якщо вони не зазнають цілковитої невдачі і не регресують до якоїсь форми автократії, можуть визнати внутрішні проблеми, що обтяжують утвержені ліберальні демократії, і почнуть експериментувати з новими структурами. А тим часом лідери молодих неodemократій будуть цілковито перейматися розв'язком багатьох серйозних зовнішніх проблем, що виникають під час приписування навіть шаблонних демократичних інституцій до розмаїтих соціальних, культурних та економічних обставин своїх країн.

Як вважає Ф.Шміттер, більшість країн будуть «приречені» і далі бути демократичними, навіть якщо тільки небагато з них скористається повними перевагами зміцнення режиму. А в решті країн, тобто в тих, які визнають якусь гібридну форму *dictablanda* (лібералізації без демократизації) чи *democradura* (демократизації без

лібералізації), або в тих (а їх більше), які спромоглися вижити як «неконсолідовані демократії», навряд чи можуть постати якісь великі виклики демократії³.

Головні виклики натомість надійдуть із середовища утверджених сучасних, представницьких, ліберальних, національних, політичних демократій. Спроможність цих країн змінити свої добре закріплені правила і практики, щоб нейтралізувати дедалі більше невдоволення своїх громадян, визначить перспективи демократії в усьому світі. Невдоволення навряд чи і далі буде обмежене лише одним сегментом політичного спектру, дарма що в короткій перспективі матиме більший вплив на партії та рухи лівого спрямування. Воно щораз більше зосереджуватиметься на деяких основних принципах «реальної» ліберальної демократії:

- 1) її винятковому наголосі на індивідуалізмі;
- 2) її прихильності до волюнтаризму у формі та змісті участі в політичному житті, а також у рекрутуванні політиків;
- 3) її покладанні на територіальне представництво і міжпартійну боротьбу з метою забезпечити єдині легітимні зв'язки між громадянами і державою;
- 4) її обмеженості рамками національних державних інституцій, а також її (мовчазному) співництві з націоналізмом;
- 5) її байдужості до незнищеної і системної нерівності, і в розподілі переваг, і в представництві інтересів.

Як стверджував Р.Даль, демократія на практиці вже пережила кілька революцій, а її прихильники часто навіть не усвідомлювали до ладу, що сталося⁴. Іронія криється в тому, що, хоча ліберальний варіант демократії (зосереджений навколо представницьких інституцій, широкомасштабного врядування, широкого, але досить пасивного громадянства) набув такої поширеності, що йому вже не треба боятися, що його підточить якийсь інший тип режиму, він, напевне, все-таки постане перед перспективою ще однієї революції, цього разу внаслідок пильного вивчення з боку краще освіченої та критичніше настроєної публіки.

На цю перспективу, здається, існуватиме три головні можливі відповіді:

- 1) нове утвердження і поширення лібералізму (більш ліберальна демократія);
- 2) повернення до давніх традицій республіканського громадянства (доліберальна демократія);

3) винахід нових, навіть безпрецедентних форм представництва і підзвітності (постліберальна демократія).

Якщо застосовувати першу стратегію, то ми побачимо більше лібералізму і (імпліцитно) менше демократії. Дані про утверджені ліберальні демократії, мабуть, неоднорідні, але країни, які зазнали найбільшого впливу стратегії «більшого лібералізму», здебільшого мають пропорційно найбільший спад активності виборців, участі у профспілках, авторитету політиків, цікавості громадян до державних справ, ролі законодавчих органів, ступеня та інтенсивності партійної ідентифікації і стабільності вподобань виборців⁵. І навпаки, в цих країнах зріс рівень сутяжництва, з'являються щораз нові звинувачення в корупції, множитья число антипартійних кандидатів.

Чи цей процес дедемократизації триватиме і далі, — це, звичайно, найважливіше питання. Його виправдання майже цілковито спирається на краще функціонування економіки, що начебто характерне для лібералізованої системи виробництва та розподілу, а також на рішуче прагнення посприяти твердому нормативному відкиданню політики як такої. Навіть якщо передбачений матеріальний виграш справді з'явиться і збережеться — а це твердження саме по собі сумнівне, — сучасні держави, за словами А.О.Гіршмана, підлягають циклічним змінам своєї зосередженості на приватних і державних цілях⁶.

Іншою альтернативою є повернення до «доліберальних» демократичних традицій та інституцій. Прихильники цієї ідеї наголошують на відродженні громадянства. Крім того, цей пошук нового «республіканського громадянства» звичайно має супровід у формі категоричного відкидання кількох рис, що хоч і не притаманні ліберальній демократії, проте сформувалися на основі її функціонування: професіоналізації політичних еліт, централізації державної влади, формування зацікавлених груп, комерціалізації виборчого процесу, баналізації партійних суперечок, персоналізації закликів кандидатів і маніпуляцію громадською думкою⁷.

На нашу думку, долібералізм має цілу низку недоліків. По-перше, йому бракує тієї яскравої фокусної точки, якої надавали попереднім ліберальним демократизаторам або національна незалежність, або республіканські ідеї, або визволення робітників, або свобода об'єднань. По-друге, він сформований радше як строкатий список відносно незначних нарікань на наявні практики, ніж як сукупність заходів, які можуть спричинитися до великих змін

у майбутньому. По-третє, його заклики, надто до децентралізації та розосередження, зумисне нехтують (або відкидають) значно розширений діапазон ухвалення рішень у сучасній національній державі та відповідне йому збільшення міжнародної залежності: ці обидва чинники суворо обмежують міру, якою участь у місцевому політичному житті і місцева автономія справді можуть вплинути на питання, важливі для добробуту окремих громадян. По-четверте, прихильники доліберальної демократії воліють недобачати (або відкидати) ту необхідну роль, яку почали відігравати професійні посередники та постійні організації в інтерпретації великої складності сучасного суспільства і в діях від імені його окремих членів. По-п'яте, долібералізм висуває такі вимоги до окремих громадян, що є нереалістичними, коли зважити на темп сучасного життя.

Тому, цілком можливо, що майбутній характер і тип розвитку демократії більше залежатиме від розвитку постліберальної альтернативи в середовищі утверджених ліберальних демократій, ніж від нагромадженої критики і пропозицій доліберальних демократів. Ця альтернатива менше зневажатиме досягнення ліберальної демократії, але намагатиметься пристосувати ліберальні демократичні практики до розширеного діапазону обмінів і комунікацій, що їх має в запасі глобальне майбутнє. Вона спиратиметься на наступні припущення:

- 1) власницький індивідуалізм, звички раціонального обрахунку і прихильність до приватних благ зберігатимуться;
- 2) здатність людини до альтруїзму обмежена, і буде такою й далі;
- 3) традиційно приписані ідентичності та спільноти і далі руйнуватимуться;
- 4) радикальних змін у розподілі багатства і прав власності не можна домогтися демократичним способом;
- 5) громадяни надають обмежену (хоч і позитивну) цінність участі в політичному житті;
- 6) індивіди мають уподобання і усвідомлюють потребу колективних дій, щоб захищати їх, але мають обмежену спроможність досліджувати стан своїх власних інтересів;
- 7) організоване посередництво між індивідами і органами влади збережеться — почасти внаслідок попередніх двох обмежень, а почасти внаслідок розширення масштабу державної політики та інтенсифікації обміну у приватній сфері;

8) політичні партії, передвиборча боротьба і територіальне представництво, попри всю свою очевидну недосконалість, збережуть свою первісну символічну цінність як проміжна ланка між індивідами і широким політичним утворенням;

9) і, нарешті, громадяни прагнуть удосконалити функціонування демократії — за умови, що запропоновані реформи не створять надто великої невизначеності і не порушать жодного з поданих вище припущень⁸.

Але хоч якою інтелектуально привабливою може бути будь-яка альтернатива ліберальній демократії, здебільшого неможливо визначити наперед, хто підтримуватиме таку значну зміну і як її можна успішно (і демократично) запровадити.

Понад сорок випадків спроб демократизації після 1974 року доводять, що за певних обставин люди колективно прагнуть здійснити глибокі зміни, навіть якщо і небагато цих змін були колинебудь прогнозовані наперед, а склад учасників значно варіювався від країни до країни, так само як і способи переходу до демократії⁹.

Цілком зрозумілим є те, що майбутнє демократії пов'язане з сильною демократією — з відродженням тієї форми спільноти, що не є колективістською, тієї форми публічних міркувань, що не є конформістською, і низки громадянських інституцій, сумісних із сучасним суспільством. Сильна демократія визначена політикою як демократія учасницького типу. Вона розв'язує конфлікти за умов браку незалежної основи за допомогою постійної участі в політичному процесі, безпосереднього самоврядування і створення політичної спільноти, здатної трансформувати залежних приватних індивідів у вільних громадян, а часткові і приватні інтереси — у громадське добро.

Вирішальними умовами в цьому визначенні сильної демократії є активність, процес, самоврядування, створення і трансформація. Якщо слабка демократія ліквідує конфлікт (анархічна риса), пригнічує його (реалістична риса) або терпить його (мінімалістська риса), сильна демократія трансформує конфлікт. Вона перетворює незгоду на привід для взаємності, а приватний інтерес — в епістемологічне знаряддя громадського мислення. Кожен крок у цьому процесі — гнучкий елемент постійних процедур, тісно пов'язаних із конкретними історичними умовами та соціально-економічними реаліями. Адже властивий сильній демократії розв'язок проблем політичної ситуації є наслідком саморушійної діалектики активної участі громадян у політичному житті і неперервного формування

спільноти, де плекають свободу та рівність і де ці риси набувають політичного буття.

Потрібно зазначити, що демократія — це проект неперервного розвитку, а не безпечне, надійне досягнення: «Говорити сьогодні про захист демократії, немов ми захищаємо те, що знаємо вже віддавна й мали його протягом багатьох десятиріч, а то й сторіч, — самоошуканство і ганьба ... Критерій слід добачати не у збереженні традиційних інституцій, а в питанні, де зосереджена влада і як її здійснюють. У цьому аспекті демократія — це питання ступеня. Нині деякі країни демократичніші за інші. Але жодна з них, напевне, не є дуже демократичною, якщо застосувати будь-який високий критерій демократії. Масова демократія — складна й велика, а отже, здебільшого недосліджена сфера, і тому ми висловимось точніше й матимемо набагато переконливіше гасло, якщо говоритимемо про потребу не захищати демократію, а створювати її»¹⁰.

Яким же є майбутнє неліберальних демократій? Існує три можливих варіанти розвитку.

1. Сценарій регресу.

Ліберальний і конституційно-правовий зміст демократичних норм і структур, який виникає в дефектних демократіях під час «циклу політичної кризи», знижується¹¹. У той же час посилюється концентрація політичної влади у виконавчій гілці, пошкодження конституційно-правових основ, а також не в останню чергу неформалізація формальних політичних інститутів. Хоча залишається формально-демократична оболонка, важливі політичні рішення приймаються за її межами. В якості прикладу тут можна навести випадок Перу і Білорусії. Якщо утворюються неформальні альянси між демократично легітимованою виконавчою владою та антидемократично налаштованою елітою і суспільство до того ж зазнає гострої економічної, політичної і соціальної кризи, то демократичні сили опору виявляються слабкими, і це загрожує зісковзуванню у відкрити автократію. У цьому випадку неліберальна демократія виявляє тенденцію до авторитарного режиму, яка посилюється.

2. Сценарій стабілізації.

Дефекти демократії є більш функціональними для стабільності системи, ніж відкритий авторитарний порядок панування. Це зв'язано як зі здатностями уряду вирішувати проблеми, так і з нерозвинутою громадянською культурою, а також з уподобаннями

більшості владних еліт. Сплетіння формальних демократичних інститутів і неформально породжених демократичних дефектів переходить до стану рівноваги, який відтворюється. Це приводить до стабілізації status quo дефектної демократії. Вона є стабільною до того часу, поки специфічні дефекти демократії сприяють гарантії панування владних еліт і задоволенню інтересів підтримуючої системи частини населення. Росія, Філіппіни і Аргентина є прикладами такого сценарію.

3. Сценарій прогресу.

Неформальні структури в умовах демократії виявляються несумісними з формальними демократичними структурами і стають на заваді виконанню владою суспільних вимог. Еліти поступово навчаються тому, що наслідування неформальних практик, які обмежують демократію, все більше поступається постійним правилам і зразкам прийняття рішень, які відповідають конституції і прогнозуються. Неформальні інститути втрачають свій вплив, в той час як на конституційно-правові інститути звертається посилена увага. У цьому сценарії «дефектна» демократія трансформується в конституційно-правову демократію. Бразилія, Південна Корея і Словаччина могли би претендувати на звання кандидатів для реалізації подібного позитивного сценарію.

До якого з цих трьох гіпотетичних сценаріїв у майбутньому підійде більшість нових демократій, поки невідомо. Але, як показує досвід усіх хвиль демократизації, «усталені» і «працюючі» демократії виявляються життєздатними коли мине час, тільки якщо вони стають ліберальними і конституційно-правовими¹².

Таким чином, якої би форми не набула демократія сьогодні і у майбутньому, вона ніколи не стане і не здатна бути цілковитою аналогією демократії наших предків. Вона і не повинна такою виявитися. Справа в тому, що межі і можливості теперішньої демократії, очевидно, радикально відрізняються від меж можливостей демократії, що існувала в будь-яку минулу епоху в різних країнах. Ми можемо бути упевнені, що в майбутньому, як і в минулому, суворі вимоги демократичного процесу не будуть цілком реалізовані, і багато з теоретичних і практичних проблем, які постають перед цим процесом, не будуть остаточно вирішені.

У перспективі глобальне просування демократії є, безперечно, можливим. Але для цього по-перше, молоді ліберальні демократії останньої хвилі демократизації повинні консолідуватися (поки що це вдалося лише небагатьом з них). Вони мають укоренитися

інституціонально і домогтися деякого мінімального рівня ефективності управління. По-друге, потрібно поглибити і лібералізувати політично суто електоральні демократії для того, щоб їх інститути набули дійсної цінності в очах все більш широких верств населення.

І, нарешті, усталені, індустріалізовані демократії повинні продемонструвати, що вони не втратили своєї демократичної життєвості, своєї здатності до реформ і ефективного управління. Ідеологічна гегемонія демократії у світі ґрунтується на двох засадах: на очевидній моральній і практичній вищості політичних систем усталених демократій і на все більш активному використанні ними таких важелів, як тиск і надана на певних умовах допомога, для сприяння демократичному розвитку у світі. Якщо багаті, усталені демократії світу володіють достатньою мудрістю і енергією, щоб зберегти ці дві засади, у наступному десятиріччі кількість усталених демократій збільшиться, незважаючи на те, що загальна експансія (електоральної) демократії призупиниться. По мірі розширення універсуму усталених ліберальних демократій будуть з'являтися нові джерела розповсюдження демократичного впливу, тиску і допомоги, і культурологічні аргументи, нібито поняття ліберальної демократії є суто західним і етноцентричним, будуть все більш невиправданими і неспроможними.

Отже, так чи інакше сучасна демократія хоча і не викликає абсолютного політичного оптимізму, проте її можливості не вичерпані, а для ефективного здійснення процесів демократизації ще належить багато чого зробити, і, зокрема, головне — забезпечити відповідність демократичних форм новим суспільним та науково-технічним реаліям ХХІ століття.

PERSPECTIVES OF DEMOCRACY

This article analyses the probable perspectives of democracy; the characteristics of liberal variant of democracy and its alternatives is given; disadvantages of preliberalism are defined; basic features of a strong democracy are characterized; possible scenarios of the development of non-liberal democracies are outlined.

---

¹ Рузвельт Ф.Д. Чотири свободи // Невичерпність демократії. Видатні діячі минулого і сучасності про вільне, демократичне суспільство і права людини / Упоряд. О.І. Терех, Я.Г. Оксюга. — К.: Український письменник, 1994. — С. 97.

² Schmitter P.C. Dangers and Dilemmas of Democracy // Journal of Democracy. — 1994. — Vol.5. — Aprile. — P. 57.

³ Там само. — P. 59.

⁴ Цит. по: Downs A. The Evolution of Democracy: How Its Axioms and Institutional Forms Have Been Adapted to Changing Social Forces // Daedalus. — 1987. — Vol.116. — Summer. — P. 119.

⁵ Gould C.G. Rethinking Democracy. — Cambridge: Cambridge University Press, 1988. — P. 105.

⁶ Hirschman A.O. Shifting Involvements: Private Interests and Public Action. — Princeton: Princeton University Press, 1982. — P. 301.

⁷ Dryzek J.S. Discursive Democracy. — Cambridge: Cambridge University Press, 1988. — P. 30.

⁸ Green P. Retrieving Democracy. — London: Methuen, 1985. — P. 19.

⁹ Modes of Transition in Latin America, Southern and Eastern Europe / P.C.Schmitter, T.L.Karl // International Social Science Review. — 1991. — Vol.128. — May. — P. 269.

¹⁰ Carr E.H. The New Society. — London: Macmillan, 2004. — P. 76.

¹¹ O'Donnell G. Delegative Democracy // Journal of Democracy. — 1994. — Vol. 5, № 1. — P. 55.

¹² Sustainable Democracy / A.Przeworski et al. — Cambridge: Cambridge University Press, 1995. — P. 21.

РОЗДІЛ II НАУКОВІ РОЗВІДКИ МОЛОДИХ ДОСЛІДНИКІВ

В.В.Опанасюк

УКРАЇНСЬКИЙ ЛЕВІАФАН, АБО ПРАВЛЯЧА ЕЛІТА У ПОШУКАХ ЕФЕКТИВНОЇ МОДЕЛІ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ

Проблема побудови ефективної системи політичної влади в усі періоди української державності була і залишається особливо актуальною. Хибно було б думати, що її успішне розв'язання гарантує подолання усіх негараздів в економічній, політичній, соціальній та культурній сферах життєдіяльності суспільства. Проте маємо сподівання, що результатом конструктивних зрушень буде гармонізація відносин у суспільстві, збільшення запасу міцності політичної системи, чітке позиціювання держави в міжнародному просторі. Саме тому в рамках визначеної проблеми акцентуємо увагу на спроможності правлячої еліти України побудувати ефективну модель політичної влади, в якій державі відведено місце головного інституту політичної системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Недостатньо з'ясованим у середовищі українських політологів, фахівців у галузі державного управління, політиків та експертів залишається поняття ефективності системи політичної влади. Таким чином, воно постає ефемерним конструктом для артикуляції основної мети державної політики в Україні. Водночас відзначимо, що проблему ефективності політичної влади досліджували західні вчені в рамках політико-економічного підходу. Зокрема, вартими уваги є обґрунтування висновків про ефективність конституційно-плюралістичних політичних режимів у порівнянні з тоталітарним режимом французького філософа, політолога й соціолога Р.Арона¹, так само як і прихильника теорії раціонального вибору американського економіста М.Олсона², якому вдалося максимально розвинути договірну теорію виникнення держави й створити основу для досліджень взаємозв'язку ефективності та легітимності політичної влади.

Цілком закономірним є звернення автора статті до теоретичного доробку засновника теорії еліт італійського вченого Г.Моски³.

Поряд із класикою елітології, використані публікації сучасних українських дослідників В.Горбатенка⁴, Ф.Рудича⁵, О.Траверсе⁶. Вони дають змогу виявити різні конотації понять «політичний клас», «політична еліта», «національна еліта», «правляча еліта». Українські дослідники зосереджують увагу на характеристиках політичної еліти, особливостях її формування в пострадянський період розвитку суспільства.

Звернення до наукових напрацювань істориків А.Блануца⁷, В.Смолія⁸, В.Степанкова⁹, Н.Яковенко¹⁰ зумовлене необхідністю з'ясування особливостей формування української політичної еліти в контексті історичного й політичного часу.

Завершує аналіз досліджень і публікацій низка праць, які актуалізують наукову дискусію про оптимальну для України модель політичної влади. Серед них назвемо публікації С.Кравченка¹¹, М.Михальченка¹², М.Розумного¹³, О.Шевченка¹⁴.

Означені аспекти проблеми, їх неузгодженість, а подекуди й суперечливість, підводять до **визначення мети та завдань дослідження**. Мета полягає у з'ясуванні наявного потенціалу та можливостей реалізації правлячою елітою України проекту ефективної моделі політичної влади. Досягнення мети реалізується через вирішення низки завдань. По-перше, необхідно з'ясувати зміст поняття ефективності системи політичної влади. По-друге, визначити характеристики правлячої еліти сучасної України та історичні причини їх формування. По-третє, довести сприятливість політичного моменту для самообмеження владних амбіцій за для встановлення ефективної моделі політичної влади.

Виклад основного матеріалу. У 1651 р. англійський соціальний мислитель Т.Гоббс опублікував свій знаменитий «Левіафан» — результат розмірковувань над політичним устроєм суспільства. Понад три століття актуальність викладених ним думок визнають соціальні філософи й політологи. Вже на початку праці Т.Гоббс визначає внутрішню суперечність, яку приховує проблема побудови ефективного державного організму. Ця суперечність виявляється у боротьбі, яку ведуть між собою дві армії — тих, хто мету боротьби вбачає у розширенні меж свободи, і тих, хто бореться за широкі повноваження влади. Мистецтвом від Бога називає Т.Гоббс здатність людини побудувати штучний організм для управління суспільством, який би відображав внутрішню природу людини з її пристрастями, способом міркування, сподіваннями, реакцією на страх тощо, але при цьому керувався б тільки розумом.

«...Мистецтвом створений той великий Левіафан, якого називають Республікою, або Державою (Commonwealth, or State), латинською мовою — Civitas, і який є лише штучною людиною, хоч і більшою за розмірами та сильнішою, ніж природна людина, для охорони й захисту якої її створили. У цьому Левіафані *верховна влада*, що дає життя й рух усьому тілу, є штучною *душею*, посадові особи та інші *представники судової й виконавчої влади* — *штучні суглоби*... *добробут і багатство* всіх приватних членів — його сила... *справедливість і закони* — суть штучний *розум* (reason) і *воля*... *громадянська війна* — *смерть*. Нарешті, *договори й угоди*, за допомогою яких були спочатку створені, складені разом і об'єднані частини політичного тіла, схожі на «fiat», або «*створімо людину*», що було виголошено Богом в акті творення»¹⁵.

У той час, коли Т.Гоббс писав і публікував свою працю, політичні партії Англії у ході буржуазної революції з'ясовували, яка форма правління є оптимальною — монархічна чи республіканська. Важливо не те, в чийх руках концентрується верховна влада, а те, чи функціонує вона в рамках законності, тобто в інтересах народу. Довершеною владою Т.Гоббс вважав конституційну монархію і республіку. Якщо влада, переконавав Т.Гоббс, достатньо довершена, щоб захищати підданих, то вона однакова в усіх її формах¹⁶. Цю тезу підтримав у другій половині ХХ ст. французький дослідник Р.Арон¹⁷, хоч і використав її для оцінки конституційно-плюралістичних політичних режимів, а не форм державного правління.

В образній формі Т.Гоббс вказував на обов'язкові елементи досконалої системи державного правління. Образність у сучасній науці — глибокий анахронізм, але приховані за зовнішньою формою глибокі ідеї спонукають до наукового пошуку для розуміння складних політичних систем та відносин політичної влади. Продуктивними для розуміння та окреслення перспектив сучасної системи владних відносин в Україні залишаються ідеї структурованості державної влади, визначення її функцій та рівня функціональної спроможності, дотримання законності, збереження соціальної злагоди, на яких наголошував Т.Гоббс.

Важливим показником оцінки політичної системи є поняття ефективності системи політичної влади, яке, однак, важко піддається визначенню. У політичних текстах та наукових працях, що претендують на науковість, з'являються різні контекстуальні визначення, які часом протилежні за змістом, оскільки відображають суб'єктивне бачення проблеми і фактично зводять понятійне

знання до крайнього релятивізму у розумінні істини (за принципом «у кожного своя істина»). Зрештою, у політичній боротьбі так і відбувається, оскільки політичні опоненти схильні підмінити істину «своєю правдою». Поряд із цим, в інших наукових працях фактично ототожнюються близькі за змістом варіанти названого конструкту, такі як «ефективність політики», «ефективність політичної влади», «ефективність політичного режиму». Складність конструкту передбачає, в першу чергу, розгляд сутнісного значення його окремих компонентів, а вже потім — їх зіставлення та визначення всього поняття. Обсяг статті не дозволяє зробити це в повному обсязі, тому обмежимося окремими зауваженнями.

По-перше, поняття політичної влади вказує на можливість і здатність здійснювати визначальний вплив на політичну діяльність і поведінку людей та їх об'єднань, використовуючи будь-які засоби впливу. У цьому розумінні тоталітарний політичний режим є ефективнішим по відношенню до демократичного.

По-друге, поняття політичної влади включає поняття державної влади, яке є по відношенню до нього видовим. Але не варто забувати про вплив інших суб'єктів політики, таких, як політичні партії, громадські об'єднання, організації і рухи тощо.

По-третє, система політичної влади охоплює принаймні два елементи політичних відносин: тих, хто здійснює політичний вплив (політичний клас, політична еліта) і тих, хто підпорядковується владі (народні маси). Звідси, постають ще два суттєві моменти в характеристиці політичної влади: 1) підвладні суб'єкти можуть змінювати правлячу еліту й суттєво впливати на політику; 2) оцінка ефективності системи політичної влади залежить від узгодженості політичних інтересів суб'єктів політичної взаємодії. Оскільки головним елементом політичної системи як одного із видів суспільної системи є держава, яка упорядковує і регулює політичні відносини, то основними політичними інтересами будуть державний та суспільний інтереси. Якщо вони збігаються, влада визнається легітимною, що є основою забезпечення ефективної політики, тобто діяльності влади щодо досягнення суспільного блага.

Саме за критерієм досягнення суспільного блага пропонує оцінювати систему політичної влади сучасний американський економіст М.Олсон. Він розглядає національну державу як найважливіший тип суспільної організації. Зауважимо, що відправна ідея його підходу не нова: на ній, зокрема, базувалися теорія бюрократії М.Вебера, теорія еліт Р.Міхельса (де йдеться про непересічну

роль ідеї держави як організації в розробці «закону олігархічних тенденцій»). Метою всіх без винятку організацій, переконує М.Олсон, є служіння інтересам їхніх членів. Держава у переліку таких організацій стоїть першою, забезпечуючи суспільними благами всіх своїх громадян. «Суспільним благом» вчений називає «загальну або колективну вигоду, яку забезпечує держава» і визначає його як будь-який товар або послугу, які можуть споживати всі без винятку члени групи. Основні послуги, які надає держава, «мають бути доступні всім, якщо вони доступні хоча б комусь. Основні й найелементарніші види послуг, які надає держава, такі, як оборона, система закону та порядку, стосуються всіх або практично всіх громадян»¹⁸.

Характер відносин між владою і суспільством визначає тип політичного режиму. Використовуючи політико-економічний підхід, Р.Арон запропонував оцінювати ефективність політичних режимів за двома показниками. Перший із них — це збереження єдності суспільства, що ґрунтується на дотриманні розумної дистанції між суспільними силами та політичною владою. Другий — оновлення економіки, що безпосередньо залежить від здатності влади до подолання корпоративного консерватизму впливових груп, зацікавлених у збереженні існуючих порядків¹⁹.

Уперше з проблемою пошуку ефективної моделі влади на загальнонаціональному рівні зіткнувся засновник першої в Україні національної держави гетьман Богдан Хмельницький. Перебіг процесу побудови національної держави в середині XVII ст. опирався на європейські тенденції. Він характеризувався: у політичній сфері — революційним характером суспільно-політичних перетворень, зміною змістовного наповнення поняття «нація» (від «нація-шляхта» до «нація-народ»), посиленням монархічної тенденції; у сфері соціально-економічній — формуванням буржуазії та пов'язаним із ним процесом первинного накопичення капіталу. Держава цей процес підтримувала на законодавчому рівні, в той час як питання політичних відносин залишалися далеко не врегульованими.

Гетьману довелося формувати новий політичний клас. Напрямів його формування було два і характеризувалися вони взаємною спрямованістю — від нової національної еліти, яка очолила державотворчий процес (політичний клас), до тих, хто підтримав нову політичну владу і навпаки. Таким чином, з одного боку, до влади залучалися окремі представники колишнього правлячого класу, з іншого — розширювалися межі нового. У цьому зв'язку доречно

пояснити, що політичний клас розглядається у статті як частина правлячого класу, яка здійснює управлінські функції в політичній сфері, в той час як до правлячого класу «крім меншості, що домінує в політиці, входить верхівка суспільства, яка складається в економічній, військовій, інтелектуальній сферах, в церковній ієрархії тощо»²⁰. Новоствореному політичному класові у вкрай складних умовах воєнного часу доводилося виконувати функції формування системи влади та забезпечувати її відносну стабільність.

Німецький філософ, економіст, теоретик політики К. Маркс переконував, що будь-яка держава має класовий характер. Згідно з його вченням, метою політичної боротьби як атрибуту класового суспільства є завоювання й утримання влади задля експлуатації народних мас. Після проголошення незалежності України правляча еліта, яка в більшості своїй складалася з колишньої партійно-управлінської номенклатури, а отже, свого часу проштудіювала не одну працю теоретиків марксизму-ленізму, зрозумівши незворотність суспільних процесів, увірувавши у владу грошей та свою винятковість, закономірно спробувала законсервувати своє упривілейоване становище, яке давало їй фактично необмежений доступ до суспільного багатства. Консервація правлячого класу загострила проблему поляризації суспільства, виявила зростання суперечності між владою і народом. Усе це підірвало легітимність влади й спричинило у 2004 р. потужний вибух народного невдоволення, оскільки легальний шлях оновлення правлячої еліти виявився заблокованим.

Теза про необхідність консервації влади політичного (правлячого) класу базувалася на ефективності економічної політики, що подавалася в обгортці псевдоефективності політичної влади. Ефективність політики визначалася в показниках темпів економічного зростання, що ніяким чином реально не відображалось на рівні життя народу. Навпаки, правова система працювала в інтересах правлячого класу, фактично паралізуючи здатність так званого «третього сектору економіки» до вільної конкуренції, позбавляючи тих, ким управляють, матеріальних засобів існування. Український досвід підтвердив висновок уже згадуваного нами Р. Арона, який доводив хибність уявлень правлячої еліти про можливість використання показника накопичення валового національного продукту як критерію ефективності системи політичної влади. В умовах економіки, зорієнтованої на достаток, стверджував вчений, називати вищою цінністю помірність принаймні недалекоглядно²¹.

Американський політолог Г.Лассвел у визначенні мети класової боротьби по суті мало чим відрізнявся від К.Маркса. Мета завоювання влади, стверджував він, — контроль за розподілом ресурсів в інтересах правлячого класу. Але розподіл має бути ефективним, тобто таким, що зможе забезпечити соціальну злагоду і стабільний розвиток суспільства загалом та кожного з його елементів зокрема.

Отже, успішність економічної політики держави недостатня для збереження єдності суспільства й стабільності політичної системи. Потужним елементом згуртування, як підкреслює В.Бебик, є ідеологія. Вона вказує мету діяльності держави, визначає критерії ефективності функціонування політичної та економічної системи загалом²². У державах розвиненої демократії з давніми традиціями міжпартійної боротьби ідеологічні системи конкурують між собою в напрямі забезпечення ефективної політики щодо визначення стратегічної лінії розвитку суспільства, накопичення і розподілу ресурсів, інших важливих питань суспільного життя. Держава тільки забезпечує нормативно-правове регулювання відносин в економічній та соціальній сферах, що є обов'язковою умовою цивілізованої економічної діяльності.

В Україні ситуація інша. Стабільна партійна система, яка передбачає конкуренцію двох-трьох загальнонаціональних політичних партій із чітко визначеною ідеологією, ще не склалася. Створення такої системи — складна й довготривала справа. Окрім того, Україна традиційно тяжіє до персоніфікації влади, а це означає, що вибори здійснюються не на основі ідеологічної платформи політичної партії, а за привабливістю образу політичного лідера (партійного лідера за сумісництвом). Українська історія показує приклади схильності до патримоніалізму, що виражався у покладанні сподівань на харизматичного лідера, «народну вольницю» як спосіб установлення нового порядку, але не систему ідей. Відповідальність влади на ментальному рівні також забезпечували особистості. У радянські часи правляча (і єдина) партія не допускала жодних політичних альтернатив і дискусій, а за прорахунки в політиці знов-таки відповідали окремі особи. Зі світового політичного досвіду треба винести принаймні два уроки. Перший — чужий досвід не завжди приживається на національному ґрунті. Другий — конституційно-плюралістичний політичний режим передбачає наявність політичних партій, проте значення партій не можна абсолютизувати. Політичні партії, які прагнуть до абсолютного панування, загрожують єдності демократичної держави²³.

Потужні ідеологічні партії, основою яких є бачення розвитку суспільства на загальнонаціональному, а не регіональному рівні, складуться лише тоді, коли будуть чітко визначені й законодавчо закріплені правила політичної гри. Звідси випливає, що потребують змін виборче законодавство, Закон України «Про політичні партії в Україні», нагальною необхідністю є Закон «Про опозицію в Україні». Допоки цього не відбулося, єдиним способом подолання відчуженості політичного класу від нації в Україні може стати загальнонаціональна ідеологія. Основними її складовими можуть стати принципи національного патріотизму, соціального партнерства, громадянського активізму. Але знов-таки, реалізувати таку ідеологію можна тільки за умови наявності визначеного правового поля (правовий статус громадянського суспільства) та посилення правової і політичної відповідальності державної влади перед суспільством.

Поряд із цим, для України відкритим залишається питання здатності правлячої еліти трансформувати систему державної влади таким чином, щоб вона відповідала національним, а не приватним інтересам окремих осіб. Це питання особливо болісне для більшості українців, усіх тих, хто у 2004 р. підтримав революційну зміну влади та наполягав на її очищенні. Болісне тому, що після названих подій уже оновленій політичній еліті так і не вдалося поставити надійний заслін явищу, яке проф. Ф.Рудич назвав «корозією моральних цінностей» на всіх рівнях суспільного життя — від влади до маси²⁴. Корозія політичного класу виявляється у гіпертрофованих формах клієнтелізму, корупції, зрощенні політичної влади з олігархічними кланами та створенням внаслідок цього олігархізованих державних структур, які використовують владу для досягнення приватновласницьких інтересів. Прояви аморальності на вищому рівні сприяють розбещенню суспільства, ведуть до вседозволеності, споживацького ставлення до національного багатства та власного життя. Тому очевидною стає необхідність системних змін, розпочинати які необхідно на державному рівні з вищих ешелонів влади.

Сучасні держави мають ширші функції, а влада організована складніше, ніж у ранній період Нового часу, коли Т.Гоббс теоретизував над проблемою організації державної влади. Таке ускладнення зумовлене об'єктивним законом розвитку соціальних систем, який визначає залежність розширення структури і функцій соціальних систем від збільшення їхньої маси. Цей закон, відкритий

і сформульований англійським соціологом органічної школи Г.Спенсером в «Основах соціології» ще наприкінці XIX ст., дозволяє зробити висновок про те, що історично відомі демократії (Античні, Середньовічні, Нового та Новітнього часів) організаційно різняться між собою, хоч і мають певні спільні елементи. Єдине, що залишилося від античних демократій, — це дотримання законів²⁵, хоча публічне право так само зазнало суттєвих змін.

В Україні в усі часи виникали суттєві проблеми із законністю: або закон замінювали традиція та відносини патронату, що спостерігалось на межі Середньовіччя та Нового часу; або демократичні ідеали, знайшовши належне відображення в першій українській Конституції, відомій як Конституція П.Орлика (1710 р.), так і лишилися нереалізованими на практиці; або принцип революційної доцільності підмінив закон, як це сталося у радянські часи. Після проголошення суверенітету й незалежності України середньовічне «право сильного» у видозмінених формах знайшло сприятливий ґрунт на українських теренах.

Метаморфози з реалізацією законності в Україні визначили сучасне становище в публічно-правовій сфері. У 2004 р. Верховна Рада України прийняла зміни до Конституції України. Погодимось з думкою М.Розумного про те, що їх ухвалення відбулося на потребу політичному моменту, а отже, не було виваженим і достатньо обґрунтованим²⁶. Конституційна реформа розглядалася як альтернатива моделі посиленої президентської влади (фактично, безконтрольної влади пропрезидентської правлячої еліти та олігархічних кланів). Наслідками цього кроку стали:

- недосконалість механізму стримувань і противаг;
- нездатність парламенту створювати конструктивну конституційну більшість;
- неврегульованість відносин влади й опозиції;
- порушення принципу відповідальності політичних сил перед народом;
- колапс системи судової влади.

Більшість політологів, експертів і політиків у сучасній Україні переконані в необхідності нових конституційних змін, однак розходяться щодо способу та механізмів їх прийняття — Верховною Радою чи референдумом. В останньому випадку необхідні зміни щодо статусу референдуму в Україні.

Висновки. Суспільство не може бути облаштоване таким чином, щоб у ньому не було ієрархічної структури, адже вона необхідна

для управління, або щоб «усі люди рівною мірою брали участь у політиці»²⁷. Тому, незважаючи на те, що згідно з Конституцією України носієм вищої політичної влади в державі є народ (у розумінні політичної нації), обов'язково буде існувати політичний (правлячий) клас як функціональна група, яка виникла на основі поділу праці²⁸. Закономірно, що зміцнивши позиції, вона намагатиметься законсервувати своє упривілейоване становище. Оскільки будь-яка закономірність випливає з певних умов, то перед нинішньою правлячою елітою окреслюється два можливі шляхи: перший із них — повторити помилки попередньої влади й зійти з політичної арени, можливо, назавжди; другий — змінити модель влади в напрямі посилення її ефективності. Тоді при намаганні законсервувати або посилити свої позиції правляча еліта обмежуватиметься механізмами політичного контролю, що не дозволить їй заkostenити. Таким чином буде забезпечений стабільний розвиток суспільства.

Обнадійливим видається той факт, що все більше політиків при владі стверджують необхідність розподілу суспільного блага в інтересах народу. Хотілося б сподіватися, що разом з визначенням ефективної для України моделі політичної влади будуть узгоджені або/і розроблені нові закони, що регламентуватимуть прозорі правила гри в усіх сферах життєдіяльності суспільства.

Ініціювати й здійснити перетворення здатний конструктивний політичний лідер з державним баченням. Успіх проекту ефективної системи політичної влади залежатиме від його підтримки громадянами України. Забезпечити в сучасних умовах підтримку можуть три речі. Перша з них — це бачення мети, якою є зміцнення держави і зростання добробуту народу («добра воля» лідера). Друга лежить у сфері політичної етики й пов'язана з політичною відповідальністю лідера. Нарешті, третя — це політична рішучість. Прем'єр-міністр Великобританії У. Черчилль стверджував, що політика — така сама захоплююча й небезпечна справа, як і війна. Різниця полягає лише в тому, що на війні вас вбивають один раз, а в політиці — сотні разів²⁹. Саме тому рішучість має обов'язково поєднуватися з інтересами держави і народу, бути виваженою та продуманою. Історія засвідчує й повчає: невдалі політичні експерименти народ не прощає.

Правлячий клас у цих умовах змушений вибирати: втратити все перед можливістю реставрації старої влади чи нової революції, або поступитися, за висловом політолога Ф.Рудича, «приватизованою

владою» на користь народу й держави. У цьому полягає політична мудрість справжньої демократії.

¹ Арон Р. Демократия и тоталитаризм [Електронний ресурс] / Пер. с франц. Г.И. Семенова. — М.: Текст, 1993. — http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Aron/index.php.

² Олсон М. Логика коллективных действий: Общественные блага и теория групп [Електронний ресурс] / Пер. с англ. — М.: Изд-во ФЭИ, 1995. — <http://ikd.ru/Critview/theoryofcollaction/Article.2005-08-04.5821/view?searchterm>.

³ Моска Г. Правящий класс // Социс. — 1994. — № 10. — С. 197–198; № 12. — С. 97–117.

⁴ Горбатенко В. Десять уроків політичного лідерства для пострадянських керманічів // Політичний менеджмент. — 2006. — Спеціальний випуск. — С. 48–62.

⁵ Рудич Ф. Внезапный выброс гремучей смеси. Новая политическая элита: ее место и роль в становлении украинского государства // Київський телеграфъ. — 2007. — 14–20 сентября. — С. 12–13.

⁶ Траверсе О.О. Лідерство і еліти у процесі становлення української політичної нації // Еліти й цивілізаційні процеси формування націй: Зб. статей. — К., 2006. — С. 299–306.

⁷ Блануца А.В. Соціально-становна зумовленість шляхетських наїздів на Волині у другій половині XVI ст. // УІЖ. — 2003. — № 4. — С. 103–111.

⁸ Смолий В. Національно-визвольна війна в контексті українського державотворення // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво: Зб. статей. — К., 1998. — С. 16–17.

⁹ Степанков В.С. Українська держава у середині XVII ст.: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648–1657 роки): Дис... доктора іст. наук: 07.00.02. — К., 1993. — С. 24, 29, 35–36.

¹⁰ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К.: Наукова думка, 1993. — 460 с.

¹¹ Кравченко С.О. Аналіз сучасних тенденцій суспільного розвитку як передумов державно-управлінських реформ [Електронний ресурс] // Державне управління: теорія та практика. — 2006. — № 2. — <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Dutp/2006-2/>.

¹² Михальченко М. Політична система України: реальність, моделі трансформації // Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї. — 2003. — Вип. 4. — С. 5–11.

¹³ Розумний М. Розвиток політичної системи України: виклики і загрози [Електронний ресурс] // Політичний менеджмент. — 2008. — № 1. — Режим доступу. — <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=81&c=1960>

¹⁴ Шевченко О. Основні політичні проекти в Україні та перспективи їх взаємодії // День. — 2006. — 20 жовтня.

¹⁵ Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского // Гоббс Т. Соч.: В 2 т. / Пер. с латин. и англ. А. Гутерман / АН СССР. Ин-т философии. — М., 1991. — Т. 2. — С. 6–7.

¹⁶ Там само. — С. 143.

¹⁷ Арон Р. Указ.соч.—http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Aron/09.php

¹⁸ Олсон М. Указ.соч.

¹⁹ Арон Р. Цит.тв. — http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Aron/09.php

²⁰ Самсонова Т.М. Концепция «правлящего класса» Г.Моски // Социс. — 1994. — № 10. — С. 179.

²¹ Там само.

²² Бебик В.М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика: (Монографія). — К.: МАУП, 2000. — С. 168.

²³ Арон Р. Указ.соч.—http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Aron/09.php

²⁴ Рудич Ф. Указ.соч. — С. 12.

²⁵ Арон Р. Указ.соч.—http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Aron/09.php

²⁶ Розумний М. Указ.соч..

²⁷ Моска Г. Указ.соч. — Социс. — 1994. — № 10. — С. 187.

²⁸ Моска Г. Там само; Паламарчук В.М. Політичний клас України: проблеми становлення та дієздатності // Стратегічна панорама. — 2002. — № 2. — С. 99.

²⁹ Черчилль У. Мускулы мира / Пер. с англ. В.Чухно. — М.: Из-во Эксмо, 2006. — С. 508.

В.В.Романова

ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ У НАЦІОНАЛЬНОМУ ТА РЕГІОНАЛЬНОМУ ФОРМАТІ

Категорія «політичний режим» набула широкого визнання в науці й практиці. Разом з тим, розглядаючи ближче, виявляємо, що вона усе ще не повною мірою досліджена. Справді, з часів Стародавньої Греції до наших днів у політології існує безліч визначень політичних режимів, а також їх типологій та класифікацій. Отже, у цій статті зроблено спробу розібратися із цим розмаїттям підходів до визначення політичного режиму, а також окреслити можливості використання цього терміна не тільки у національному, але й позанаціональному (регіональному та субрегіональному) форматі.

Політичний режим як певне державно-політичне явище є об'єктом вивчення відразу двох наук: теорії держави і права та політології. Наявність розходжень у предметі пізнання цих наук, особливостях аналізу тих самих явищ під різними кутами зору, використовуючи специфічну методологічну базу й понятійний апарат, фактично привели до формування двох основних підходів до розуміння політичних режимів: *«політико-системного»* і *«формального»*.

Вчені, які працюють в рамках теорії держави й права, визначають політичний режим як певну сукупність методів здійснення державної влади¹. Загалом це відображає традиційне для теорії держави й права поняття про форму держави як сукупність трьох елементів: форми правління, форми державного устрою та політичного режиму. Цей підхід до визначення режиму дає йому формальну характеристику, що виявляється в конкретних діях і рішеннях, прийнятих носіями політичної влади, інститутах, що складаються в певному режимі тощо.

Загалом можна сказати, що характеристика режиму як способу або сукупності способів реалізації влади є досить традиційною. Зокрема, французький політолог Ж.-Л. Кермонн визначав політичний режим як «сукупність елементів ідеологічного, інституційного та соціологічного порядку, що сприяють формуванню політичної влади даної країни на певний період»². Режим, безсумнівно, може характеризуватися як сукупність владних структур, що дозволяють правлячому класу здійснювати покладені на нього повноваження. Так, розглядаючи феномен політичного режиму, М.Дюверже звертав особливу увагу на тип організації влади, сполучення системи партій, способів голосування, одного чи кількох типів прийняття рішень, однієї або кількох структур груп тиску³.

Виділення ж другої складової — *способів організації політичної влади* — зустрічається досить рідко і є винятком у рамках «формального» підходу до розуміння політичного режиму. Як приклад, можна навести позицію Р.Арона, який розрізняв політичні режими за способом організації влади (політична конкуренція або монополія) і способом реалізації влади (згідно з законом чи супроти нього).

Представником *політико-системного* підходу можна назвати А.П.Циганкова, який називає політичним режимом сукупність визначених структур влади, що функціонують у загальних (структурних і тимчасових) рамках політичної системи суспільства і мають на меті її стабілізацію, спираючись на сформовані (чи такі, що

перебувають у процесі формування) соціальні інтереси і використовуючи специфічні методи⁴. Цей дослідник також виділяє два підходи до розуміння політичного режиму — «*політико-правовий, або інституційний*» і «*соціологічний*». Йдеться про виокремлення зовнішнього інституційного вираження режиму і його соціальної сутності — включеності в систему соціальних, політичних, економічних відносин, політичну систему суспільства⁵. Розходження, наявні в рамках зазначених традицій, досить істотні, хоча аж ніяк не непереборні. У першому випадку значна увага приділяється формально-юридичним, процедурним характеристикам здійснення влади, у другому — її соціальному походженню.

Прихильники інституційного напряму політичного аналізу схильні пов'язувати «політичний режим» з поняттям політичної системи або форми правління. Саме такої точки зору дотримувався, зокрема, американський дослідник К.Бекстер⁶. У цьому контексті можна також згадати американського політолога Г.Лассуела, що називав політичним режимом спосіб упорядкування, легітимізації політичної системи. На його думку, основною функцією режиму є саме мінімізація примусу в політичному процесі.

Позиції згаданих представників політико-правового осмислення політичних режимів можуть бути зіставлені із точками зору дослідників, що приділяють основну увагу осмисленню тих зв'язків між суспільством і державою, які склалися реально та можуть не відповідати нормативно-правовим актам. Так, В.Якушик визначає політичний режим як «систему способів і методів управління певним державно організованим суспільством, або як систему способів і методів взаємодії суспільства та органів політичної влади»⁷. С.Рябов називає політичний режим результатом, наслідком взаємодії держави і громадянського суспільства⁸. Йдеться про те, що режим може розглядатися не тільки як «форма» і навіть не тільки як структура влади із властивими їй методами реалізації політичної волі, але як *баланс соціального і політичного*⁹. За таких умов стає зрозумілою неможливість трансформації режиму лише шляхом трансформації правових процедур, адже саме соціальна система виступає засадою політичного режиму. За таких умов режим забезпечує не тільки динамізм, але й певну стабілізацію політичної системи, впорядковуючи її елементи та структурні характеристики.

У цьому контексті центральним елементом політичного режиму стає саме поняття *балансу сил*. Через цю категорію політичний режим може визначатися як певний формат взаємодії політичних

акторів з їхніми ресурсами, стратегіями та видами капіталу в рамках певного набору формальних і неформальних правил. Це визначення підкреслює те, що формат політичного режиму значною мірою визначається сукупністю формальних і неформальних правил, що направляють дії політичних акторів в їхній боротьбі за владу (тобто в процесі вироблення, розподілу та присвоєння влади). Формат політичного режиму та його динаміка визначаються співвідношенням сил між основними акторами, що регулює доступ до використання стратегій, ресурсів та видів капіталу¹⁰.

Ці роздуми знаходяться в контексті транзитологічного підходу, в рамках якого, зокрема, Г.О'Доннелл і Ф.Шміттер визначили політичний режим як сукупність моделей, що визначають форми і канали доступу до найважливіших управлінських позицій, характеристики акторів, які мають або не мають такий доступ, а також стратегії боротьби акторів за нього. Отже, під політичним режимом тут розуміється певний тип політичної «гри», що складається з двох елементів: 1) набір політичних акторів («гравців»), що контролюють доступні їм ресурси і користуються певними стратегіями для досягнення своїх цілей;

2) набір інститутів («правил гри»), що обмежують та стимулюють дії політичних акторів¹¹. Під акторами політичних режимів розуміються різні сегменти еліт, тобто тих організованих груп у суспільстві, які здатні впливати на політично значущі рішення¹². У рамках політичного режиму еліта виробляє свої неформальні норми і домовленості, які диктують і політику, і соціальну практику влади, практику правозастосування і корекцію процесу розвитку норм права. Системна взаємодія формальних і неформальних норм у політиці й управлінні державою — явище універсальне. Питання полягає в поширеності неформальних норм, їх законності, по суті, і в характері їхньої взаємодії із законом. Інститути та влада врівноважуються одне одним і стають визначальними чинниками у визначенні перспектив консолідації політичного режиму. Поняття ресурсів означає атрибут, володіння яким збільшує здатність впливу його володаря на інших індивідів чи групи.

У більш загальному плані визначення політичного режиму через цей набір незалежних змінних (ресурси — інститути — актори — стратегії) логічно відповідає моделі структури соціальних систем, створеній Т.Парсонсом (цінності — норми — колективи — ролі)¹³; політичний режим виступає тут елементом соціальної системи як такої. Визначення акторів як суб'єктів соціальної дії, що

мають цілі, ресурси і стратегії для досягнення цілей використує, зокрема, Дж.Коулмен¹⁴.

Для М.Вебера політична діяльність розглядається як «підприємство», а стратегії владних суб'єктів зводяться до свого роду менеджменту з управління певною акціонерною компанією. У цьому разі не важливо, чи йде мова про раціональне чи харизматичне панування (в останньому випадку «компанією» є «штаб» харизматичного лідера)¹⁵. К.Шмітт визначає власне поняття політичного актора через стосунки «друзів» і «ворогів», він бачить сенс діяльності владних суб'єктів у безперервній боротьбі для знищення супротивника. У цьому контексті варто згадати типологію політичних стратегій, що її запропонував Дж.Сарторі. Він розрізняє дві форми взаємодії владних суб'єктів:

- політична боротьба за принципом «гри з нульовою сумою» — «політика як війна»;
- політична боротьба за принципом «гри з позитивною сумою» — «політика як торг»¹⁶.

Для першої форми взаємодії політичних владних суб'єктів характерні силові акції, для другої — переговори та компроміси.

Базуючись на зазначених підходах, ми пропонуємо вважати політичним режимом систему способів і методів взаємодії органів державної влади та суспільства, специфіка яких визначається конфігурацією владних суб'єктів, їх соціальних, економічних, політичних та особистих ресурсів та впроваджуваних ними стратегій державного управління. Це визначення пропонуємо використовувати як робоче. Воно не є новаторським, бо усі його основні компоненти вже були проаналізовані. Ми ж намагаємося розставити акценти задля подальшого застосування у дослідженнях політичних режимів, що перебувають у процесі трансформації, а також для політичних режимів на регіональному та субрегіональному рівнях.

Дійсно, різні рівні політики (глобальний, національний, регіональний і місцевий) не можуть бути зведені один до одного¹⁷. Ціле може мати властивості, яких не має жодна з його частин. Аналіз особливостей регіонального управління неможливий без врахування загальнонаціональної політики. Ґрунтовне осмислення трансформації в посткомуністичних країнах «можливе лише шляхом дослідження змін політичних та соціальних реалій у різних регіонах країн»¹⁸. Адекватне — тобто теоретично послідовне і емпірично достовірне розуміння політичного розвитку посткомуністичних країн загалом можливе лише на перетині двох порівняльних вимірів

політики: кроснаціональному, що звернене «назовні» країн, та крос-регіональному, що звернене «всередину» розглядуваних держав¹⁹.

За такого підходу політичний режим може виокремлюватися на будь-якому рівні, де суб'єктність акторів достатня для вибору стратегій щодо розподілу ресурсів. Отже, кожен з чотирьох елементів може набути як національного, так і регіонального, а також субрегіонального формату.

Зазначена суб'єктність може мати місце в умовах федеративної або деконцентрованої унітарної країни. Тут доцільно навести критерії визначення рівня деконцентрації влади, зокрема у пост-радянських державах, що виділяє К.Мацузато:

- 1) конституційний статус;
- 2) виборність обласних і районних голів і мерів;
- 3) виборність обласних і районних депутатів населенням або делегування цих депутатів з нижчих органів влади;
- 4) існування регіональних чи місцевих бюджетів або наявність консолідованого загальнонаціонального бюджету;
- 5) призначення обласних і районних голів і мерів згори чи ні; їх призначення з місцевих кандидатів чи ні;
- 6) кар'єрні вподобання регіональних еліт (їх поведінка у скрутні часи своїх регіонів);
- 7) функціонування інститутів, що управляють державною власністю, включаючи приватизацію²⁰.

Три перші критерії фокусують увагу на конституційних нормах, три останніх — на реальному функціонуванні органів влади, четвертий критерій стосується обох зазначених аспектів.

Виходячи з цих критеріїв, концентрованою унітарною державою може вважатися та, що є унітарною відповідно до Конституції, обласні і районні депутати якої обираються непрямо, обласні і районні керівники якої призначаються згори (і переважно не з-поміж місцевих кандидатів), бюджет якої є консолідованим загальнодержавним, мери охоче залишають свої посади для того, щоб стати головами департаментів регіональної адміністрації, орган приватизації якої є централізованим. За таких умов недоцільно говорити про виокремлення регіональних політичних режимів через відсутність суб'єктності політичних акторів на регіональному рівні. Зазначена суб'єктність може мати місце лише за умови деконцентрації влади в унітарній державі. Приміром, коли наявність власного бюджету дозволяє регіональним елітам чинити вплив на регіональні державні адміністрації; або значна частина місцевих проблем може вирішувати-

тися в регіональних центрах; або регіональні і районні глави адміністрацій призначаються з-серед місцевих керівників тощо.

З огляду на відмову від пануючої у 1990-ті роки парадигми переходу до демократії та нагальну потребу пошуку адекватного теоретико-методологічного підходу, здатного дати повноцінну відповідь на аналітичні питання, що виникають у процесі транзиту, зокрема, пострадянських країн, актуальність транзитологічних студій зростає. Проте зауважимо, що вони досі більшою мірою сфокусовані на національному або державному рівні. Йдеться про те, що переважна кількість транзитологічних досліджень сконцентрована на вивченні трансформації політичного режиму окремих держав або їхньому порівнянні. Відповідно, трансформації регіональних політичних режимів лишаються малодослідженими навіть у федеративних або деконцентрованих унітарних країнах. Проте саме регіональний та субрегіональний рівень таких держав зазвичай дає комплексне пояснення причин та наслідків політичного порядку національного рівня. Про це свідчать, зокрема, регіоналістичні дослідження, наведені у таких роботах, як монографія російських регіоналістів С.Риженкова, В.Гельмана «Россия регионов: трансформация политических режимов»²¹; «Регіони України: Хроніка та керівники»²², де представлений аналіз Харківського регіону та його субрегіонів: регіональна та субрегіональна політика; збірник «Посткомуністична географія та економіка», що включає працю японського професора К.Мацузато²³, окремі наукові статті регіоналістичного спрямування. Тобто, успішність транзитологічних студій регіонального формату є очевидною.

Отже, розібравшись із основними підходами до визначення політичного режиму, можна зробити висновок про можливість використання цієї категорії не тільки у національному, але й наднаціональному (регіональному та субрегіональному) форматі за умови достатньої суб'єктності акторів, необхідної для вибору стратегій задля розподілу ресурсів. Це не обов'язково має бути регіон федеративної держави, адже деконцентровані унітарні країни теж залишають значні можливості для суб'єктивізації регіональних політичних акторів.

---

¹ Див.: Политология в вопросах и ответах: Учеб.-метод. пособие / А. И. Демидов, А. В. Малько. — М.: Юрист, 2002. — 168 с.

² Кермонн Ж.-Л. Западные политические режимы // Полис. — 1991. — № 2. — С. 134.

³ Дюверже М. Политические партии. / Пер. с франц. — М.: Академический Проект, 2000. — С. 496.

⁴ Цыганков А.П. Современные политические режимы: структура, типология, динамика (учебное пособие). — М.: Интерпракс, 1995.

⁵ Цыганков А.П. Сучасні політичні режими: структура, типологія, динаміка. Навч. допомога для вузів. — М., 1995. — С. 11–14.

⁶ Цыганков А. П. Политические режимы // Современный политический журнал. — 1996. — №. 1. — С. 82.

⁷ Якушик В.М. Вступ до політології. — К.: Видавничий дім «Academia», 1995. — С. 54.

⁸ Рябов С.Г. Політологічна теорія держави. 2-е видання. — К.: Тандем, 1996. — С. 113.

⁹ Пасхавер О. Перманентна українська революція. Епізод 2007 // Дзеркало тижня. — 2007. — 6–12 жовтня

¹⁰ Фисун А. Политическая экономия «цветных революций»: неопатриональная интерпретация // Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. Выпуск 4. — Харьков: Константа, 2006. — С. 163.

¹¹ Гельман В. Из огня да в полымя? Динамика изменений постсовестских режимов в сравнительной перспективе // Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. — Выпуск 4. — Харьков: Константа, 2006. — С. 120–121.

¹² Higley J., Gunther R. Elites and Democratic Consolidation in Latin America and Southern Europe. — Cambridge: Cambridge University Press, 1992. — P. 10.

¹³ Парсонс Т. Система современных обществ. — М.: Аспект-Пресс, 1997. — С. 18–19.

¹⁴ Coleman J. Foundations of social theory. — Cambridge, MA, and London: Harvard University Press, 1990.

¹⁵ Вебер М. Политика как призвание и профессия // Вебер М. Избранные произведения. — М.: Прогресс, 1990. — С. 122.

¹⁶ Россия регионов: трансформация политических режимов / Общ. ред.: В.Гельман, С.Рыженков, М.Бри. — М.: Изд-во «Весь мир», «Berliner Debatte Wissenschaftsverlag», 2000. — С. 149.

¹⁷ Там само. — С. 12.

¹⁸ Гельман В., Рыженков С. Политическая регионалистика: от общественного интереса — к области знания? // Социальные исследования в России. Немецко-российский мониторинг / Ред. и сост. И.Освальд, Р.Поссебель, П.Штыков и др. Берлин. — М.: Полис, 1998. — С. 181.

¹⁹ Див.: Состояние отечественной политологии // Полис. — 1997. — № 6. — С. 143–144.

²⁰ Matsuzato K. All Kuchma's Men: The Reshuffling of Ukrainian Governors and the Presidential Election of 1999 // Post-Communist Geography and Economics. 2001. #6.

²¹ Россия регионов: трансформация политических режимов / Общ. ред.: В.Гельман, С.Рыженков, М.Бри. — М.: Изд-во «Весь мир», «Berliner Debatte Wissenschaftsverlag», 2000.

²² Регіони України: Хроніка та керівники / За ред. К. Мацузато, В. Якушика. Т. 2. Харківська область. — Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 2002. — 187 с.

²³ Matsuzato K. All Kuchma's Men. — P. 145–167.

О.В.Симоненко

МОДЕРНІЗАЦІЙНІ ЗРУШЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ І ВПЛИВ НА НИХ ПРОВІДНИХ ПОЛІТИКІВ

Актуальність теми дослідження. Вітчизняна політична наука знаходиться на початку освоєння проблематики, що стосується дослідження впливу політичних лідерів на т.зв. модернізаційний процес політичної системи України. Адже цей феномен тісно пов'язаний із поняттям демократії, підвалини якої почали зводитись в Україні не так давно. Безумовно, важливим чинником становлення і розвитку демократичного суспільства в Україні є формування активної, творчої, вільної особистості, здатної діяти самостійно, готової нести відповідальність за результати своєї діяльності, мобілізуючи необхідні ресурси для досягнення поставленої мети. Центральним завданням у будівництві демократичної України є формування нової політичної еліти, вирішення проблеми політичного лідерства, адекватного умовам існування ринку політичної влади, гарантованого мінімуму громадянських прав і свобод.

Демократія зацікавлена в модернізації, а модернізація сучасного суспільства має здійснюватися демократичним шляхом.

Аналізу цієї проблематики присвячено вже чимало праць. Ці процеси досліджували, зокрема, такі українські вчені, як А. Пахарєв, Ф. Рудич, В. Горбатенко, В. Журавський, О. Кучеренко, М. Михальченко, Д. Видрін, Д. Табачник та багато інших дослідників, у працях яких ґрунтовно аналізується розвиток і сучасний стан теорії модернізації, значна увага зосереджується на вітчизняній специфіці модернізації. Доволі актуальним для сучасної політичної науки в Україні є і комплекс теоретичних і прикладних проблем, пов'язаних з особливостями формування, розвитку

та функціонування впливових політичних діячів на вітчизняних теренах. Політична демократія, формуючи умови для реалізації особистістю закладених в ній можливостей, тим самим нарощує потенціал суб'єктивного чинника, від якого залежить успішність соціального прогресу. Політичні лідери конкретизують своєю діяльністю суб'єктивний чинник у політиці.

Підставою для написання статті було також те, що нині чинник політичного лідерства виявляється визначальним у становленні та розвитку політичної системи незалежної України, впливаючи на перебіг різних політичних процесів.

Світове співтовариство схвально сприйняло результати всенародного референдуму 1991 р.: у грудні того ж року незалежність Україні визнали 68 держав. На другий день після референдуму про визнання Української держави оголосили Канада і Польща, 3 грудня — Угорщина, 4 грудня — Латвія і Литва, 5 грудня до них приєдналося відразу п'ять країн — Аргентина, Болгарія, Болівія, Росія і Хорватія.

За п'ять років незалежності було сформовано усі атрибути державності — від кордонів до політичної системи, створено цілісний державний механізм практично з усіма його складовими. Це означало, що перехідний етап державного самовизначення було подолано. Підтвердженням цього стало прийняття 28 червня 1996 р. Конституції України.

За 1992–1994 рр. Верховна Рада Україні прийняла до 450 законів. За відсутності цілісної концепції переходу від тоталітарного до демократичного суспільства багато з них виявилися відірваними від життя і не спрацювали. Річ у тім, що на пострадянському просторі (і меншою мірою — в усіх європейських країнах колишнього «соціалістичного табору») склалася унікальна соціально-економічна ситуація, до якої застосувати нагромаджений людством досвід реформ було непросто. Просуватися вперед можна було лише через адаптацію світового досвіду до специфіки України, пристосовуючи законодавство не стільки до тривалої перспективи, скільки до пекучих проблем сьогодення. До того ж, у колишніх союзних республіках радикалізм нового законодавства був тим меншим, чим кращим виглядало поточне становище. Ситуація в Україні була значно кращою, ніж у Росії, особливо щодо продовольчого постачання населення. Відповідно, серед української політичної еліти переважали настрої на користь якомога повільнішого реформування. Небезпека такого підходу виявилася не відразу.

Декларативність деяких законів зумовлювалася незабезпеченістю їх відповідним механізмом впровадження.

За всі роки державної незалежності у нас відбувалися переважно кількісні зміни, створювався лише каркас демократичної влади. Парадокс у тому, що українська демократична форма наповнена невизначеним змістом, який частково складається з пережитків тоталітарно-авторитарного минулого, а частково — з новітніх явищ. Маємо демократичну (за формальними ознаками) владу, яка продукує недемократичну політику. Усунення цього протиріччя у загальному вимірі є основним завданням модернізації нашої політичної системи. Головним суб'єктом модернізаційних змін виступає, безумовно, політична еліта, яка має стати їх ініціатором і організатором. Як влучно зазначив Л. Карсавін, «...немає розвитку без суб'єкта розвитку».

Проблема формування і якісного оновлення політичної еліти особливо важлива для нашого суспільства. Історично склалося так, що Україна століттями входила до складу деспотичних держав, у яких не існувало уявлення про хоч відносну єдність інтересів правлячих класів і решти членів суспільства. Модернізаційні перетворення здійснювалися згори вниз, без зворотних імпульсів. Тому на нашому ґрунті так погано приживалися правові норми, елементи самоврядування і громадянського суспільства.

Склався глибокий культурний, майновий і статусний розрив між вузькою управлінською, культурною елітою і рештою населення. Глибина цього відчуження зумовлювалася тим, що носіями національних традицій були переважно представники простого народу. Що ж до української еліти, то вона часто мала маргінальний характер, була відірвана від власної культури і водночас не завжди могла засвоювати цінності та норми домінуючої культури. Сучасний розвиток, на жаль, не зняв цього протистояння, а поглибив його.

В Україні ще не сформувалася соціальна сила, спроможна очолити процес модернізації. Сучасний підприємницький прошарок становить в основному «буржуазія в першому поколінні». Вона має досить низький рівень культури і освіти, не володіє баченням історичної перспективи, вдається до нецивілізованих методів привласнення матеріальних благ. Своєю поведінкою ця соціальна група дискредитує саму ідею модернізації та непрямо підтримує політичні сили, що виступають з позицій негативного популізму. За твердженням академіка І. Дзюби, «життєздатна еліта формується

в процесі тривалого стабільного розвитку суспільства. У нас же відбувся раптовий викид у псевдоеліту, в якій змішалися осколки радянської партійної номенклатури, найметикованіші «ребята» з пізньокомсомольського табору, політичні кар'єристи-демагоги, сумнівного походження скоробагатки. На «дикому Заході» кажуть, що нувориші дають у першому поколінні політиків, а в третьому — вже й інтелектуалів. Наші ж нувориші — універсали, вони вже в першому поколінні є всім»¹. Домінування такої специфічної еліти, на думку професора Ф. Рудича, зумовлює приватизацію влади. Сутність цього феномена полягає у прагненні владних еліт збільшити владу заради самої влади з тим, щоб використати її для розподілу державних ресурсів, а не для реалізації програм, спрямованих на піднесення рівня життя.

«Сьогодні, коли ми визначаємо загальний напрям змін, які відбуваються в Україні, ми ще не можемо змінити їх головну характеристику — це трансформаційні зміни напівстихійного характеру. Позитивним для цих змін є те, що вони є напівсвідомими і напівцілеспрямованими»².

Суспільні зміни можна розглядати під різними кутами зору: трансформації і модернізації, прогресу і регресу, революції й еволюції і т.д. Найчастіше в сучасній Україні використовуються трансформаційний, модернізаційний і революційний підходи до розгляду суспільних змін. Інколи поняття «трансформація», «модернізація», «революція» використовуються легковажно, без розуміння того, що за тим або іншим терміном, поняттям, категорією стоїть не тільки цілий клас явищ, але й методологічний підхід до практичної політики. Наприклад, у сьогоднішній науковій літературі, політиці більше говорять про Україну, що трансформується. І яка ж специфіка цим вирізняється? Чи є країни, які не трансформуються? Безумовно, ні. Якщо країна перестає трансформуватися, то вона застигає в розвитку і гине. Інша річ, в якому напрямі іде трансформація — прогресу або регресу. Тому в Україні усе частіше використовується модернізаційний підхід до суспільних змін.

Поняття «модернізація» акцентує увагу на аспекті поліпшення, удосконалення соціальних інститутів, суспільних відносин. І тим самим відрізняється від понять «розвиток», «трансформація», «зміна», що є більш нейтральними стосовно динаміки суспільного процесу, його прогресивних тенденцій. Трансформація, зміна, розвиток можуть бути орієнтовані на зміну реалій куди завгодно: уперед, назад, убік, по колу і т.д. Модернізація ж орієнтує сус-

пільство і його структури, сфери на вдосконалення, просування вперед, на розробку й реалізацію нових цілей, завдань, пріоритетів, стратегій. Модернізація — це творчо-перетворююча функція розвитку. Але специфічна: вона постає як засіб оновлення суспільств. Модернізація дійсно є незавершеним проектом, що ніколи не завершується у глобальному вимірі. Суспільство, яке завершило модернізаційний проект, може відправлятися на історичний смітник.

Розгляд модернізаційних спроб України не можна відірвати від ідей трансформації, про які досить часто говорять сьогодні. Тим більше, що починаються спроби застосувати теорію трансформації до України на сучасному етапі. «Модернізаційний підхід висувається на перший план у проведенні різного типу реформ»³.

Фактично вже при Л. Кравчукові зароджувалася і поступово впроваджувалася у політичну практику й суспільну свідомість ідея Президента, функціонально націленого на «коригування дій владних структур». Тобто його положення у системі центральних органів державної влади мислилося як таке, що дозволяло Президенту бути «над» іншими владними структурами і «коригувати» їхні дії. Забігаючи наперед, відзначимо, що даний підхід буде до кінця реалізований під час президенства Л. Кучми. Але зародився він, безумовно, в часи Л. Кравчука.

Так, перший Президент України Л. Кравчук переконував, що в Україні встановилася президентсько-парламентська форма правління. Дисонансом до цього твердження була думка другого Президента — Л. Кучми, що прозвучала згодом: «У нас немає президентсько-парламентської республіки з однієї причини — тому що немає закладених у Конституцію тих важелів і противаг, які б давали можливість існувати дійсно президентсько-парламентській республіці»⁴.

Діяльність урядів В.Фокіна, Л.Кучми, Є.Звягільського варіювалася від пристосування планової економіки до ринкової з повним державним контролем до політики невтручання у ринковий механізм, яка проводилася урядом. І хоча на першому етапі було закладено законодавчу базу для новостворених інститутів ринкової економіки, та все ж досягнення в роздержавленні власності, розвитку малого та середнього бізнесу, реформуванні земельних відносин на селі, формуванні банківської мережі були незначними і відставали від показників більшості країн пострадянського простору.

На іншому етапі (1994–2000 рр.) було розроблено концепцію нового курсу економічного розвитку держави, в результаті реалізації

якої було завершено проміжний етап проведення земельної реформи, що виявилось у зміні форми власності, паюванні землі.

Зусилля всіх урядів були спрямовані на зупинення економічного спаду й недопущення подальшого зниження рівня життя населення, хоча певні зрушення у загальноекономічній ситуації були. В 2000 р. відбувається помітний ріст ВВП та зростають обсяги промислового виробництва. Деякі позитивні зрушення відбулись і у соціальній сфері. Було повністю погашено заборгованість з виплати пенсій і на 50% зменшилася заборгованість по зарплаті. Але проблеми соціального захисту населення залишились актуальними.

Серед осіб, які протягом 1991–2003 рр. призначалися на найбільш впливові посади (прем'єр, віце-прем'єр, секретар Ради Національної Безпеки і Оборони, керівник Адміністрації президента), вихідці зі старої номенклатури становили 73%, а серед осіб, які з 1995 р. займали посади голів обласних державних адміністрацій — майже 80%.

Правляча еліта України, на думку багатьох дослідників, є доволі «закритою» групою. Підраховано, що на кінець 1998 року у восьми урядах України було 284 посади, які обіймали 156 чоловік. Інакше кажучи, зміна урядів не заважає обіймати посаду майже два терміни. При зміні уряду навесні 2001 року дві третини міністрів зберегли свої крісла. Із восьми новопризначених троє входили в уряд увосьме⁵.

Та, мабуть, «закритість» еліти визначається не тільки і навіть не стільки низькою ротацією її складу. Важливим компонентом формування більшої відкритості постають моделі поведінки, взаємозв'язку та консолідації представників еліти. Так, В. Бакіров стверджує, що істотною перешкодою на шляху модернізації політичної системи України є домінування гегемоністської моделі консолідації провідних політичних акторів. Вона здійснюється актором-гегемоном, який контролює стратегічні позиції політичного життя та встановлює власні правила гри⁶. В основу цієї моделі було покладено сильну президентську владу, яка мала стабілізувати суспільство, підготувати економічні реформи, регулювати внутрішньополітичні конфлікти, існувати у новій системі міжнародних відносин. Попри все це, гегемоністська консолідація призвела до приватизації держави, злиття відносин влади і власності. Політична система України, демократична за формою, ще не набула демократичного змісту. Навпаки, демократичні механізми використо-

увалися для обслуговування корпоративних інтересів, перетворення політичних ресурсів на економічні. Оскільки еліту контролює особисто Президент, то її оновлення, а також зміна усталених зразків її поведінки відбуваються зазвичай лише в рік переобрання глави держави.

Така удавана демократія гальмує реальну політичну модернізацію суспільства. Одним із шляхів виходу з цієї ситуації є зміна моделі консолідації еліти. Наповнення демократичної форми демократичним змістом потребує консолідації еліти. Водночас не можна вимагати примусової консолідації під прапором тоталітарної єдності, оскільки це шлях до деградації як еліти, так і суспільства. Стабільний демократичний розвиток можливий лише за умови добровільної консолідації, узгодження позицій і цілей.

В останні роки частка впливових політичних партій і значна кількість національно-демократичних субеліт почали переглядати свою роль у політичному процесі. Стали можливими нові моделі консолідації владних еліт та їх лідерів на базі контролю або консенсусу. Сутність моделі консенсусної консолідації полягає у створенні обмеженого кола привілейованих осіб, які монополізують політичні дивіденди на підставі адміністративно-бюрократичних зв'язків та обмінів ресурсами, але ресурси тут розподіляються відносно справедливо. Консенсусна консолідація еліт ґрунтується на конкуренції за узгодженими правилами. М. Михальченко вважає, що консенсусна консолідація можлива «заради збереження злагодності в суспільстві, реформ і ненасильницької взаємодії груп, які змагаються між собою за владу на основі принципів мирного співіснування»⁷.

Зараз дуже популярною стала ідея створення нового типу консолідації політичних еліт у межах парламентсько-президентського формату. Сенс її — у встановленні ефективного балансу різних інтересів і закріпленні його в правових нормах. Призначення нової моделі консолідації політичних еліт України полягає в недопущенні монопольного захоплення влади будь-якою політичною силою. Нині саме набуття президентських повноважень є умовою захоплення всіх стратегічних позицій в суспільстві. Таким чином ситуація, коли одні сили отримують все, а інші — нічого, стає все більше нераціональною і вже не задовольняє як основних політичних гравців, так і представників фінансових кіл, котрі прагнуть рівномірно розподілу політичних ресурсів.

Тут можна погодитися з О. Морозом, який так міркує про умови створення владної еліти: «Саме система влади формує мотиви,

якими керуються політики, намагаючись нею оволодіти. Не раз у своїх виступах з цього приводу я цитував Л. Кравчука: за сформованої в Україні шляхом надвисокої концентрації повноважень у руках глави держави системи влади, навіть у ангела виростуть роги. Саме зміна цієї системи є необхідною передумовою становлення демократичної політичної еліти України та загалом поступального руху українського суспільства»⁸. Отже, об'єктивною передумовою формування ефективної політичної еліти є рівномірний, збалансований перерозподіл владних повноважень.

Найбільш тривале правління Леоніда Кучми мало своїм наслідком глибоку деформацію суспільно-політичного й економічного облаштування країни. Демократичні і ринкові перетворення, з якими пов'язувалися перспективи подальшого державного розвитку, не дістали необхідного імпульсу з боку влади і, врешті, були згорнуті. Причому згорнуті саме тому, що становили загрозу для правлячої верхівки. Власне з ним закономірно пов'язують інші серйозні хвороби держави і суспільства: пригнічення народної підприємливості й ініціативи, дискредитацію незалежності, марнування безцінного історичного потенціалу нації. Закономірно, що в суспільстві склалася ситуація очікування змін і визріла готовність домагатися їх.

Президентські вибори 2004 року привели не просто до зміни влади. Події, що їх супроводжували, стали чинником переламу у суспільних настроях і формування нової структури політикуму. Фактично вперше виникли реальні умови перетворення демократичних сил на головну рушійну силу національного розвитку. Прихід до влади лідера опозиції детермінував реорганізацію влади і серйозні зміни ролей і перспектив основних політичних гравців.

«Щодо Конституції, то за оцінками зарубіжних і вітчизняних експертів, наша Конституція належить до числа найкращих у Європі. Хоча вона й містить деякі недоліки, однак цілком дозволяє модернізувати державу, забезпечити гарантії основних прав і свобод громадян, а також ефективну діяльність органів влади. Крім того, не варто забувати, що в країні з нестійкою традицією ставлення до права усталеність Основного Закону — це надзвичайно важлива політична й правова цінність. Тому зміни до Конституції України належить вносити дуже обережно й виважено»⁹.

З Конституцією України органічно пов'язуються підготовка і проведення державно-правової реформи. Йдеться про максимальне використання наявного в ній потенціалу. Водночас постає питання, суть якого полягає в необхідності вдосконалення конституцій-

ного фундаменту реформи, що виступає також і як її важлива складова. У цьому контексті на передні рубежі висувається парламентська реформа.

Згідно з концептуальною ідеєю парламентаризму загальнодержавний представницький орган народу будь-якої країни є парламентом тільки за умови, коли він конституційно і фактично володіє комплексом необхідних і важливих прерогатив. До них належать: прийняття законів, прийняття бюджету, парламентський контроль. У разі відсутності у представницького органу народу названих прерогатив, він не є парламентом, незалежно від конституційного найменування, а його роль у державному механізмі стає фіктивною.

Напрошується висновок, що сучасна політична Україна асоціюється в першу чергу зі всевладдям олігархів, які «модернізують» її під свої «дудки». Значною мірою це уявлення відповідає дійсності. Найбільш відомі донецький, дніпропетровський і київський клани. Разом з ними на політику України чинять потужний вплив харківське, запорізьке і ряд інших угруповань. Після парламентських виборів — 2002 політична роль олігархів набула формального втілення. «Донецьк» в особі Віктора Януковича отримав пост прем'єра, «Дніпропетровськ» (Сергій Тігіпко) — керівництво Центробанком, «Київ» (Віктор Медведчук) очолив президентську адміністрацію. Кабінет Януковича сформований за квотним принципом, і в ньому, хай і не ідеальним чином, представлена більшість угруповань. Свою частку олігархічні структури отримують на всіх поверхах влади — центральному, губернаторському і муніципальному, що підтримує їх зацікавленість у збереженні нинішньої системи управління.

Час модернізації українського суспільства на демократичних засадах потребує висококваліфікованих кадрів державної служби, політичних лідерів, керівників нового типу у сфері ділового спілкування, які б відповідали зрослим вимогам і відповідно світовим стандартам якості як фундаментальної фахової підготовки, так і високої моральної культури, де б тісно були пов'язані слово — думка — вчинок.

В українському суспільстві на нинішньому етапі формування та становлення демократії шар впливових політиків є складним утворенням, він позначений впливом специфічних історичних і політичних обставин України, стану її суспільних відносин. Україна робить свої кроки до демократії та громадянського суспільства через низку реформ.

Демократизація політичних систем і режимів або, навпаки, їх еволюція убік авторитаризму чи тоталітаризму зумовлена безпосередньою діяльністю президентів чи кланів, очолюваних ними. Іншими словами, процеси змін, які відбувалися і відбуваються на території України, що сприяють загальній модернізації, були і є досить персоніфікованим.

¹ Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — Київ; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2005. — Вип.7. — 476 с.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Кармазіна М. С. Президентство: український варіант. — К., 2007. — 365 с.

⁵ Там само.

⁶ Сучасна українська політика...

⁷ Курас І., Михальченко М. Політичні реформи як гасло і реальність модернізації // Актуальні проблеми внутрішньої політики. — К.: Вид-во НАДУ, 2004. — Вип. 1.

⁸ Кармазіна М. С. Президентство: український варіант. — К., 2007. — 365 с.

⁹ Рудич Ф. М. Випробування асортиментом // Віче. — 2004. — №9.

А.А.Шульгіна

ПОЛІТИЧНІ ВИБОРИ ЯК ЧИННИК ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ УЧАСТІ

Питання про вибори є актуальними в наш час. До ролі виборів та сутності впливу виборчих систем звертаються багато вчених і політиків, які намагаються проаналізувати сутність цих проблем. Так, наприклад, О.Нельма у своїх працях аналізує основні концептуальні засади виборчого процесу в Україні, національної інтеграції, парламентських та президентських виборів. Він дає відповідь не лише на питання, хто був обраний Президентом України, але й з'ясовує ті обставини, де, хто і як його обрав. Тобто у його курсі лекцій та статтях викладені більш детальні й широкі погляди на етнічні та національнотворчі процеси¹. Інший вчений — М.Процьків у своїх дослідженнях розглядає передвиборчу кампанію як форму політичної комунікації. Він стверджує, що під час виборчого марафону політична комунікація займає центральне місце у політичній діяль-

ності й має вирішальне значення для подальшої долі політика чи політичної структури, розвитку політичних процесів у суспільстві².

Н. Хома у своїх статтях та монографіях розкриває питання мотивації поведінки особи у виборчому процесі, а також завдання мотивації голосування виборців та певних кандидатів³.

П.Удовенко та А.Зельницький в розробленому ними посібнику висвітлюють зміни, що відбуваються в політичній системі суспільства після проведення виборів до парламенту й органів місцевого самоврядування на пропорційній основі та переходу до парламентсько-президентської форми правління країною. У ньому подано методологічні основи аналізу, моніторингу та оцінки діяльності місцевих організацій політичних партій, інструментарій, запропонований громадським організаціям для посилення їхнього впливу на формування і впровадження партійної політики, а також результати його використання⁴.

Вибори в Україні не залишилися без уваги і з боку політологів Росії. Велике місце в книзі С.Жильцова приділено аналізу інформаційних технологій, застосовуваних у вирішенні політичних питань. Їхнє комплексне використання здійснювало цілеспрямований психологічний вплив на населення України. Автор доходить висновку, що застосування спеціальних технологій маніпулювання масовою свідомістю багато в чому стало вирішальним у формуванні суспільної думки. В результаті була обмежена можливість здійснення вільного й усвідомленого волевиявлення громадян України. Одночасно на органи влади на всій території України виявлявся систематичний тиск⁵.

Але всі перераховані дослідження не висвітлювали проблему виборів як форми політичної участі. У більшості досліджень питання виборчої активності або пасивності, політичного абсентеїзму розглядаються побіжно або й взагалі залишаються поза увагою дослідників. Тому в цій статті автор ставить за мету проаналізувати і переконати в доцільності широко застосованої методики аналізу електоральних процесів, цінність якої полягає в тому, що вона безпосередньо спирається на теоретичну парадигму дослідження виборів — просторову модель голосування.

Історія демократії — це багато в чому історія розвитку постійних і легальних каналів артикуляції громадянами своїх переваг. Від ступеня доступності таких *каналів* і міри їх використання багато в чому залежить ефективність демократії. Голосування на виборах — найбільш важлива і масова форма політичної участі.

За допомогою виборів відбувається формування уряду й забезпечується механізм, за допомогою якого суспільні настанови відображаються на державній політиці. Крім того, вибори виконують певні латентні функції. Вони легітимізують владу, стримують політичні та соціальні конфлікти. Акт голосування дає індивіду змогу відчути свою причетність до формування суспільно значущих рішень, відчути себе здатним вплинути на урядову політику, навіть коли на практиці його роль вкрай незначна. Отже, голосування сприяє інтеграції політичної системи, відтворенню її базових принципів і підтримці демократичного режиму в загалом⁶.

Вибори — це один із чинників, який визначає найпоширенішу і наймасовішу форму політичної участі у всьому світі — електоральну участь, а також участь у референдумах. Решта форм політичної участі залишаються другорядними для більшості громадян або ж є сферою компетенції так званого «політичного класу» — осіб, які професійно займаються політикою. Для останніх це вже вид професійної діяльності, який є джерелом доходів більшості з них.

Досвід багатьох країн світу свідчить про те, що одне з центральних місць у політичному процесі суспільства і держави, які стали на демократичний шлях розвитку, посідають проблеми створення виборчого законодавства, адекватного стану суспільних відносин. Вибори є не тільки формою прямого народовладдя. Вони є розрізненням людьми кращих поміж себе, виокремленням еліт. Вибори є національним процесом, що формує політичне ядро нації та визначає її політичного лідера.

У руслі розгляду досліджуваної проблеми доцільно навести наступні міжнародні норми електорального вибору, зафіксовані в Загальній декларації прав людини та в Міжнародному пакті про громадські і політичні права:

- атмосфера поваги до прав людини і відсутність залякування;
- самовизначення — право на вільні та справедливі вибори;
- право на участь в управлінні.

У ст.21 Загальної декларації прав людини, яка є обов'язковою для всіх країн, що є членами ООН, зазначено: «Кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через посередництво вільно обраних представників...». Ці вимоги уточнені в ст.25 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права: відсутність дискримінації; свобода переконань і висловлювання цих переконань; свобода об'єднань, мирних зборів і переміщення під час виборчих кампаній; право на безпеку особи і належ-

не правозастосування; суспільна довіра в електоральному процесі — найважливіша умова справжніх виборів, яка виявляється в утворенні ефективного та неупередженого апарату з проведення виборів, що діє на принципах відкритості і прозорості (можливість громадськості і кандидатам спостерігати за всіма аспектами підготовки до виборів); залученні політичних конкурентів до електорального процесу в повному обсязі; відкритості електорального процесу для контролю з боку громадян та їх організацій; переконання електорату у важливості виборів, а також у тому, що їх особиста безпека і таємниця голосування будуть поважатися; забезпечення участі в контролі за перебігом виборів незалежних спостерігачів, які застосовують на довіру⁷.

Таким чином, вибори є не тільки індикатором рівня національної інтеграції. Вони, безумовно, відповідним чином впливають на національно-інтеграційний процес, підсилюючи або, навпаки, гальмуючи його. Найбільш показовими у цьому плані є вибори народних депутатів та вибори Президента України. Що ж до місцевих виборів, то вони радше пов'язані із виконанням завдань розвитку інституту самоврядування. Демократичність виборів забезпечується законами, у яких закладено основні принципи їх проведення. Основними концептуальними засадами виборчого права в Україні, що викладені в Конституції, є:

- його загальність, поширення на всіх без винятку громадян України, які мають право голосу;

- його рівність, передбачення однаковості застосування до всіх виборців; будь-які прямі або непрямі привілеї або обмеження прав громадян України забороняються;

- прямота його дії, тобто ніхто не може проголосувати замість громадянина;

- його таємність.

Перераховані засади стосуються здебільшого реалізації активного виборчого права, тобто права обрати. Однак під час виборчої кампанії йдеться також про найефективнішу реалізацію й пасивного виборчого права, тобто права бути обраним. Викладені концептуальні засади мають забезпечити здійснення прямого народовладдя і є виключно гуманними й демократичними, але на практиці забезпечити дію бездоганних механізмів та їх реалізацію дуже важко. Ми маємо намір прослідкувати вплив виборів на будь-яке суспільне життя, будь-які соціальні процеси, і маємо зважати на існування зазначеної відстані й робити висновки, виходячи з реалій життя.

В ідеалі вибори є змаганням особистих якостей кандидатів та їхніх програм. Змагання має бути чесним, відкритим та прозорим. Саме це й називають демократичними виборами. За найзагальнішою теорією виборів їхня схема є досить простою. Висуваються кандидатури на заміщення різних посад. Виборці голосують. Відбувається підрахунок голосів і, відповідно до виду виборів та типу виборчої системи, розподіляються місця в органах влади, які є предметом змагання. Значення виборів полягає в тому, що обирають найдостойніших людей, які зможуть забезпечити належне функціонування органів влади та належний рівень суспільного розвитку (економічний, соціальний, політичний).

У реальній політиці на виборчий процес впливає низка чинників. По-перше, сучасні політичні спільноти є надто великими, тому їхні члени не знають один одного особисто. Обрати найдостойнішого кандидата дуже важко, оскільки фактично знайомство з ним часто відбувається лише з початком виборчої кампанії. Тому виборці змушені вірити обіцянкам кандидата і його команди. Об'єктивні дані, звісно, є, проте можливість їх використання і довіра до них надто обмежені й залежать від багатьох чинників. По-друге, постає проблема достовірності інформації та чесності учасників виборів. По-третє, через те, що вибори є частиною політичного процесу, на них переносяться всі його риси, при цьому навіть підсилюючись. Окрім явної (зустрічі з виборцями, агітація, пропаганда, дебати) існує і прихована частина виборчого процесу — коли укладають різні домовленості, які часто відіграють набагато важливішу роль, ніж відкрита виборча кампанія. Електорат обирає політиків для вирішення конкретних завдань і програм, визначає таким чином стратегію дій влади. У країнах з розвинутою демократією існує традиція: під час зустрічей з виборцями та через інші канали кандидати у владні структури виявляють такі проблеми й питання, які найбільше хвилюють населення. В ідеалі для демократичних виборів характерна наступна процедура. Кандидати висувають цілий пакет зрозумілих для виборців пропозицій; порівнюючи й оцінюючи ці пропозиції, виборці співвідносять їх зі своїми інтересами й вирішують, кому надати перевагу. Мета будь-якої передвиборчої кампанії — залучити максимальну кількість виборців для перемоги на виборах. Вивчення громадської думки — одна з основних умов реальної організації передвиборчої кампанії. Це основний і практично єдиний шлях досягти її ефективності. Дослідження підстав політичної участі особи у виборчому процесі можна здійснювати, аналізуючи:

- мотивацію абсентеїзму;
- мотивацію участі у голосуванні;
- мотивацію конкретного електорального вибору;
- мотивацію участі громадян у різноманітних формах електронної діяльності.

Серед мотивів поведінки, що стримують участь у виборах, помітну роль відіграють: почуття байдужості до політичних справ, низький рівень довіри до органів державної влади, заплутаність виборчого процесу, а також відсутність чітких відмінностей між програмними положеннями політичних партій. Зокрема, статuti і програми політичних партій засвідчують їх надзвичайну подібність, що заважає виборцям зробити свідомий, продуманий вибір. Серед політичних умов поряд з історичними традиціями слід відзначити: існування сильного громадянського суспільства зі структурними інститутами, розвинену багатопартійність, усталену законодавчу базу. Аналіз усіх цих умов крізь призму української дійсності свідчить про слабкість об'єктивних засад для можливостей впливу виборців на формування політичних рішень і організації органів влади загалом.

В Україні за роки незалежності у багатьох верствах суспільства склалося негативне ставлення не тільки до політики і політиків, а й до самого інституту виборів. Люди вважають, що вибори не полегшують їхнє життя, переконані, що виборці цікавлять політиків тільки під час виборів, а потім їм байдуже до проблем пересічних громадян. Звідси й зростаюча кількість громадян, які принципово відмовляються голосувати. Наприклад, за результатами опитувань Центру О.Разумкова лише 4–6% респондентів вірило, що вибори 2002 року пройдуть «чесно, без підтасовок». Протягом 1994–2001 рр. цей показник зменшився вчетверо⁸. Запевнення нової влади щодо демократичності виборів 2006 р. і недопущення використання під час кампанії «брудних» технологій та адміністративного ресурсу не стали достатньо переконливими для значної частини виборців. Лише 4–6% громадян вважали, що у виборах до парламенту практично не використовуватимуться «брудні» виборчі технології⁹. Тобто можна констатувати, що громадська думка з окреслених питань принципово не змінилася з часів, що передували президентській виборчій кампанії 2004 р., коли 81% громадян вважали, що «брудні» технології використовуватимуться під час виборчої кампанії, і лише трохи більше 4% — що вони практично не використовуватимуться¹⁰.

Показником демократичності виборчого процесу є явка виборців на вибори. За деякими дослідженнями, проведеними в середині 1997 р., понад 30% виборців України схилилося до думки не брати участі у виборах до Верховної Ради України або голосувати проти всіх, незалежно від того, хто з кандидатів конкретно виявиться в остаточному списку для голосування¹¹. У голосуванні ж на виборах народних депутатів України 2002 року взяло участь 24 174 975 виборців, або 65,22% виборців, включених до списків. Порівняно з парламентськими виборами 1998 року, активність виборців на виборах 2002 р. по Україні була на 4,42% нижчою¹². Стосовно останньої виборчої кампанії до парламенту України, то переважна більшість (75,2%) громадян мала намір взяти участь у голосуванні. Це приблизно 27,4 млн. виборців (загальна кількість виборців в Україні — близько 36,5 млн. осіб). Однак, як засвідчили спостерігачі від ОБСЄ та СНД, незважаючи на те, що вибори до парламенту в Україні визнано як демократичні та такі, що відбулися, у голосуванні не змогли взяти участь близько 10–12% виборців, що відбулося через технічні проблеми, які виникли в процесі голосування: плутанина в списках виборців, величезні черги тощо.

У зв'язку з цим очевидно, що відмова виборців від участі у голосуванні створює серйозні проблеми. Одна з них полягає в тому, що високий рівень абсентеїзму (неявки на вибори) призводить до нерівномірного представництва різних груп — менш активні групи в підсумку мають менший політичний вплив. Зазначимо, що сучасною світовою тенденцією є неухильне зниження явки виборців на виборах усіх рівнів. Абсентеїзм — це характерна хвороба західних країн: до виборчих дільниць зазвичай приходять в середньому 50% американців, французів, англійців¹³. В Україні рівень електоральної участі є дещо вищим. Однак тенденції до її зниження зберігаються, і вони досить стійкі. Вірогідність того, що під час виборчої кампанії абсентеїсти змінять свою налаштованість, дуже незначна¹⁴. Також однією з форм протестної поведінки на виборах є голосування «проти всіх». Інститут голосування «проти всіх» багатий в чому специфічний саме для України і деяких держав, які раніше входили до складу СРСР. У демократичних західних країнах така форма політичного волевиявлення практично не поширена (вважається, якщо виборцю немає за кого проголосувати, він просто не приходять на вибори)¹⁵.

Досліджуючи електоральну участь з метою її ідентифікації та, як зазначалося раніше, для вибудовування достовірних прогнозів

щодо результатів виборів, ми перш за все досліджуємо громадську думку у виборчому процесі. Громадська думка є одним з найбільш складних за змістом і функціями соціальних феноменів, об'єктом дискусій та суперечок і тому потребує постійної наукової рефлексії. Деякі вчені взагалі мають сумніви щодо того, чи можна вживати термін «громадська думка» стосовно вітчизняних реалій, і вважають більш точним поняття «суспільні настрої»¹⁶.

Громадська думка існувала в усі історичні часи. Але сам термін з'явився в Англії у XII ст., коли лорд Дж. Солсбері в 1159 р. вжив термін «Public opinion». Опитування громадської думки стали буденним фактом політичного життя України. Сформувався попит на вивчення політичної громадської думки, інформаційний ринок даних про її стан і динаміку.

Соціологічні опитування громадської думки були головним інструментом для представників напряму, який дістав у політології назву соціологічного підходу в дослідженні виборів (Колумбійський університет — 40–50-ті роки XX ст., група П.Лазарсфельда). Основною метою для вчених, які працювали в межах біхевіористської методології, було вивчення особливостей електоральної поведінки різних груп та верств виборців, визначення чинників, які мали вирішальний вплив на електоральний вибір громадян¹⁷.

У контексті розгляду зазначеної проблеми слід звернутися до питання так званої «спіралі мовчання», яку розробила дослідниця Е.Ноель-Нойман, котру називають «німецькою Кассандрою». Саме вона заснувала в 1947 р. перший у Німеччині Інститут дослідження громадської думки в м. Алленсбах. Проаналізувавши багаторічний досвід проведення соціологічних опитувань, вона зауважила *систематичну розбіжність між показниками опитувань і результатами виборів*¹⁸. Теорію «спіралі мовчання» було засновано на припущенні, яке пізніше дістало беззаперечне підтвердження в дослідженнях щодо конформізму та поведінки суспільних груп: *якщо індивід свідомий того, що його погляди збігаються з поглядами більшості, він висловлює їх незмірно охоче*. І навпаки, якщо він має протилежне відчуття, то намагається зберігати мовчання щодо своїх поглядів, ухиляючись від опитувань, або видає неправдиву інформацію. Е. Ноель-Нойман підкреслює, що «мовчання» обов'язково треба теж брати до уваги як форму артикуляції громадської думки, яка подеколи може ставати вирішальною»¹⁹.

Найбільш ефективним засобом формування відповідної громадської думки є саме *рейтинги*. Тут передусім йдеться про телебачення

як найбільш впливове ЗМІ, яке створює у громадян уявлення про те, які погляди поділяються суспільством, а які відкидаються. Як засвідчили результати дослідження, проведеного Е.Ноель-Нойман після виборів до Бундестагу 1976 р. (дана тенденція є актуальною на сьогодні), ті, хто вагався із власним вибором, остаточно сформулювали свою позицію саме під впливом телебачення, яке артикулювало погляди, прихильні до соціал-демократів, представляючи їх як позицію більшості.

В Україні вивчення громадської думки здійснюється провідними соціологічними кампаніями: Київським міжнародним інститутом соціології, Центром «СОЦИС», Українським інститутом соціальних досліджень, Центром «Соціальний моніторинг» та Українським центром економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова. Широкомасштабне опитування — 2 тис. респондентів віком від 18 років — було проведено кожною з перерахованих кампаній у травні 2003 р. по всіх регіонах України. Всього в опитуваннях брали участь 8117 осіб²⁰. Результати отриманих під час опитувань даних дають змогу відстежити кілька позицій, що визначають думку більшості опитаних. Серед них, зокрема:

- низький рівень довіри до Верховної Ради України і влади загалом. Панічний страх українців перед продовженням парламентських повноважень і очевидне бажання скоротити кількість народних депутатів якнайкраще демонструють цю особливість — сприйняття законодавчої влади нашими співгромадянами;

- небажання українців наділяти значними повноваженнями Президента і судову владу;

- бажання людей активніше впливати на прийняття важливих для країни рішень. Звідси — схвалення пропозицій (майже 50% опитаних), згідно з якими закони може приймати всеукраїнський референдум без затвердження їх будь-яким органом влади;

- водночас, за зізнанням опитаних, політикою «дуже цікавиться» лише 10–12%.

Дедалі частіше при вивченні громадської думки, особливо під час проведення виборчих кампаній, застосовують досить поширену методикку «фокус-груп», тобто сфокусованих групових дискусій, яка і є одним з різновидів так званих «якісних методів».

Метод «фокус-груп» дає змогу провести більш глибокі дослідження мотивів та переконань електорату. Під час роботи фокус-груп в експериментальній ситуації досліджуються групи виборців з 6–8 осіб. Підбираючи людей у групу для проведення дискусії,

бажано виключити представників ЗМІ, лідерів політичних партій, підприємців. Найкраща група та, яка складається з різних прошарків населення, що живуть у певній місцевості. Їх інтерв'ювання не дає статистично надійних результатів, але дає змогу глибше проникнути в настрої електорату. Без цього неможливо обійтися, розробляючи сучасну виборчу кампанію.

Одним із ефективних методів дослідження громадської думки є екзит-поли. «Exit-poll» в буквальному перекладі з англійської мови означає «опитування на виході». Опитування на зразок екзит-полу були винайдені американськими телевізійними каналами у 1960-ті роки, щоб задовольнити потребу електорату в максимально оперативній інформації про вибори²¹.

Упродовж останніх 30 років у світовій практиці екзит-поли з наукового експерименту перетворилися на одну з найпомітніших складових висвітлення виборів на телебаченні й у пресі. Дані опитування є звичайною практикою виборчих кампаній у демократичних країнах. Можна виділити принаймні три основні функції, які вони виконують:

1. Основна мета таких опитувань — прогноз результатів виборів, аналіз електоральної поведінки громадян до підведення офіційних підсумків.

2. Екзит-пол є також різновидом громадського контролю за чесністю виборів, він робить процес голосування більш прозорим, що особливо актуально для країн, які перебувають у процесі демократизації.

3. Опитування виборців після голосування мають і значно більшу цінність: фактично це єдиний спосіб точно визначити соціально-демографічні характеристики виборців різних кандидатів, побудувати реальний соціально-демографічний зріз електорату.

Чинне законодавство регулює також і порядок висвітлення у ЗМІ результатів екзит-полів. Оприлюднення подібних результатів у день виборів до закінчення голосування, тобто до закриття виборчих дільниць, заборонено п.19 ст.56 Закону «Про вибори народних депутатів України», яка й регламентує порядок оприлюднення результатів опитування виборців щодо їх волевиявлення. Ця демократична норма відповідає міжнародним стандартам. Проте тут маємо парадокс: заборона є, а от механізмів для забезпечення її функціонування немає. Побудова демократичного суспільства, нефальсифіковані вибори можливі лише в громадянському суспільстві.

За яких же обставин можливі в Україні вільні вибори? Якщо говорити стисло, то лише тоді, коли в суспільстві стане домінувати вільний громадянин (незаангажований електорат). Інші роз'яснення проблеми (хоча і нагальні, і потрібні, і дочасні) є лише частковими, оскільки докорінно не змінюється загальна ситуація у стосунках трикутника: влада — громадянське суспільство — електорат.

Роль законодавства полягає в регулюванні процесу виборів. Воно має обмежувати уже зазначен вище негативні тенденції. Завданням законів про вибори є забезпечення демократичної процедури. «Процедура» в цьому разі є принципово важливим елементом нашого формулювання. Законодавство про вибори належить до процесуальних норм, дотримання яких є атрибутом демократії. Україна досі не має стабільного виборчого законодавства. Це, звісно, почасти є наслідком того, що відбувається процес становлення держави і нестабільність є «воробою зростання». Водночас виборче законодавство є заручником політичної боротьби. Закони про вибори народних депутатів ухвалюються під кожні вибори. Отже, доля закону вирішується безпосередньо тоді, коли учасники законодавчого процесу — депутати і Президент — переймаються виборчими цілями.

Більш ніж 90% опитаних не зверталися протягом 12 місяців до силових структур по допомогу, оскільки вони не бачили з боку названих організацій фактичної допомоги щодо розв'язання особистих проблем. Реальними ж засобами захисту своїх прав громадяни вважають *нелегітимні форми участі* («неправові практики») — використання особистих зв'язків і знайомств, вирішення проблем за допомогою хабаря або недержавних впливових структур. Водночас переважна більшість українців не вважають, що партії, ЗМІ, профспілки та інші громадські організації є інструментом для захисту їх інтересів.

Таким чином, реалією українського сьогодення є недовіра до суспільних та політичних інститутів, які функціонально призначені захищати права громадян. Низький рівень політичного включення громадян пояснюється, по-перше, звуженням простору публічної політики, оскільки не лише громадяни, але і рядові члени партій не відчувають реальної здатності впливати на політику держави; по-друге, тим, що українське суспільство все ж залишається споживацьким, де більше 60% мешканців перебувають за межею бідності, в зв'язку з чим зусилля громадян спрямовані на елементарне виживання і адаптацію до нових умов життя. Крім того, якщо в радянські часи існувало своєрідне «державне замовлення», то

нині такого замовлення не існує. Відповідно, й життєва енергія тепер спрямовується в інші сфери. А власна політична діяльність стає справою професіоналів в обличчі «політичного класу». Зазвичай, це лідери й функціонери політичних партій, а також його безпосереднє оточення і водночас — «нубориші» великого бізнесу. На погляд автора, велика політика не доступна для членів первинного осередку, вона закінчується на рівні районної ланки. Але разом з тим населення розуміє, що з політики зникає дух змагальності, що участь у політиці дає людині змогу впливати на зміну власного життя, захист власних позицій.

Підсумовуючи, зазначимо, що Україна сьогодні розбудовує соціальну, правову державу, формується громадянське суспільство, економічні відносини реформуються у напрямі ринкових форм, народжується політична нація. Особливу роль у цьому процесі відіграють вибори, які є формою прямого народовладдя. При цьому під час виборів та політична боротьба, що перманентно і дещо приховано точиться фактично між представниками різних соціальних угруповань, виплескується назовні. І що чіткіше постають у виборах різні політичні напрями, рухи, об'єднання, тим виразніше й вагомніше свій підсумковий вердикт виголошують виборці, або ж електорат.

---

¹ Див.: Нельма О. Вибори як індикатор і чинник національної інтеграції // Нова політика. — 1999. — №6. — С. 232.

² Див.: Процьків М // Молода нація. — 1999. — №10; Процьків О. Вибір, вибори та політична комунікація // Політика, політичні науки. — 1999. — №9. — С. 255.

³ Див.: Хома Н.М. Мотивація електоральної поведінки громадян // Наукові записки Укр. акад. друкарства. — 1999. — Вип. 1. — С. 146–149.

⁴ Див.: Удовенко П., Зельницький А. Партійна політика: вплив недержавних громадських організацій на формування та впровадження. — К., 2007. — 128 с.

⁵ Див.: Жильцов С.С. Неоконченна пьеса для «оранжевой» України: По следам событий. — М.: Международные отношения, 2005. — С. 115.

⁶ Кочубей Л. Виборчі технології: політологічний аналіз (на прикладі виборів до парламенту сучасної України). — К.: ТОВ Видавництво «Юридична думка», 2006. — С. 41.

⁷ Кутырев Н.Т. Технологии победы на выборах. — М., 1999. — С. 6–7.

⁸ Вибори — 2006: Умови, суб'єкти, наслідки: Аналіт. доп. Центру Разумкова // Національна безпека і оборона. — 2005. — №10. — С. 28.

⁹ Україна, 2004 рік: перебіг президентської виборчої кампанії очима громадян: Аналіт. доп. Центру Разумкова // Національна безпека і оборона. — 2004. — №10. — С. 6.

¹⁰ Див.: Підготовка і проведення виборчих кампаній / Авт.-укладач В.О.Наумов — К., 2002. — С. 11.

¹¹ Див.: Вибори до Верховної Ради України 2002 року: Інформац.-аналіт. вид. / ЦВК України. — К., 2002. — С. 147.

¹² Мотивація вибору громадян // Національна безпека і оборона. — 2005. — №10. — С. 21.

¹³ Див.: Виборче законодавство: українська практика, міжнародний досвід та шляхи реформування / За заг. ред. Є.В.Радченка. — К., 2003. — С. 243.

¹⁴ Див.: Гудина Ю.В. Активность российских избирателей: теоретические модели и практика // Полис. — 2003. — №1. — С. 112.

¹⁵ Ахременко А.С., Мелешкина Е.Ю. Голосование «против всех» как форма политического протеста: проблемы изучения // Политнаука: современное состояние. Тенденции и перспективы. — М., 2002. — Вып. 1. — С.24.

¹⁶ Чалий С. Мас-медіа в Україні: між державою й олігархами // Сучасність. — 2002. — №3. — С. 96.

¹⁷ Балашова А.Н. Технология избирательной кампании в западной политической науке // Вестник МГУ. Сер. 12: Политические науки. — 2002. — №2. — С. 65.

¹⁸ Нозль Нойман Э. Общественное мнение: открытие спирали молчания / Пер. с немецкого — М., 1996. — С. 65.

¹⁹ Ярош О. ЗМІ як дзеркало громадянської думки. Проблеми коректної презентації результатів соціологічних опитувань // Контекст. — 2001. — №12. — С. 18.

²⁰ Трофімова Н. У влади багато влади. Народ хоче активніше впливати на прийняття політичних рішень // День. — 2003. — 4 червня. — С. 4.

²¹ Кучерів І. Перші українські опитування екзит-пол під час виборів Президента // Політичний портрет України. — 2000. — Вип. 22: Вибори — 99. — С. 118.

О.В.Шпортько

МАНІПУЛЯТИВНИЙ ХАРАКТЕР ВПЛИВУ ТЕЛЕБАЧЕННЯ НА ОСОБИСТІСТЬ

Телебачення маніпулює та значною мірою формує світогляд особистості. До телебачення, що стало центром комунікації, люди за інерцією ставляться як до форуму, на якому можна почути різні думки. Насправді суспільство за допомогою телебачення стає центром програмування думок, яке лише трохи замаскує боротьбу різних угруповань існуючого політичного режиму.

Використовуючи всі засоби маніпулятивної риторики (роздрібнення, терміновість, сенсаційність), телебачення створило практич-

но тоталітарний фільтр, що позбавляє населення мінімально необхідної інформації про реальність. Це позбавило величезну кількість людей можливості свідомого волевиявлення і ставлення до майбутнього. Замість передавання збалансованої інформації про реальні події й надання всього спектра думок, зусилля телебачення спрямовані на формування суспільної думки із неприпустимим рівнем маніпуляції.

Багато українських і російських вчених особливу увагу приділяють вивченню місця і ролі інформації в управлінні суспільством, впливу на особистість¹. Вони розглядають інформаційний чинник в управлінні державним сектором, проблеми інформатизації органів управління на регіональному і національному рівні, використання інформаційних технологій для удосконалення процесу управління, взаємодії різних рівнів управління в процесі прийняття рішень. Особлива увага приділяється вченими вивченню ролі інформаційно-аналітичних технологій в управлінні. У вітчизняній і закордонній науці досліджується роль засобів масової інформації в трансформації суспільства². Ці автори розглядають засоби масової інформації з погляду політичної комунікації, їх ролі в політичному процесі, формування інформаційної еліти в Україні, ролі ЗМІ у виборах, а також у процесі державного будівництва. Телебачення розглядається як своєрідний інструмент формування суспільної свідомості в умовах становлення державності.

Мета цієї статті — дослідити вплив інформаційно-комунікативних технологій, а саме телебачення, на суспільство.

Для цього передбачається розглянути у статті такі питання:

- визначити походження та причини виникнення маніпулювання, політичного маніпулювання, зокрема;
- розглянути телебачення як засіб політичного маніпулювання;
- визначити та дослідити структуру та зміст новин — головний продукт телебачення.

Для розв'язання поставлених завдань у роботі було використано такі методи дослідження: системний — для дослідження телебачення як інструменту інформаційної комунікації; структурно-функціональний — для аналізу особливостей маніпулятивного характеру впливу телебачення.

Поняття «маніпулювання» означає приховане управління співрозмовником проти його волі. Маніпулювання здійснюється непомітно для тих, ким управляють; воно не тягне за собою безпосередніх жертв і крові, не потребує величезних матеріальних затрат.

Політичне маніпулювання переважно ґрунтується на систематичному впровадженні у масову свідомість соціально-політичних міфів.

Існує безліч можливостей впливати на свідомість людини. Маніпуляція наявна всюди, де має місце взаємодія між людьми. Ж-Ж. Руссо писав: «людина народжується вільною, а тим часом вона завжди в кайданах»³. Узагальнюючи досвід маніпулювання, суб'єкт управління маніпуляцією прагне врахувати теперішній стан масової свідомості, її очікування та прагнення, наявні проблеми, сенсації, які хвилювали й хвилюють громадську думку. Якщо стратегія маніпулювання масовою свідомістю спирається на певну ідеологію, то тактика маніпулятивної діяльності є, фактично, пропагандистською практикою. Однак маніпулювання наявне лише там, де є свобода вибору або хоча б формальна можливість альтернативної дії. У такому випадку, за словами відомого дослідника Н. Лімнатіса, той, ким маніпулюють, загалом не усвідомлює маніпулятивного впливу (навпаки, видимість свободи зміцнює вплив маніпулятора)⁴. Сучасна людина — це, як стверджує американський психолог Е. Шостром, — маніпулятор, ким би вона не була. Однак учений зазначає, що, маніпулюючи іншими людьми, маніпулятор неминуче стає об'єктом власних маніпуляцій. Він запропонував перелік причин маніпуляції: конфлікт людини з самою собою; недовіра до інших людей; ризик, відчуття абсолютної безпорадності; страх тілесних міжособистісних контактів; некритичне прагнення отримати схвалення всіх і кожного⁵.

Існують такі способи політичного маніпулювання:

- пряма підтасовка фактів;
- замовчування невігідної інформації,
- поширення брехні та наклепів;
- напівправа (висвітлення конкретних, незначущих деталей з одночасним замовчуванням більш важливих фактів або загальна неправдива інтерпретація подій);
- навішування ярликів для компрометації політиків чи політичних ідей тощо.

Маніпулювання, або маніпуляція, — це вид комунікативного впливу суб'єкта на об'єкт, на його знання, уявлення, відносини, прагнення змінити його наміри в потрібному для адресанта напрямі. Маніпулювання громадською думкою із застосуванням різноманітних технологій інформаційно-психологічного впливу є достатньо масовим явищем у світі. В тому числі воно здійснюється і з метою політичного впливу та здійснення політичних завдань.

Політичне маніпулювання громадською думкою — серйозна загроза як головним засадам демократичного суспільства, так і особистій інформаційно-психологічній безпеці громадян. Складно дати стисле визначення маніпуляції, в якому було б враховано всі критерії та характеристики подібного соціально-психологічного феномена взаємодії та взаємовпливу членів суспільства. Наприклад, відомий російський дослідник Євген Доценко дає кілька формулювань поняття «маніпуляція»:

– вид психологічного впливу, майстерне виконання якого призводить до прихованого збудження у іншої людини намірів, які не збігаються з її актуально існуючими бажаннями;

– вид психологічного впливу, при якому майстерність маніпулятора використовується для прихованого впровадження в психіку адресату цілей, бажань та намірів або установок, які не збігаються з тими, які є у адресата у певний момент;

– вид психологічного впливу, що використовується для досягнення одностороннього виграшу шляхом прихованого залучення людини до виконання певних дій⁶.

Повніше визначення поняття «маніпуляція» дає російський політолог Георгій Грачов. Він розглядає його як означення загального підходу до соціальної взаємодії та управління, спрямованого на активне використання різноманітних засобів прихованого примусу людей. Використання такого загального підходу щодо засобів масової комунікації та політичних процесів означає дії, спрямовані на програмування думок, намірів та цілей мас і психічних станів населення. Кінцева мета таких акцій — це контроль над населенням, його керованість⁷. З таким широким визначенням поняття «маніпуляція» погоджується і автор цієї статті.

Маніпулювання широко використовується не лише у тоталітарних і авторитарних державах, але й у сучасних західних демократіях, особливо у партійній пропаганді і під час проведення виборчих кампаній. І хоча можливості маніпулятивного використання ЗМІ великі, проте не безмежні. Перепонами для маніпулювання є власний досвід людей, а також неконтрольовані владою системи комунікацій (сім'я, друзі тощо). Межі маніпуляції громадською думкою встановлюють уже існуючий стан масової свідомості, сформовані стереотипи та погляди людей.

В усі часи політичний істеблішмент намагався впливати на ЗМІ, керувати ними, у тому числі й за допомогою репресивних засобів. Спектр цих репресивних засобів дуже широкий: від заборони певних

видань, закриття телерадіоканалів до державної цензури та переслідування журналістів за критику. Але вільне суспільство не може існувати без незалежних ЗМІ. Демократія передбачає вільне обговорення в суспільстві найрізноманітніших питань і відкритий процес прийняття рішень, а тому вільний обмін думками, ідеями є надзвичайно важливим.

В Україні сьогодні немає жодної сфери, в якій беззастережно і чітко працюють єдині моральні стандарти та погляди, прийнятні та висловлені критичною масою свідомих українців. Саме тому протистояти маніпуляції надзвичайно складно. У сфері формування громадської думки, в площині функціонування ЗМІ відсутність єдиних стандартів є особливо помітною, адже анархія і професійна безсистемність розпочинаються насамперед з підготовки українських журналістів, коли самі науковці, викладачі не мають єдиного цілісного усвідомлення, якою повинна бути якісна українська журналістика і що взагалі означають терміни «журналістика» та «якість». Адже провідні кафедри країни навіть усередині власних наукових систем не мають визначених професійних стандартів, коли на одній парі студентам розповідають, що «журналіст — це той, хто готує і збирає інформацію для ЗМІ», а на іншій під цим словом розуміють особистість, що власним текстом, пропущеним через багатогранну площину власного світогляду, професіоналізму, ерудиції, здатна на переверот у людській свідомості. А оскільки нестійкість позиції або й узагалі її відсутність є найкращим полем для маніпулятивних дій, то розуміємо, що такі впливи на психіку не є складною справою.

Болючою проблемою для країн перехідного типу є вплив на ЗМІ з боку держави, внаслідок чого телебачення перетворюється на засіб політичного маніпулювання. Особливо актуальним це питання є для України, яка входить до десяти держав світу, в яких свобода слова порушується найбільше. Вважається, що вихід з цієї ситуації — створення незалежних ЗМІ. Але не треба забувати, що кожен телеканал потребує певного фінансування, а тому залежить від джерела коштів. Мас-медіа завжди певною мірою відображають інтереси засновників. Незалежні ЗМІ — це ідеал, до якого має прагнути кожне суспільство. Можна лише створити умови, за яких ця залежність була б мінімальною — але зовсім позбутися її неможливо в принципі. Ефективними будуть заходи, спрямовані проти монополізації ЗМІ однією політичною чи бізнесовою групою та — що теж важливо — на забезпечення рівного доступу різних

за спрямованістю ЗМІ до споживача інформації. Маніпулювання свідомістю стає неможливим за наявності альтернативного джерела інформації. Отримуючи різну інтерпретацію тих чи інших подій в різних мас-медіа, людина може зробити свої власні висновки і мати свою точку зору — настільки, наскільки це можливо за умов інформаційного галасу. В Україні не налагоджені демократичні механізми, які б захищали б медіа від прямого політичного тиску, що в умовах пострадянського суспільства є головним механізмом «замовлення» на використання маніпулятивних технологій. Суворість законів — традиційно для країн пострадянського простору — пом'якшується необов'язковістю їх виконання, спричиненою відсутністю традицій політичної культури та нерозвиненістю громадянського суспільства. Таким чином телебачення успішно виконує роль засобу політичного маніпулювання⁸.

У своїй ідеологічній роботі телебачення використовує заборонені, руйнівні для свідомості технічні прийоми. Наприклад, до інформації про парламентські партії підверстується відеоряд із зображенням нацистів, Гітлера і т.п. — відомий і неприпустимий у мирний час прийом психологічної війни. С. Доренко, відомий в Росії телеведучий та журналіст, показуючи портрети своїх політичних супротивників, маніпулює з їхніми образами — замінює реальних осіб образами черепів і т.п. У будь-якій правовій державі в законах про телебачення є норма недоторканності особистого образу. Вона називає подібні маніпуляції злочином проти особистості. Швидше за все, Доренко інформований про це, але користується безкарністю, наданою йому політичним режимом. Давно стало відомо, а дослідженнями під час війни, скажімо в Іраку, було чітко доведено, що відеоряд, який показує наслідки війни, здійснює дуже сильний вплив на підсвідомість, що націлює суспільну думку проти сторони, яка вчинила акт руйнації. Це не залежить від свідомого ставлення до мети війни. Тому, наприклад, телебачення США під час війни в Перській Затоці показувало тільки ті фази дій, у яких був відсутнім образ їхніх наслідків. Жодного кадру з видом руйнацій в Іраку! Також одним із традиційних інструментів маніпуляції є нерепрезентативне опитування телеглядачів. Тобто проводиться начебто короточасне соціологічне дослідження, яке виводить на суд громадськості необхідну для телевізійників (державної влади або зацікавлених впливових осіб) інформацію. Прикладом може служити, приміром, опитування щодо дочасних виборів мера Києва. Так, однією з громадських організацій столиці нещодавно було проведено дослідження, за

результатами якого перше місце на виборах мав би здобути В.Кличко, а друге — чинний мер Л.Черновецький, у той час як за твердженням самої ж організації, останнього не було навіть у списках претендентів. Подаючи таку інформацію, телебачення вже впливає на вибір громадян, тобто маніпулює громадською думкою. Те саме можна сказати про опитування з приводу, наприклад, приєднання України до ПДЧ. План дій щодо членства (ПДЧ) — це програма НАТО з надання консультацій, допомоги та практичної підтримки, що враховує індивідуальні потреби держав, які задекларували прагнення вступити до Альянсу. Так, оприлюднивши 22 січня цього року результат опитування трьох десятків українських експертів з приводу приєднання України до ПДЧ, представники громадської ініціативи «Європейський дім» відзначили, що велика частина експертів (76,7%) підтримують підписання лідерами України листа в НАТО з проханням про приєднання до ПДЧ. Не підтримують такий крок 10% опитаних експертів, ще 13,3% не визначилися. Переважна більшість експертів (80%) також вважають, що приєднання до ПДЧ відповідає національним інтересам України. Серед позитивних наслідків приєднання до ПДЧ експерти назвали можливість для України, за умов виконання визначених Планом норм, наблизитися до одержання надійних гарантій національної безпеки в НАТО (60%), збільшення можливостей для зовнішньополітичного маневрування (53,4%), зростання якості організації державного і громадського життя (50%), підтримку боєздатності збройних сил (43,3%)⁹. Така інформація створює позитивне обличчя влади (маніпулює громадською думкою стосовно правильності євроінтеграції) і водночас зображує у негативному світлі опозицію, яка критикувала цей крок влади, оскільки він був здійснений без належного попереднього інформування суспільства.

Головним продуктом телебачення як засобу маніпулювання громадською думкою є новини. У загальному розумінні новини — це суспільно значима інформація, яка через комунікативні засоби оперативно доноситься до громадської думки з метою осягнення нею суспільних реалій. Новини, по суті, моделюють інформаційну картину дня, перетворюючи пересічного громадянина на опосередкованого (віртуального) учасника важливих суспільно-політичних подій та процесів. Зрештою, новини є своєрідним пульсом навколишнього світу, подихом реального життя, емоційним нервом суспільства. Помічено, що в період резонансних подій чи процесів зростає сплеск громадської уваги до програм новин. В ідеалі новини мають бути різ-

ноплановими, щоб глядач на основі зіставлення спожитої інформації мав можливість самотужки робити для себе висновки та визначати світоглядні орієнтири. Умови комерціалізації інформаційного простору вимагають інформаційної об'єктивності, що сприяє розширенню аудиторії, а отже, зростанню рекламного обсягу. Як відомо, не кожна інформація, навіть суспільно значима, може бути новиною. Такою вона стає лише в процесі інформаційного виробництва, тобто її «занурення» в подієвий контекст. Важливо, щоб новий факт привносив щось нове у цей контекст, збагачував його, щоб аналізувалися наслідки та перспективи події. Призначена для новинної програми інформація має зазнати лише певної технічної трансформації, а не смислового втручання, інакше вона стає не об'єктивною. Водночас незаперечною є необхідність участі журналіста у творенні новини зі щоденного інформаційного (сировинного) потоку. Актуальною є також потреба пошуку первісного смислу події, її увиразнення на загальному подієвому тлі. Отже, подання новини — це творчий процес, до певної міри навіть конвейер. Новинне виробництво має свої технологічні закони, специфічний менеджмент¹⁰.

Програма новин має бути динамічною і стислою. Її максимальна тривалість 15–20 хв. Тривалість кожного інформаційного сюжету (за поодиноким винятком) має становити 1,5 хвилини. Динамічність теж досягається завдяки аудіосупроводу рубрик, використанню візуальних фрагментів у студії тощо. Все спрямовується на те, щоб глядач сприйняв цілісну картину інформаційного дня, найважливіших його подій мов на одному подиху. Якісний новинний продукт неможливий без солідної інформаційної бази: повідомлення агентств, моніторинг преси, Інтернет-видань, власні інформаційні джерела, зокрема конфіденційні. Щоб «не потонути» в щоденному бурхливому інформаційному потоці, важливо ретельно продумати структуру служби інформації. Загалом телевізійна інформаційна програма — це чіткий стандарт, який не допускає істотних відхилень.

Детальна структура інформаційної програми в нашій державі має такий вигляд. На початку програми розміщуються матеріали про події в Україні (центр, регіони). Інформація, що стосується внутрішнього життя країни, вибудовується в такій послідовності: подія — разова, надзвичайна, зачіпає масові інтереси, значуща, форс-мажорна ситуація, ексклюзивна інформація. У рубрику «Події» потрапляє інформація про техногенні катастрофи, стихійні лиха, масові заворушення, акції протесту, резонансний кримінал,

війна, тероризм, урочистості, епідемії, великі перемоги, поразки, загибель, смерть. Рубрика «Політика» вміщує матеріали про боротьбу інтересів, конфлікт (між гілками влади, владою та опозицією, частинами опозиції), відставки, призначення, вибори, партії, політичний кримінал. «Соціум» — матеріали про зміни, реформи, тенденції розвитку, освіти (дошкільна, шкільна, вищі навчальні заклади, післядипломна освіта), гроші (пенсії, заробітна плата, стипендії, податки, кредити, пільги), умови життя (комунальна сфера), «безпеку» життя (армія, міліція, Міністерство надзвичайних ситуацій), працю (працевлаштування, безробіття, умови праці, профспілки), медицину (медичне страхування та послуги), релігію (міжконфесійні стосунки, внутрішньоконфесійні скандали), екологію, права споживача. «Економіка, бізнес, гроші» — у цій частині програми йдеться про боротьбу інтересів, конфлікти, гроші (бюджет, гривня, валюти, інфляція, кредити, страхування), власність, приватизацію, економічну політику. Наступна частина програми новин відводиться для висвітлення подій у світі. У рубрику «Росія-СНД» входять матеріали про події зовнішньої політики, двосторонні відносини, владу, вибори, призначення, економіку, гроші, власність, військові конфлікти, тероризм, цікаві події, діаспору. У рубрику «Європа» входять сюжети про євроінтеграцію, українців у Європі, інтереси Європи в Україні, військові конфлікти, тероризм, новітні технології, культуру. «Решта світу» представлена матеріалами про глобальні тенденції (екологія, економіка, політика, культура), локальні конфлікти (через призму України), українців у світі, військові конфлікти, тероризм, культуру.

Наприкінці програми верстаються сюжети, які містять інформацію про нові технології (космос, комп'ютери, комунікації, здоров'я, побут, транспорт, виробництво, дозвілля, наукові відкриття); культуру (культурне життя в Україні, Європі, світі, Росії, СНД), народне мистецтво тощо. Така чіткість зумовлює зв'язок частин тексту навіть на когнітивно-психологічному рівні. Часто глядач підсвідомо готовий до того, що за новинами політики йдуть новини економіки. А якщо глядач цікавиться лише інформацією на спортивну тематику, то він чекатиме саме новин спорту і на них зосередить свою увагу. Програма новин передбачає практичний погляд на події з метою знаходження взаємозв'язків між ними, формулювання простих і чітких тверджень. Таке komponування полегшує сприймання інформації реципієнтами, допомагає їй запам'ятовуванню. Головний зміст інформаційного повідомлення

передається через складники телевізійної інформаційної програми, які водночас є компонентами певного дискурсу¹¹.

Політичні та законодавчі умови, за яких доводиться працювати новинним ЗМІ, істотною мірою формуються на підставі багатосторонніх та багатофакторних взаємозв'язків між державою та засобами масової інформації. Під «державою» ми розуміємо сукупність різних, пов'язаних між собою гілок влади, у тому числі бюрократичну (чиновники та установи, що займаються регулюванням та забезпеченням різних державних програм), політичну (реалізація державної політики через виборних представників та політичні партії) та судову (розв'язання законодавчих суперечок незалежними органами суду). Крім того, державна влада може здійснюватися на кількох рівнях: місцевому, регіональному, національному та міжнародному. На зміст новин, що поширюються через засоби масової інформації, впливають політичні, законодавчі та економічні умови, а також технологія і схема роботи інформаційних організацій. Працівники цих організацій діють у рамках власних уявлень про те, що може бути новиною. У сфері політичної комунікації зміст новин зазвичай вписується у рамки певних моделей подання інформації, що їх називають інформаційними цінностями. Новини за своєю природою мають бути новими, тобто своєчасними. Це означає, що події, які щойно сталися, мають для певного моменту набагато вищу інформаційну цінність, ніж ті, що сталися кілька днів або тижнів тому. Наприклад, повідомлення про розпуск парламенту та призначення нових, дочасних виборів до Верховної Ради у вересні 2007 року задля досягнення політичної стабільності в суспільстві. Своєчасність як інформаційна цінність означає, що матеріали про останні події і оперативність їх опрацювання, особливо висвітлення окремих подій в «живому» режимі, цінуються дуже високо. Втім, це часом призводить до «висмикування» подій та проблем із контексту, тобто подія висвітлюється не як частина процесу чи одна з ланок ланцюжка, а просто як окремий ізольований факт. Характер новини має узгоджуватися з періодичністю виходу певного засобу масової інформації: цей критерій пов'язаний з критерієм своєчасності і тривалістю події. Одні події, наприклад, убивство, тривають недовго і потребують небагато часу для опрацювання, оскільки їх значення цілком очевидне для всіх. Водночас економічні, соціальні й культурні процеси потребують чимало часу для розгортання й усвідомлення їх значення. Крім того, варто відзначити такий критерій, як пороговий рівень. Він пов'язаний із співвідношенням масштабів інформаційної організації і масштабів події. Значна

подія має високий поріг драматичності і відтак забезпечує додатковий рівень драматичності впродовж тривалого часу. Прикладом може бути повідомлення з місця бойових дій. При цьому велика подія стає джерелом інших новин, іноді безпосередньо з нею не пов'язаних. Новинні ЗМІ потребують «завершених» матеріалів, з обмеженою кількістю можливих тлумачень, які мали б логічний початок і кінець та відповідали загальним літературним вимогам, а саме чітке визначення категорій правильного та хибного, доброго та поганого. Події, що узгоджуються з культурними традиціями людей, які опрацьовують новини, та аудиторії, яка їх споживає, вважаються більш важливими, ніж ті події, що пов'язані з іншими, менш поширеними культурами. Події, що сталися у своєму регіоні чи країні, або навіть в інших країнах зі схожими культурними традиціями, висвітлюються частіше, ніж ті, що відбуваються у решті світу. Це призводить до того, що у секторі закордонних новин події у країнах, що розвиваються, систематично замовчують. Варті висвітлення новини мають бути несподіваними і незвичайними. Значне місце у висвітленні новин займає інформація про катастрофи, нещасні випадки, аварії тощо. Якщо такі події сталися всередині країни, вони є першочерговими для висвітлення. Трагедії завжди несуть за собою людські жертви, а отже, потребують втручання, вивчення обставин їх виникнення представниками влади. Наприклад, аварії на шахті ім.Засядька, вибух побутового газу у Дніпропетровську та Львові. Такі події вимагають відповідного розслідування, покарання винних та запобігання їх виникненню в майбутньому. В цих випадках, коли телебачення зі всіх телеканалів масовано подає трагічну інформацію, воно виконує дві функції. З одного боку — вимагає дій від влади, з іншого — залякує людей¹¹. У книзі Г. Почепцова «Інформаційні війни» автор зазначає, що «мікроподія, висвітлена в ЗМІ, стає макроподією; макроподія, що не є висвітленою в ЗМІ, стає мікроподією». Звідси висновок: мас-медіа в змозі спрямовувати увагу громадськості на ті або інші події. Подія великого значення нічого не варта, якщо її обминули увагою мас-медіа, і навпаки — про якусь дрібницю може говорити вся країна, в той час як важлива інформація просто зникає в багатоголосому інформаційному шумі¹².

Підводячи підсумок даної роботи, варто зазначити, що за роки державної незалежності України засоби масової інформації активно проникли у політичну сферу життя нашого пострадянського суспільства. Телебачення впливає на формування й хід реалізації внутрішньої і зовнішньої політики держави, становлення і рейтинг українських політичних партій і рухів, перебіг суспільних процесів.

Помітно, у великих масштабах збільшилася кількість телеканалів, їх технічні можливості, тривалість телепередач, виходи на вітчизняного і зарубіжного телеглядача. За роки державної незалежності в Україні розгорнулася боротьба органів влади, політичних сил за реальний вплив на телеканали. Сучасне телебачення далеко не завжди працює на демократію й утвердження духовних принципів гуманізму. Мас-медіа нерідко експлуатують сформовану впродовж попередніх десятиріч довіру наших громадян до офіційного слова і поширюють відверту чи замасковану неправду, зразки уседозволеності, аморальності в боротьбі за реальний вплив на інформаційний простір України. Тож телебачення зберігає маніпулятивний характер впливу, захиститися від якого можна тільки за допомогою хіба що власної стійкої позиції, політичної культури та самовизначеності. Сьогодні мас-медіа в Україні є заручниками впливу усіх політичних сил і, зокрема, провладних. Нині політичне маніпулювання — серйозна загроза як головним засадам демократичного суспільства, так і особистій інформаційно-психологічній безпеці громадян. На головний продукт телебачення — новини — впливають політичні, законодавчі та економічні умови, а також технологія і схема роботи інформаційних організацій. Це доводить той факт, що мас-медіа здатні спрямовувати увагу громадськості на ті або інші події, вдало маніпулюючи суспільством.

У державі обмаль демократичних механізмів для захисту від прямого політичного тиску на мас-медіа з боку різних сил та відсутні перепони для такого використання мас-медіа. Загальновизнано, що у глобальному сенсі маніпулятивність у представленні реальності природним чином закладена як у самій людській комунікації, так і тих завданнях, яким вона служить, як в особливостях інформаційного суспільства, так і в природі самих засобів масової інформації. Радикальним способом «лікування» вітчизняного ТБ від хвороби політичних маніпуляцій може стати лише зміна всієї системи влади в країні, починаючи від персоналій, закінчуючи проведенням тих політичних, економічних, соціальних реформ, які протягом уже дванадцяти років лише імітуються владою. Ключовим чинником у намаганні суспільства протистояти спробам маніпулювати його думкою має бути розуміння того факту, що для цього немає і не може бути однієї-єдиної панацеї.

---

¹ Див., зокрема: Кондрашова С.С. Информационные технологии в управлении. Учебное пособие. — К., МАУП, 2001. — 179 с.; Дорофеев Б.Ф. Размышления о человеческом обществе. — Донецк: «Юго-Восток Лтд»,

2003. — 530 с.; Пикулькин А.В. Система государственного управления: Учеб. — М.: ЮНИТИ, 2006. — 399 с.

² Див.: Уэбстер Ф. Теории информационного общества / Пер. с англ. — М.: Аспект-Пресс, 2004. — 400 с.; Коэн Д. Гражданское общество и политическая теория / Пер. с англ. — М.: Весь Мир, 2005–784 с.; Кіндратець О.М. Формування суспільства сталого розвитку: проблеми і перспективи: Монографія. — Запоріжжя: Вид-во Запорізької державної інженерної академії, 2003. — 383 с.

³ Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты. — М., 1998. — С. 316.

⁴ Лимнатис Н. Манипулирование: сущность, проявления, пути снятия (филос. и социально-политич. анализ) / Н. Лимнатис. — М.: Экон. демократия, 2000. — С. 96.

⁵ Шостром Э. Анти-Карнеги или Человек-манипулятор. — М.: Мысль, 1994. — С. 129

⁶ Доценко Евгений. Психология манипуляции: Феномены, механизмы и защита. — М. ТОО «ЧеРо», 1999. — С. 22.

⁷ Грачев Г. В., Мельник И. К. Манипулирование личностью — М.: Издательство «Эксмо», 2003. — С. 184.

⁸ Див.: Лігачова Н.Л., Черненко С.М., Іванов В.Ф. «Телебачення спецоперацій. Маніпулятивні технології в інформаційно-аналітичних програмах українського телебачення: моніторинг, методи визначення та засоби протидії». — К.: Інтерньюз-Україна, 2007. — С. 10–11.

⁹ Див.: Результат опитування трьох десятків українських експертів з приводу приєднання України до ПДЧ. Бюлетень «Україна — НАТО». — К., 2008. — № 9. — 22 січня.

¹⁰ Бебик В.М., Сидоренко О.І. Засоби масової інформації посткомуністичної України/ Дослідницький центр історії української преси. — К.: МАУП, 1996. — С. 98.

¹¹ Цвик В. Л. Телевизионная журналистика: история, теория, практика: Учеб. пособ. — М.: Аспект Пресс, 2004. — С. 122.

¹² Див.: Капець Олександр. Втеча від реальності. — День. — 2005. — 14 листопада.

О.В.Харченко

СИСТЕМА ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ ВЕЙМАРСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ: ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Однією з перших і, так би мовити, класичною формою змішаної системи державного правління, яка значно пізніше набула визначення напівпрезидентського правління, як відомо, постала німецька держава, що сформувалася після Першої світової війни¹. Витоки

специфічної форми правління, характерної для Веймарській республіці, були спричинені наслідками суспільно-політичного внутрішнього та зовнішньополітичного перебігу подій.

Перед законодавцями Німеччини того періоду стояли не лише виклики трансформації власної монархічної системи державного правління, але й наочний і дещо відштовхуючий досвід парламентаризму Третьої Республіки Франції. Тобто перед розробниками Основного Закону Веймарської республіки стояло завдання запобігти введенню асамблейного правління, яке мало відчутні вади.

До числа уразливих сторін асамблейного правління належали:

– розпорошеність, відсутність єдності влади та вельми низька її відповідальність;

– слабкість, а то й неспроможність належного керівництва законодавчим органом з боку Кабінету Міністрів;

– неспроможність Кабінету Міністрів діяти швидко і рішуче навіть за критичного перебігу подій у країні;

– неможливість для уряду бути вільним і дієздатним та чітко проводити свою політику;

– слабкість, якщо не відсутність партійної дисципліни тощо.

За баченням тогочасних розробників Веймарської конституції, цих вад можна було запобігти, або їх негативний вплив значно мінімізувати за умови введення доволі сильного за своїми повноваженнями інституту президентства². Саме йому можна було б делегувати прерогативи управляти країною за допомогою підзаконних актів у надзвичайних ситуаціях. Принагідно слід зазначити, що подальший перебіг подій, зокрема заколоти правих та перманентні виступи лівих сил Німеччини, які служили причинами запровадження надзвичайного стану в окремих землях, підтвердили далекоглядність таких підходів законодавців. Тобто мова йшла про те, щоб поруч з сильним канцлером (але дещо поміркованіших повноважень, ніж у О.фон Бісмарка) президент міг видавати нормативні акти на рівні законів, щоб він міг одноосібно призначати і звільняти з посади прем'єр-міністра та Кабінет Міністрів, формувати уряд, який не підлягав би вотуму недовіри парламенту, розпуску парламенту тощо.

Створення нової, республіканської Конституції виявилось складним політичним завданням, і робота над проектом Конституції розпочалася ще в листопаді 1918 р.³. Обговорення проблем майбутнього державного ладу та особливо територіального устрою Німеччини здійснювалося як у політичних, так і в науково-юридичних

колах. Значну роль у цьому відіграв талановитий німецький правознавець і соціолог Макс Вебер. Зокрема, саме він обґрунтував необхідність встановлення сильної президентської влади. Очолив конституційні роботи юрист ліберальної школи Гуго Прейс, який тоді ж став міністром внутрішніх справ.

Перші два урядові проекти, подані Прейсом, були обговорені в Комітеті німецьких держав у січні 1919 р. Південно-західні держави (Вюртемберг, Баварія та ін.), прагнучи використати момент у власних цілях, висунули ідею посилення федеративних начал. Зі скликанням Національних зборів з-серед їх членів було утворено конституційний комітет, очолений Прейсом як урядовим комісаром. Тільки четвертий проект був запропонований Зборам, який вони затвердили 31 липня 1919 р. більшістю голосів (більше, ніж 2/3). 14 серпня 1919 р., після підписання президентом, нова Веймарська конституція набула чинності⁴.

Розроблена в умовах громадянської війни, яка тривала в країні, Конституція закликала до «громадянського миру», «співробітництва всіх класів», вона була сповнена моралізуючих посилянь на свободу і справедливість. Однак саме ця соціальна обстановка змусила Веймарську республіку прийняти таку Конституцію, яка закріпила й узаконила важливі завоювання німецької демократії.

Зовнішніми чинниками конституційного процесу стали: умови Версальського миру та його надто тяжкі умови для переможеної держави, що спричинили загострення соціально-політичної напруги в німецькому суспільстві. Саме жорсткі вимоги Версальського миру неминуче вели до зубожіння якнайширших верств населення, що суттєво посилювало соціальну напругу, політичне протистояння⁵.

Внутрішнім своєрідним чинником конституційного процесу було суперництво партій і груп за вплив і владу, яке постійно загострювалося. Так, коли в червні 1919 р. німецькі демократи пішли з уряду, вони значно послабили позиції соціал-демократів стосовно основного партнера — партії центру. До того ж соціал-демократи катастрофічно втрачали прихильників, а ключові представники політико-економічної еліти замислювалися про те, що треба перенести центр ваги на іншу партію⁶.

Унаслідок своєї діяльності Комісія один за одним розробила чотири проекти Конституції, останній з яких, запропонований конституційною комісією, в результаті складався з 165 статей основного тексту та 16 статей, які містили «перехідні й заключні визначення».

Цей проект Конституції ніс на собі відбиток незвичайного внутрішнього (активізація радикальних соціально-політичних рухів) та міжнародного (програш у Першій світовій війні) становища Німеччини.

Перехід правих партій в опозицію призвів до того, що при голосуванні 31 липня 1919 р. в Національних зборах за Конституцію було подано всього 262 голоси (більше 80 депутатів були відсутніми, а 75 проголосували проти). Проте й такої кількості голосів вистачило, аби прийняти цей документ. В результаті 11 серпня 1919 р. Веймарська конституція була підписана президентом соціал-демократом Фрідріхом Ебертом, а 14 серпня була опублікована та набула чинності.

Незважаючи на різні, часом розбіжні погляди на проблему конституційного устрою оновленої німецької держави, багато політичних партій поєднувало розуміння того, що будь-яке радикальне перетворення підсилить суспільно-політичний тиск проти основ існуючого ладу. Тому із самого початку конституційних дебатів питання системи державного устрою й засад територіальної єдності країни були предметом найбільших суперечок.

Незважаючи на те, що проголошення республіканського устрою та його оформлення відбулося вже 9 листопада 1918 р., представники політичних сил та рухів консервативного, буржуазного та ліберального спрямування визнали цей факт лише опосередковано. Тобто вони зберігали свої монархічні уподобання, а схилилися до підтримки республіканського устрою лише тоді, коли пересвідчувалися в тому, що ліворадикальні сили завдяки соціальній підтримці не тільки заперечують реставрацію старого режиму, але й прагнуть до революційних перетворень і значно ширшої соціалізації суспільного буття.

Своєрідним компромісом було і визначення Веймарською конституцією німецької держави. Основний Закон набув назви «Конституція Німецької Імперії», а перша стаття Конституції містила досить своєрідне формулювання, що «Німецька імперія є республікою». В цьому контексті дуже символічним стало обрання в 1925 р. старого фельдмаршала Гінденбурга президентом рейху⁷. Фельдмаршал став уособленням компромісу, більше того, він не змирився з республіканським ладом і залишався переконаним монархістом. При цьому треба додати, що це обрання відбулося саме в той момент, коли Веймарській республіці вдалося перебороти післявоєнну кризу, стабілізувати економіку. Окрім цього, це сталося у період, коли

демократичні партії так званої «Веймарської коаліції» досягали найбільших успіхів у парламентських виборах.

Суперечки в Національних зборах артикулювалися, зокрема, з питання про державний прапор («імперські квіти»). Праві партії наполягали на збереженні біло-червоного, а демократи бажали відродити символ демократії 1848 р. (славнозвісної «весни народів»), що вимагала німецької єдності (чорно-червоно-золотий). У підсумку, ідучи на поступки правим партіям, у статті 3 Конституції було встановлено, що торговельним прапором залишається колишній чорно-біло-червоний з «імперськими квітами» у верхньому куті.

Аналіз Веймарської конституції показує, що вона фактично закріпила перехід Німеччини від напівабсолютистської монархії до президентсько-парламентської республіки. На знак довіри і ролі соціал-демократичної партії у цих демократичних процесах першим президентом Німеччини був обраний Фрідріх Еберт⁸. А це був колишній лимар, член правління соціал-демократичної партії з 1905 р., її керівник з 1916 р.

Веймарська конституція структурно складалася із двох частин:

1-а частина — Структура та завдання Імперії. У семи розділах цієї частини розглядалися питання державного устрою, організації вищих органів влади, законодавства, адміністрації, судочинства.

2-а частина — Основні права та обов'язки німців. П'ять розділів цієї частини були присвячені правам і обов'язкам окремої особистості, громадського життя, становищу школи та церкви, економічному життю.

Німецька імперія оголошувалася єдиною суверенною республікою з президентсько-парламентським правлінням, з федеральною формою державного устрою. Веймарська конституція відкинула формулу старої конституції 1871 р. про «союз династій», проявляючи тенденції до унітаризму. Колишні «союзні держави» одержали назви земель, а верхня палата імперського парламенту була названа не бундесратом (Союзною радою), а рейхсратом (Імперською радою).

Землі мали свої законодавчі органи — ландтаги і свої конституції, які мали бути закріпити республіканську форму правління і загальне, рівне, пряме виборче право при таємному голосуванні.

Права земель були значно обмежені шляхом розширення сфери загальнонімецького законодавства. До виняткової компетенції загальнонімецької влади були включені зовнішні зносини, громадянство, оборона, монетна і митна справа, свобода господарського ринку, зв'язок. Окрім цієї сфери, законодавству рейхсрату

підлягали судочинство й основи цивільного та кримінального права, охорона здоров'я, регулювання питань торгівлі, підприємництва, транспорту, соціальні питання, сфера культури, освіта, поземельні відносини і навіть «похоронна справа».

Рейхсрату належало право не тільки визначати розміри і порядок надходжень прибутків до державної скарбниці, але і втручатися в питання податкового обкладання окремих земель.

Значно більший обсяг повноважень зберігався за землями в адміністративній сфері, оскільки за органами земель Конституцією закріплювалося право здійснювати імперський закон.

На принципи нового державного устрою суттєво вплинув досвід Конституції США 1787 р. Відповідно, відносини поміж різних державних інститутів визначалися на основі принципу поділу влади.

Веймарська конституція перетворила Німеччину на країну з передовим буржуазно-демократичним політичним ладом. У Конституції були проголошені широкі демократичні права і свободи: свобода слова, друку, зборів, союзів і політичних партій.

Водночас аналіз Веймарської конституції свідчить, що структура органів державної влади тут несла на собі відбиток незакінченості структурних та інституційних перетворень.

Перше місце серед верховних органів влади займало народне представництво (рейхсрат). Конституція визначала, що рейхстаг обирається шляхом загальних виборів строком на чотири роки, засідання його є публічними, за винятком випадків, коли він сам ухвалить інше.

Головною функцією рейхстагу проголошувалася законодавча діяльність. Стаття 68-а встановлювала, що «імперські закони видаються рейхстагом». Для прийняття закону було досить простої більшості, а для закону, що змінював Конституцію, потрібна була кваліфікована більшість (дві третини голосів за умов участі в голосуванні не менш двох третин депутатів).

Однак влада рейхстагу була істотно урізана іншими вищими органами влади — насамперед рейхсратом (спадкоємцем бундесрату та спадкоємцем Комітету держав).

Інституційно це був бюрократичний орган, що складався з членів урядів земель. Рейхсрат мав право «вето, що дає відстрочку» (*suspensives veto*), міг опротестувати закони, прийняті рейхстагом, які в цьому випадку надходили на повторний розгляд та мали потребу у кваліфікованій більшості.

Вплив рейхстагу на виконавчу владу, формально йому підзвітну, теж було обмежено. Правда, відповідно до Конституції, імперський уряд, що складався з рейхсканцлера й міністрів, які призначалися та звільнялися президентом, потребував для своєї діяльності вогуму довіри з боку більшості рейхстагу. Вносячи до рейхстагу законопроекти, уряд зобов'язаний був попередньо погоджувати їх з рейхсратом.

Главою держави й урядової влади був президент. Він обирався всенародним голосуванням на 7 років з можливістю переобрання. Зняття президента з посади могло бути здійснене лише шляхом референдуму, оголошеного згідно з рішенням рейхстагу, прийнятим кваліфікованою більшістю. Президент мав не тільки повноваження глави держави, тобто представницькі, але й суто урядові. Він міг укладати зовнішні союзи і договори (особливо важливі — за згоди рейхстагу), здійснюючи верховне командування армією і флотом, звільняв і призначав офіцерів і чиновників. Президент призначав і звільняв уряд, у тому числі його главу — рейхсканцлера. Веймарська конституція передбачала право глави держави на «екзекуцію», тобто право за допомогою військової сили примусити ту чи іншу землю виконати зобов'язання, «покладені на неї Конституцією». Крім того, президент мав право «у разі серйозного порушення суспільної безпеки і порядку» вживати військових заходів і з цією метою тимчасово припиняти запропоновані Конституцією гарантії прав і свобод громадян.

У нашому контексті найпринциповішою є стаття 41 Веймарської конституції, яка проголошувала: «Президент імперії обирається всім німецьким народом. Обраним може бути кожний німець, якому виповнилося 35 років». Президент обирався терміном на сім років, причому з необмеженим правом можливого наступного переобрання.

До конституційних обов'язків президента Німеччини того історичного періоду входили:

- 1) представництво імперії в міжнародно-правових відносинах;
- 2) призначення уряду та міністрів;
- 3) прийняття їхньої відставки.

Окрім цього, переважне положення президента у владних відносинах стосовно рейхстагу полягало, насамперед, у праві президента розпустити рейхстаг і призначити нові вибори.

Натомість рейхстаг не мав можливості змістити президента, хоча міг поставити на народне голосування питання про дострокове

переобрання президента, а також висунути перед державним судом обвинувачення проти президента в «злочинному порушенні ним законів і Конституції». Водночас конституційною вимогою щодо цього була та, що для такого рішення рейхстагу була потрібна кваліфікована більшість.

Одним з найважливіших політико-правових важелів політичного впливу президента було й те, що він вважався главою всієї чиновницької ієрархії, мав право призначати й звільнювати імперських чиновників і суддів (ст. 46).

Іншим джерелом влади президента у Веймарській республіці була армія. Вона була підлегла президентові, як верховному командувачеві всіх збройних сил республіки (ст.47). Конституційною prerogative президента було також призначення офіцерів (ст.46).

Принципову важливість правового становища президента Веймарської республіки зміцнювало положення про «імперську екзекуцію», визначальні складові елементи якої майже повністю були перенесені з Конституції 1871 р. У ст.48 абзаці 1 було встановлено, що якщо одна із земель не виконує обов'язків, покладених на неї Конституцією або імперськими законами, президент імперії може примусити її до цього за допомогою збройної сили.

«Імперська екзекуція» була застосована президентом Ф. Ебертом у березні–квітні 1920 р. проти Тюрінзьких земель, у яких виникла «загроза» перевороту. У жовтні 1923 р. були застосовані збройні сили проти Саксонії та Тюрінгії під приводом використання ними державних коштів не за призначенням.

Проте тут не можна обійти увагою міжнародно-політичного контексту цієї проблеми. Адже відповідні статті Версальського договору скасовували загальну військову повинність, розпускали Генеральний штаб, а також забороняли Німеччині мати армію кількістю понад 100 тисяч солдат і офіцерів. Проте не можна не зазначити також, що уряд незабаром створив так званий «чорний рейхсвер», у якому нараховувалося біля півмільйона солдатів і офіцерів.

Інші ключові права президента були зафіксовані в статті 48 Конституції. Перша частина її давала президентові право «союзної екзекуції», а друга поширювала це право також і на дії проти «внутрішніх ворогів» держави.

Другий абзац ст. 48 стверджував: «Президент імперії може, якщо в Німецькій імперії суспільна безпека та порядок серйозно порушені або знаходяться в небезпеці, вжити заходів, необхідних для відновлення суспільної безпеки та порядку, а якщо буде

потреба — втрутитися за допомогою збройної сили. З цією метою він може тимчасово, повністю або частково, скасовувати основні права, установлені статтями 114, 115, 117, 118, 123, 124, 153».

Таким чином, президент Веймарської республіки міг достатньо легко обмежити чи навіть скасувати основні права громадян, що гарантувалися Конституцією (свободу слова, друку, зборів і союзів, недоторканність особи, житла, власності чи таємницю листування).

У конституційному статусі президента та особливо в його практично диктаторських правах яскраво проглядалася можливість еволюції політичної сутності Веймарської системи правління. Тогочасній конструкції владних відносин бракувало опертя на правову культуру, також явно недостатнім був і потенціал громадянського суспільства.

Створюючи та пропагуючи ідею про те, що Веймарська республіка є зразком «правової держави», її творці посилалися передусім на «незалежність» судової влади. Дійсно, Конституція декларувала, що «судді незалежні й підкоряються тільки закону» (ст.102).

Крім того, Конституція передбачала утворення спеціальної Державної палати (Staatsgerichtshof), що мала розглядати скарги проти президента, рейхсканцлера й міністрів за обвинуваченням у порушенні Конституції, а також інші конституційні конфлікти. Однак не цей судовий орган, а Імперський суд (у Лейпцизі) відіграв у роки Веймарської республіки провідну роль. Він надав собі право перевірки «конституційності» законів, прийнятих рейхстагом — і тим самим перетворився на своєрідну «верхню палату» (хоча й не передбачену Конституцією).

Судді Веймарської Німеччини були тільки одним із загонів досить численної армії чиновників. Положення чиновництва як замкнутої касти закріплювалося в Конституції низкою спеціальних статей. Показово, що пропозицію про виборність було відкинуто не тільки буржуазними партіями, але й соціал-демократами. В результаті Конституція встановлювала, що «чиновники призначаються довічно» (стаття 129), а звільнення, відсторонення або перехід на іншу посаду може відбуватися тільки на підставі закону. Чиновникам забезпечувалася також «свобода політичних переконань і свобода союзів», а з метою підкреслити їх «надкласовість» і «надпартійність» спеціально оговорювалося, що «чиновники є слугами всього суспільства, а не окремих партій».

Можна погодитися з такими вітчизняними та західними дослідниками, як академік І. Трайнін та юрист А. Брехт, що у Веймарсь-

кій конституції безсумнівно корисними були всі ті її положення, що гарантували створення загальнонімецького народного представництва (демократичного парламенту), загальнонімецького уряду, з одночасним забезпеченням автономії державного управління та конституційних прав складових земель, а також демократичних виборів як на центральному (парламентських виборів до рейхстагу) рівні, так і на місцевих рівнях (вибори ландтагів) на засадах всезагального, рівного, прямого виборчого права з дотримання стандартів таємного голосування та пропорційної системи⁹.

Стосовно органів влади та управління на рівні земель, а також місцевих органів Веймарська конституція встановлювала лише загальні принципи: землі повинні мати республіканську конституцію, ландтаги обираються на основі загального виборчого права, а уряди земель опираються на довіру ландтагів (ст.17).

Для Веймарської республіки було характерним загальне виборче право, що поширювалося на вибори президента, ландтагів земель (на які віковий ценз не встановлювався); місцеві органи (для яких допускався ценз осілості, що не перевищує 1 рік). Це право встановлювалося ст.22 Конституції, у якій говорилося, що депутати обираються загальною, рівною, прямою і таємною подачею голосів на засадах пропорційного представництва чоловіками й жінками, що досягли 20-літнього віку. Конституція встановлювала й пропорційну систему представництва (Німеччина була поділена на 35 виборчих округів).

Депутатські місця розподілялися відповідно до кількості голосів, поданих за який-небудь список. Однак, депутати не були відповідальні перед виборцями, а підкорялися тільки своєму сумлінню й не були зв'язані мандатами (ст.21).

Уведений Веймарською конституцією територіальний поділ передбачав існування в державі 17 земель. Конституція зберігала за землями права в сфері законодавчої діяльності і управління. Проте автономія земель істотно обмежувалася як імперською Конституцією, так і практичною діяльністю центральних органів влади і управління Німеччини цього періоду.

Веймарська конституція формулювала також загальні принципи організації влади, адміністрації і місцевих органів самоврядування земель. Конституція давала імперському уряду можливість для втручання в справи земель. Зокрема, ст.12 відзначала, що «імперські закони виконуються органами земель, якщо імперський закон не постановить інакше», аж до федерального примусу,

тобто використання надзвичайних заходів для забезпечення єдності федеральної держави. За необхідності згідно зі ст. 48 допускалося введення прямого президентського правління і введення надзвичайного стану.

Як передбачала ст. 69 Конституції, рейхсрат співробітничав з імперією як у сфері законодавства, так і в області управління; на його засіданнях заздалегідь обговорювалися законопроекти, що вносилися імперським урядом. Проте і за негативного висновку рейхсрату уряд мав право передати законопроект до рейхстагу, який і вирішував питання по суті. Правда, у разі ухвалення в цій ситуації рейхстагом закону рейхсрат мав змогу застосувати право вето, яке могло бути подолано рейхстагом повторним ухваленням того ж закону кваліфікованою більшістю.

Виконавчу владу рейхсрат контролював тим, що згідно зі ст. 77 Конституції імперський уряд був зобов'язаний погоджувати з рейхсратом видання тих нормативних актів, виконання яких належало як до органів імперії, так і до адміністрації земель. Відзначимо при цьому, що рейхсрат порівняно з бундесратом за Конституцією 1871 р. володів меншою компетенцією. У своїй правомочності він поступався в сфері законодавчої діяльності рейхстагу і особливо президентській владі.

Із усього вищесказаного вище видно, що Конституція тогочасної Німеччини передбачала функціонування державної системи на засадах федералізму, але з сильними обмеженнями. Це підтверджував і заголовок першого розділу Веймарської конституції, що називався «Імперія та землі». Водночас, як справедливо зазначає представник німецької народної партії Г.Каль із цього приводу, створюване цією Конституцією державне утворення являє собою не єдину державу, а об'єднання держав.

Характерною рисою державного устрою Веймарської республіки було посилення централізації державної влади та управління за змістом зі збереженням федералістських форм. Так, стаття 5 визначала, що «державна влада здійснюється у загальноімперських справах органами імперії на підставі імперської Конституції, а по справах земель — органами земель на підставі їхніх конституцій». Проте тут треба відзначити, що ст.13 установлювала, що імперське право має перевагу перед правом земель.

До питань виняткового ведення імперії належали:

- 1) зовнішні зносини;
- 2) питання громадянства та свободи пересування;

3) організація оборони;

4) монетна та митна справа, пошта, телеграф, телефон, тобто всі життєво важливі соціально-політичні та політико-економічні питання.

Більшість істориків оцінює Веймарську конституцію і базовану на ній форму (напівпрезидентського) правління достатньо критично, з різних позицій і по різних пунктах, вказуючи на її слабкі місця та недоліки¹⁰.

Проте з політологічної точки зору можна погодитися також із такими експертами, як відомий німецький дослідник Генріх Август Вінклер, який у своїх працях обстоює думку, що Німеччина тоді стала «найдемократичнішою демократією» (хоча дуалізм президентської та парламентської систем небезпідставно розглядається ним як серйозна структурна помилка)¹¹ завдяки, зокрема, тому, що у конституції чітко закріплювалися елементи прямої демократії.

Проте аналіз суспільно-політичної ситуації тих часів свідчить, що громадськість радше примирилася з конституцією і напівпрезидентською формою правління (яка базувалася на цьому документі), ніж прийняла її.

Вельми неоднозначною була 48-а стаття, що надала величезних повноважень рейхспрезиденту, який мав право «союзної екзекуції». Президентська влада, особливо за Гінденбурга, досить негативно вплинула на саме існування демократичної республіки. Декрет рейхспрезидента на підставі статті 48-ї підмінював регулярні закони, парламентська конституція поступалася місцем «президіальній резервній конституції» чи «комісарській диктатурі рейхспрезидента».

Підсумовуючи, слід зазначити, що у Веймарській республіці мала реальне місце структура двовладдя, що характеризується, як ми вже наголошували, напівпрезидентською формою правління. Природно може постати питання: наскільки в цьому відношенні Веймарська республіка була близькою чи відрізнялася від структури сучасної Франції? Пошук відповіді ускладнюється ще й через те, що реально Конституція П'ятої Республіки Франції еволюціонувала. Водночас, одним із головних розходжень між двома формами правління було те, що уряд Франції потребував формального затвердження вотумом довіри парламенту, у той час як уряд Веймарської республіки міг бути відправлений у відставку тільки на підставі вотуму недовіри парламенту. Якщо в статтях 49 і 50 французької Конституції не сказано про затвердження парламентом

складу уряду, то ця проблема дуже добре була вирішена Конституцією Веймарської республіки. Проте саме нерішучі дії Веймарської республіки мали мало спільного з конституційними недоліками¹².

Конституції було завдано шкоди, як підтвердив перебіг подій, насамперед, дуже роздрібленою і поляризованою партійною системою. Дж.Сарторі, аналізуючи систему Веймарської республіки як перший приклад напівпрезидентської системи правління, відзначав сильні та уразливі сторони пропорційної виборчої системи чинної на початку ХХ століття. Пропорційне представництво стало кориснішим і необхідним засобом інтеграції антисистемних партій — головним чином як це було в Німеччині із соціалістичною і католицькою партіями, у ліберал-демократичну структуру. Остання, в свою чергу постала завдяки «чистій» системі пропорційного представництва (з одномандатним національним округом). Водночас Веймарська республіка була підірвана пропорційним представництвом більше, ніж будь-яким іншим чинником (дефект, який був усунутий у Франції за допомогою мажоритарної системи із голосуванням у два тури). Пропорційна система, яка не обмежувалася ані інституційно, ані демократичною традицією, як справедливо стверджує Лійпхарт, спричиняла надто часті зміни урядів. Дійсно, за 14 років у Веймарській республіці було 17 урядових кабінетів і лише 8 із них мали за собою парламентську більшість.

Іншим слабким місцем Веймарської системи правління було те, що президент обирався відносно більшістю, тому що останній тур виборів допускав змагання трьох кандидатів. А це затримувало появу двох найсильніших претендентів і, таким чином, біполярну гонку за президентський приз.

Водночас все це значною мірою постає надконституційними елементами. Коли ми розглядаємо власне Конституцію, то саме надзвичайні повноваження за статтею 48, — розпуск парламенту і можливість проведення референдуму, — містили більше прерогатив, ніж сам намір. Цими повноваженнями зловживають, але тільки в умовах, що виправдовують їхнє застосування. Загалом же, не можна однозначно стверджувати, що Конституція Веймарської республіки винна в нещасливій долі і нетривалому періоді існування першої німецької республіки. Такий висновок слід віднести й до падіння республіки від рук Гітлера в 1933 р. Незважаючи на свої хиби, Веймарська республіка мала вдало і новаторськи розроблену конструкцію Дж. Сарторі слушно стверджує, що якби Німеччина ввела в себе у 1919 р. конституційний парламентський

тип правління, то Веймарська республіка не витримала б випробувань і розвалилася б раніше 1923 р., коли марка була знищена страшною інфляцією, що прокотилася всією Європою. Фатальною для Веймарської республіки стала «велика депресія» 1929 р., яка вразила Німеччину набагато глибше, ніж інші західні країни. До цього додавалися: ностальгія за сильною владою та недостатній розвиток інституцій громадянського суспільства, його потенціалу щодо противу авторитаризму.

Адже прірва між ліберально-демократичною ідеологією і дійсністю застиглого партійного протистояння з часом усе більш поглиблювалася, поступово владна ініціатива від рейхстагу все більш переходила до президента й державної бюрократії. Відповідно до ст. 48 Конституції у виняткових випадках йому надавалася вся повнота влади при виключенні рейхстагу з процесу прийняття рішень. Задумана як засіб боротьби за республіканський лад, в дійсності ст. 48 створювала умови для президентської диктатури і, у кінцевому рахунку, прокладання дороги нацистам до влади. Аналіз свідчить, що в умовах надзвичайного стану, який перманентно вводився президентом на підставі указаної статті, правління країною здійснювалося не за допомогою законів, а через надзвичайні укази. У 1932 р. другий, і останній, президент Веймарської республіки 86-річний Гінденбург прийняв 66 надзвичайних указів, у той час як рейхстаг, зайнятий в основному другорядними дебатами, прийняв тільки 5 законів¹³. Надзвичайщина стала звичним становищем, вона відіграла не кращу роль. Дистанція між виконавчою і законодавчою владою збільшувалася, росла залежність уряду республіки від старого президента, що був главою держави. З волі президента і канцлера збільшувалася часова перерва у діяльності рейхстагу, скорочувалися його сесії. Тим самим підривалися засади парламентаризму, спотворювалися принципи демократії. Всі ці та інші чинники і виклики привносили дисбаланс у Веймарську державну систему правління, вони в кінцевому рахунку призвели до поразки демократії в країні.

Підтвердженням справедливості висновку Дж. Сарторі щодо руйнівного впливу економічних чинників, «великої депресії» є наступні дані. Уразлива політика кайзерівської Німеччини під час Першої світової війни й наступні циклічні економічні кризи призвели до безпрецедентного зубожіння практично всіх верств населення. За три депресивні роки промислове виробництво в країні упало на 55 % порівняно з 1913 р., 30 % працездатного населення

втрапили роботу, лише 15 % з офіційно зареєстрованих безробітних одержували допомогу через безробіття, середні верстви повсюди масово збідніли: за 4 роки сталося 1 млн. банкрутств¹⁴.

За таких умов масова свідомість збіднілого населення, не без допомоги преси, схилилася до думки про повне безсилля рейхстагу й уряду, була все більш спроможною до реальної підтримки «сильної особистості», мимоволі схилилася на бік радикальних гасел. Між свободою й порядком німці обирали останнє. Відсутність конституційної заборони на діяльність партій, що сіяли ворожнечу серед німецького народу, розпалювали національну непримиримість і зверхність, антисемітизм, створювали умови не тільки для зростання нацистської організації, але й для легального входження німецьких націонал-соціалістів у Веймарську суспільно-державну систему.

¹ Див.: Газін В.П. Економіка і зовнішня політика Веймарської Республіки (1925–1933 р.р.): східноєвропейські аспекти. — Кам'янець-Подільський, 1994. — 183 с.; Зендельбек Ф. Й. Германская социал-демократия и «свободные» профсоюзы в годы Веймарской республики: Дис...канд. ист. наук: 07.00.03 / Харьковский ун-т — Х., 1995. — 227 с.

² Див.: Winkler H.A. Weimarer Demokratie. Eine politische Analyse der Verfassung und der Wirklichkeit. — Berlin, 1963; Wasser H. Weimar und Bonn. Zwei deutsche Republiken. ein Strukturvergleich. — Stuttgart, 1980.

³ Харченко О.В. Від рейхсканцлера до рейхспрезидента: штрихи до політичного портрету Фрідріха Еберта // Придніпровський науковий вісник. Історія. — № 89 (156). — Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. — 38 с.

⁴ Fromme F.K. Von der Weimarer Vervassung zum bonner Grundgesetz. Die vervassungspolitischen Folgerungen des parlamentarischen Rates aus Weimarer Republik und nationalsozialistischer Diktatur, 2. Auflage. — Tuebingen, 1962.

⁵ Харченко О.В. Уроки Веймарської демократії // Наукові записки. Історичні, політичні і філософські науки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. — Вип. 46. — Київ-Бердянськ, 2002. — 181с.

⁶ Див.: Плужников О. В. Социал-демократическая партия Германии и становление Веймарской республики. — Челябинск: Околица, 2001. — 162 с.

⁷ Winkler. Der lange Weg nach Westen. — S. 458–461.

⁸ Харченко О.В. Уроки Веймарської демократії. — С.174.

⁹ Трайнин И.П. Вступительная статья // Брехт А. О государственном устройстве Германии. Федерализм и регионализм в Германии. Разделение Пруссии — М.: Госиздат Иностранной лит-ры, 1947. — С. 5–16.

¹⁰ Драбкин Я. С. Проблемы и легенды в историографии германской революции 1918–1919. — М., 1990; Орлова М. И. Германская революция

1918–1919 гг. в историографии ФРГ. — М., 1986; Артемов В. А., Кардашова Е. В. Фридрих Эберт — первый президент Германии. Воронеж, 2001.

¹¹ Див.: Winkler H.A. Deutsche Geschichte vom Ende des Alten Reiches bis zum Untergang der Weimarer Republik. Bd. 1. — Munchen, 2000; Winkler H.A. Der lange Weg nach Westen. Deutsche Geschichte vom «Dritten Reich» bis zur Wiedervereinigung. Bd. 2. — Munchen, 2000.

¹² Див.: Winkler H.A. Von der Revolution zur Stabilisierung. Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik. 1918 bis 1924. B. — Bonn, 1984; Der Schein der Normalitat. Arbeiter und Arbeiterbewegung der Weimarer Republik. 1924 bis 1930. B. — Bonn, 1985; ejusd. Der Weg in die Katastrophe. Arbeiter und Arbeiterbewegung der Weimarer Republik. 1930 bis 1933. B. — Bonn, 1988/1990; Weimar 1918–1933. Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie. — Munchen, 1993.

¹³ Глиняный В.П. История государства и права зарубежных стран. Ч.1. — Х., 2001. — С. 743.

¹⁴ История государства и права зарубежных стран. Часть 2 / Под ред. О.А.Жидкова. — М.,1998. — С. 319.

М.А.Остапенко

ПОЛІТИЧНИЙ ПЛЮРАЛІЗМ В УМОВАХ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА: КОМУНІКАТИВНИЙ ВИМІР

Дана стаття присвячена дослідженню форм і засобів реалізації політичного плюралізму в умовах постіндустріального суспільства на основі теорії політичної комунікації та прикладних аспектах її розвитку в сучасних реаліях.

Плюралізм в широкому розумінні — це така категорія, яка пов'язується зі свободою вибору можливостей як в галузі економіки, так і в галузі соціального життя, політичної та ідеологічної сфер, а також свободою в сфері спілкування.

На думку багатьох науковців, основними передумовами політичного плюралізму є наступні.

Перша передумова — плюралізм думок, без якого політичний плюралізм загалом неможливий. Він стверджує і виражає, передусім, право кожної людини мати свої, власні погляди і їх висловлювати.

Друга передумова — повага до іншодумства, врахування інтересів і поглядів опонента.

Третя передумова — плюралізм думок виходить з того, що ніхто не може мати монополію на остаточну кінцеву, вищу істину, на в'язувати свої думки і погляди іншим.

Четверта умова — плюралізм не сумісний з такими поняттями як силовий вплив, жорстка маніпуляція. Тобто він базується на переконанні, співпраці з опонентами¹.

Зазначені передумови свідчать про те, що політичний плюралізм може реалізовуватись у комунікативному просторі, завдяки сприйняттю і передачі інформації, побудові діалогу між різними суб'єктами політики. Тобто наступною передумовою можна визнати існування сфери політичної комунікації, яка в умовах розвитку інформаційного суспільства постає як важливий спосіб реалізації політичного плюралізму та джерело формування нових форм його прояву. Таким чином, метою даної статті є дослідження форм і засобів реалізації політичного плюралізму в умовах постіндустріального суспільства, використовуючи теорію політичної комунікації та прикладні аспекти її розвитку в сучасних реаліях.

У чому ж сутність постіндустріального суспільства в контексті нашої проблеми? Як справедливо зазначає український дослідник Воронов І.: «...Якщо індустріальне суспільство — це взаємодія людини і машини, то постіндустріальне суспільство засноване на «грі між людьми», в якій на тлі машинних технологій зростає технологія інтелекту, заснована на інформації. Постіндустріальне суспільство є також комунікативним суспільством, де соціальною одиницею виступає радше окрема спільнота, аніж індивід, і метою стає досягнення «соціального рішення», що відрізняється від простої суми індивідуальних рішень...»². Продовжуючи цю думку, слід відзначити, що в сучасних умовах комп'ютерно-опосередкованої політичної комунікації з'являються нові актори — віртуальні спільноти, які об'єднуються навколо загальних інтересів або цінностей і на думку О.Дубаса — вітчизняного дослідника — «...є найновітнішими різновидами соціальних груп, адже механізми управління ними схожі з подібними механізмами, які застосовуються для управління традиційними соціальними групами»³.

Значимість комунікаційних процесів в сучасному суспільстві не потребує доказів. Варто підкреслити те, що комунікація має соціальну природу, це необхідний елемент взаємодії людей, груп, народів, держав, під час якого відбувається обмін інформацією, почуттями, оцінками, значеннями, змістами, цінностями. Без комунікації неможливе конституювання соціальних спільнот, соці-

альних систем, інститутів, організацій, є неможливим існування соціальності, соціуму як такого. Досліджуючи проблеми політичної комунікації, американський вчений Л.Пай називає її «павутиною людського суспільства», що є основою для організованого формування в суспільстві владних відносин⁴.

На сьогоднішній день комунікація вивчається на основі теорії інформаційного суспільства (Д.Белл, З.Бжезинський тощо), яка в якості важливого стимулу і джерела соціального розвитку робить акцент на технічні засоби інформації. Наприклад, згідно з З.Бжезинським, постіндустріальне суспільство стає технотронним, тобто суспільством, на культурний, психологічний, соціальний, економічний розвиток якого впливають техніка та електроніка. Науковець відзначає, що вплив технотронної революції відбивається на характері образного сприйняття дійсності, викликає руйнування традиційних родинних зв'язків і між поколіннями, фрагментацію громадського життя, незважаючи на зростаючі тенденції до глобальної інтеграції. На думку вченого, подібний парадокс сприяє краху старих вірувань, пов'язаних з національними й ідеологічними спільнотами людей, і формує нове глобальне світобачення⁵.

Другий сучасний підхід дослідження комунікації сформувався в межах «розумючої соціології», яка ствержує, що основним результатом комунікації є взаєморозуміння між людьми.

Сама ідея комунікації, і політичної зокрема, міститься в працях Т.Парсонса, К.Дойча, Ю.Хабермаса. Так, Т.Парсонс вказує на те, що найбільш важливий соціальний процес — це процес комунікації значень, символів, тобто рух інформації. Процес передачі інформації спрямовується на соціальний розвиток суспільства і на його усталеність. Каталізатором соціальних процесів (соціальної взаємодії), за Т.Парсонсом, виступає інформаційний обмін взаємодіючих систем і підсистем. Відносини між системами і підсистемами суспільства і в середині них представляють собою обмін інформацією — сукупністю символів, які викликають структурні зміни в системах. При чому будь-яка система контролюється такою підсистемою, яка має більший інформаційний потенціал і споживає найменшу кількість енергії⁶.

Американський політолог К.Дойч розробив інформаційно-кібернетичну модель політичної системи. На його думку, політична система — це мережа комунікацій та інформаційних потоків, це система прийняття рішень на основі різноманітних інформаційних потоків.

Розвиваючи ідеї комунікативної трактовки соціального і політичного світу, Ю.Хабермас розглядає суспільство як продукт людської взаємодії, звідси виникає його теорія соціальної дії — стратегічної, нормативної, драматургічної, комунікативної.

Стратегічна дія за Хабермасом — це соціальна дія, що базується на егоїстичних цілях. Дана модель передбачає, що учасники ставляться до інших діючих осіб як до об'єктивованих засобів чи перешкод на шляху до мети. Стратегічна дія створює умови для конкурентної боротьби.

Нормативна дія — це соціальна дія, мета якої — створення взаємовигідних ситуацій. Це досягається завдяки підкоренню владі, організації на основі спільних цінностей і норм.

Метою драматургічної дії є створення публічного іміджу.

Комунікативна дія має на меті вільну узгодженість учасників для досягнення спільних результатів в певній ситуації. Суспільна інтеграція забезпечується саме на шляхах комунікативної поведінки, яка являє собою інтерсуб'єктивний зв'язок між суб'єктами, які мають мовну компетентність. Вимогами до комунікативної поведінки, за Ю.Хабермасом, є: зрозумілість вислову, істинність пропозиційних складових частин, нормативна правильність у передачі суті і правдивість того, хто повідомляє інформацію⁷.

Комунікативну складову плюралістичної демократії пояснює теорія дискурсу, яка виникає в 70-ті роки минулого століття. Згадана теорія розглядає політичну реальність як складне комунікативне явище, що обмежується не лише характеристикою учасників комунікації, а й включає той соціальний контекст, в який вони вписуються, а також процес вироблення й сприйняття повідомлення. Як зазначає український дослідник Побочий І.А., термін «дискурс» в політології означає не міжперсональний, який має лише особистісне значення, діалог як мовна подія, а соціальний діалог, який відбувається за посередництвом і через суспільні інститути між політичними акторами, а також і між політичними інститутами. Виходячи з цього, політичний дискурс — це обмін обґрунтованими позиціями, поглядами відповідно до певних правил, внаслідок чого здійснюються дії для розв'язання соціально значущих проблем. При цьому всі громадяни мають залучатись у процес прийняття рішень, прояснюючи для себе і переконуючи інших (за допомогою вагомої інформації та логіки), який курс буде найдійовішим у розв'язанні соціально і політично орієнтованих проблем⁸. Під час політичного дискурсу кожна альтернативна

позиція повинна чітко обґрунтуватись, терпляче вислуховуватись, критично аналізуватись, щоб було видно її сильні та слабкі сторони. Політичний дискурс передбачає врахування альтернативних точок зору.

Дискурс, згідно з вищезгаданою концепцією комунікативної дії Ю.Хабермаса, являє собою спосіб діалогічно аргументованого випробування спірної претензії на значимість з метою досягнення загальнозначущої згоди. «В дискурсах ми намагаємось знову створити проблематизовану злагоду, яка мала місце в комунікативній дії, шляхом обґрунтування»⁹.

Істинний дискурс як спосіб мовної комунікації, за Ю.Хабермасом, базується на дотриманні наступних правил:

- участь у дискурсі є відкритою для будь-якого суб'єкта, який розуміє мову і має рівні права з усіма учасниками дискурсу;
- в дискурсі забороняється здійснювати будь-який примус з метою досягнення згоди;
- учасники дискурсу мають право діяти лише на основі мотиву досягнення кооперативної та аргументованої злагоди¹⁰.

Хибний дискурс постає як феномен хибної злагоди, як закономірний наслідок примусу, закладеного в самій структурі комунікації. Вона є породженням систематичного порушення одного з правил дискурсу.

Цікавим є погляд на комунікацію Ф.Ліотара, який зазначає, що в сучасних умовах «...висхідним принципом вдалої комунікації повинен бути не консенсус, а розбіжність. Висловлювання — події, вони не підлягають уніфікації і не дозволяють говорити про існування правил комунікації. Єдиний вихід для продовження комунікації — не створювати метаправила, не дати природним суперечкам перетворитися в позов, в якому є висхідна задана істина». Науковець наполягає на продовженні всіх існуючих дискурсів. Водночас, на думку Ф.Ліотара, будь-яка влада створює свою мовну практику, що намагається утвердити себе в якості універсальної, істинної і справедливої і, тим самим, ставить інші мовні практики в залежний стан¹¹.

З цієї позиції можна уявити, що політичний дискурс в плюралістичному суспільстві може складатися з більш дрібних частин — міні-політичних дискурсів, до яких залучаються різні соціальні і політичні групи. Навіть можна уявно визначити рівні політичного дискурсу: індивідуальний (діалог між політичними лідерами, окремими суб'єктами політики з метою прийняття важливих для

певних частин або всього суспільства рішень); груповий (діалог між суспільними, політичними групами); інституційний (діалог між різними політичними інститутами); міждержавний; цивілізаційний (на рівні цивілізацій). Відповідно до цього горизонтальний та вертикальний рівні.

Виходячи з розуміння політичного дискурсу як певної форми взаємодії між політичними суб'єктами, в в плюралістичному суспільстві можна спробувати виділити такі основні його форми, на базі яких утворюється безліч інших варіантів:

– переговори — процес обговорення двома або більшою кількістю учасників проблем, які торкаються інтересів всіх діючих сторін з метою пошуку шляхів їх вирішення; головне призначення переговорів — це вирішення спірних питань і організація співпраці;

– публічні дискусії, суть яких в тому, що кожний індивід, одержуючи інформацію за допомогою того чи іншого каналу, повною мірою може взяти участь у суспільній дискусії, має можливість чути й бути почутим;

– створення коаліцій — з латинської мови коаліція означає «об'єднуватися» — це досягнення згоди між політичними партіями або громадськими об'єднаннями, громадсько-політичними діями для реалізації спільних дій.

Побочий І. пропонує наступну класифікацію форм політичного дискурсу: конфліктний дискурс (дебати, спори, критичне обговорення); дискурс узгоджень (переговори, «кругли столи», пакти)¹².

Сучасне суспільство є інформаційним суспільством, що супроводжується затвердженням нового — інформаційного — середовища, нових соціальних і моральних цінностей, нового способу життя і нових принципів управління суспільством. Відносно нового середовища можна сказати, що воно має конкурентний характер, що виявляється як публічне змагання різних соціальних груп та їх представників за владу (Р.Даль). Умовами конкурентного політичного середовища науковці визначають:

- плюралістичний соціальний лад;
- індивідуальна воля, наявність суспільної думки;
- високий рівень соціально-економічного розвитку суспільства: чим вищий соціально-економічний рівень розвитку країни, тим ймовірніше, що її режим є майже поліархією, тобто режиму, при якому існує конкурентне політичне середовище, режиму, який подається як ідеал, якого не можна досягти в повному обсязі, проте різна ступінь наближення до якого свідчить про різну міру

демократичності відповідного режиму. «Шанси на політичну конкуренцію дійсно залежать від соціально-економічного розвитку суспільства» (Р.Даль);

– цивілізоване вирішення соціально-політичних проблем, без використання насильства, без традицій залучення армії і поліції в політичне життя суспільства;

– демократичний тип політичної культури;

– ідеологічний плюралізм;

– реалізація і гарантія політичних прав громадян: право створювати і вступати в організації; свобода слова; право обирати; вільні та чесні вибори; право обіймати державні посади; право політичних лідерів змагатися за підтримку або голоси виборців; наявність альтернативних джерел інформації; наявність інститутів, що роблять політику уряду залежною від голосів виборців;

– реалізація таких ліберальних свобод, як юридично забезпечена можливість протистояння владі, свобода самовираження з політичних питань без остраху покарання з боку держави, таємне голосування на виборах, де кандидати від різних політичних партій змагаються за голоси виборців, і після чого ті, що програли, мирним шляхом передають свої місця переможцям;

– незалежність ЗМІ від владних структур.

В інформаційному суспільстві трансформується сама рушійна сила соціальних змін. Нею виступають інформаційне середовище, інформаційні технології, які дозволяють ефективно реагувати на виклики технологічної і ринкової цивілізації. Погляд на розвиток цінностей європейської цивілізації в інформаційну епоху вказує на те, що рушійна сила її розвитку зсувається до сфери «обробки людей людьми», яка стає тотальною. Ця культура має на увазі освіту, виховання людини, постійне її інформування, широкі можливості для її переконання. Подібні виклики інформаційної епохи мобілізують нове покоління лідерів, нову якість влади, яка все більше спирається на культуру впливу на людину. Збір, накопичення і обробка (аналіз) інформації, вільне циркулювання інформаційних потоків і між державами, залученість до системи освіти значної маси людей, інтенсивний розвиток ЗМІ, масової культури, широке розповсюдження переговорів, лобіювання, системи просування товарів та послуг, лідерів на економічному, політичному, соціальному ринках, на ринках освіти і культури — усі ці технології використовує влада.

У контексті вищезазначеного важливим стає зворотній зв'язок, тобто певна комунікаційна мережа, яка дозволяє реагувати

населенню на інформацію, отриману від влади певними поведінковими змінами і, навпаки, реагувати владі на інформацію, яка поступає з боку населення. Так, Г.М.Андрєєва правомірно стверджує, що комунікація є «взаємовпливом взаємодіючих суб'єктів»¹³. Аналізуючи значення комунікації в сучасному суспільстві, Е.Тоффлер зазначає, що «в складних диференційованих суспільствах між офіційними організаціями та субкультурами, яке створюють одне ціле, і між верствами та підструктурами всередині них величезна кількість інформації повинна проходити ще швидше». Для підтримки цілісності суспільства в даних умовах актуалізується роль і значення зворотнього зв'язку. Науковець вказує на те, що «..політична демократія, втягуючи все більше і більше людей у прийняття соціальних рішень, полегшує зворотній зв'язок... Щоб взяти на себе контроль над прискореними змінами (які притаманні сучасності), нам знадобляться ще більш передові і більш демократичні механізми зворотнього зв'язку»¹⁴.

Тобто на сьогоднішній день важливим питанням є розробка і аналіз різних форм, методів, каналів комунікації, за допомогою яких відбувається діалог між сегментами суспільства, між владою і суспільством. Стосовно останнього (діалог між владою і громадянським суспільством) французький дослідник Ж.-М.Коттре виділяє наступні етапи еволюції відносин між керуючими і керованими:

- відносини ідентичності, коли керуючі ідентичні керованим;
- відносини включення, коли всі керуючі є членами політичної спільноти, проте не всі керовані є членами керуючого кола; подібні відносини включають взаємопроникнення і взаємовплив керуючих і керованих;

- в умовах розширення політичної спільноти відносини між керованими і керуючими стають відносинами перехрещення, коли керуючі частково віддаляються від керованих, між ними з'являються проміжні ланки (політичні і неполітичні організації), проміжні інститути (вибори, референдуми, ЗМІ), за допомогою чого і відбувається між ними діалог (комунікація)¹⁵.

Тобто на сучасному етапі відбувається синтез ліберальної та електоральної демократії, який супроводжується поєднанням вимог розвитку політичного і суспільного плюралізму та наявністю альтернативних джерел інформації (насамперед, незалежних ЗМІ, до яких громадяни мають політично необмежений доступ) з можливостями прямого і опосередкованого «резервування» для певних політичних сил, які не контролюються електоратом, місць у парламенті та уряді держави.

У контексті досліджуваної проблеми науковий інтерес викликає концепція М.Маклюена, згідно з якою комунікаційні технології стають вирішальним фактором формування економічної системи. В 1962 році М.Маклюеном було введено до наукового обігу поняття «електронне суспільство». Стосовно політичної сфери, то в сучасних умовах з'являються терміни «електронний уряд», «електронна демократія». Як визначає Л.Сморгунов, в основі ідеї електронного уряду покладено уявлення про державу як інститут, який покликаний ефективно задовольняти нагальні потреби суспільства¹⁶. На популярність даної ідеї вплинув стрімкий розвиток Інтернет-технологій; криза класичних моделей державного управління, яке наприкінці ХХ століття виявилось не готовим до інформаційних, екологічних, економічних і соціальних наднаціональних викликів часу; індивідуалізація поведінки людей, розширення їх свобод. Все це викликає трансформацію моделей взаємин на політичному просторі. Зміст електронного уряду в тому, що за допомогою інтернет-технологій відбувається об'єднання всіх міністерств і відомств у єдиний комплекс із вищим ступенем інтегрування внутрішніх процесів (документообіг) і єдиним інтерфейсом (вікном взаємодії) із громадянином (користувачем). Тобто громадянин спілкується не з усіма відомствами по черзі, а з єдиним електронним посередником, що представляє їх усіх. Запит громадянина автоматично спрямовується у відповідні інстанції і у більшості випадків відповідь (юридична консультація, квитанція на сплату послуг, бюлетень для голосування, довідка, податкова декларація) приходять миттєво. Вперше ідею урядового порталу здійснив Сингапур. Зараз в багатьох країнах світу є державні портали в мережі Інтернет. Проте найбільший доступ до відкритих електронних систем має населення США і Канади — 50% населення є користувачами Інтернету.

Зрозуміло, що вагомою перевагою електронного уряду є можливість участі населення в обговоренні законопроектів і урядових рішень, що вказує на те, що свої інтереси можуть відстоювати не лише лобюючі групи, а й пересічні громадяни. Проте, слід пам'ятати, що онлайн-доступ в Інтернет — це не єдиний засіб, а один з видів доступу до послуг держави. Також необхідно зазначити, що багато національних програм створення електронного уряду не є досконалими, в них практично відсутня координація роботи зі створення електронних урядів різних рівнів влади (федерального, регіонального й муніципального).

До того ж і в оцінках самого Інтернету як одного з каналів політичної комунікації, виділяються наступні позиції. Перша захищає

тезу про те, що Інтернет дозволяє впливати на владу і впроваджувану нею політику на індивідуальному рівні, друга — підкреслює здатність Інтернету змінити саму природу соціальних співтовариств і основи суспільного устрою. Прихильники першої позиції — Е.Коррадо й Ч.Фаерстон — підкреслюють неопосередкований характер комунікацій між владою і громадянами в мережі Інтернет, що мінімізує залежність останніх від партійних організацій та груп інтересів. Друга точка зору представлена дослідженнями канадського вченого Ж.Дюфрена, суть якої зводиться до того, що спілкування в мережі Інтернет скорочує реальне, безпосереднє спілкування людей, сприяє розриву між їхніми можливостями й необхідністю освоювати та опрацьовувати обсяги інформації, сприяє інтелектуальній пасивності і поверховості знань, повсідньому поширенню «соціальної віртуальності», коли уявлення про реальність стає набагато важливішим, ніж сама вона. На думку вченого, Інтернет ізолює людину, породжує «нтерактивну самотність» фрагментує суспільство тому, що численні віртуальні об'єднання не в змозі генерувати й відтворювати повноцінні соціальні зв'язки»¹⁷. До того ж інформаційно-комунікаційні технології можуть використовуватися не тільки для мобілізації односторонніх, планування різного роду акцій. Наприклад, антиглобалісти здійснюють хакерські атаки на сайти великих корпорацій і політичних організацій, наносячи своїм політичним супротивникам прямий матеріальний збиток. Також терористичні і екстремістські групи можуть розпалювати національну, релігійну, соціальну ворожнечу і протистояння.

Пердбачається, що кінцевим результатом впровадження електронного уряду є еволюція сучасної представницької демократії в систему «електронної демократії». Остання трактується науковцями як «демократична політична система, у якій комп'ютери й комп'ютерні мережі використовуються для виконання найважливіших функцій демократичного процесу, таких, як поширення інформації й комунікація, об'єднання інтересів громадян і прийняття рішень (шляхом наради й голосування)»¹⁸.

Отже, в загальному вигляді сучасна соціальна система представляє собою процес соціальної комунікації як необхідний елемент соціальної взаємодії, взаємодії між людиною і політичною системою, людиною і соціальною сферою, людиною і культурою, конкурентна боротьба в політичній, економічній сферах; це система реалізації взаємних потреб частин соціального організму. Політична комунікація є основним елементом політичного життя

в суспільстві, є засобом реалізації політичного плюралізму, впливає на формування політичного простору і взаємодію між владою і суспільством. Зокрема, характер інформаційного середовища визначає стан політики та політичних відносин; сучасні політичні комунікації створюють сприятливі умови для розвитку громадянського суспільства; нові форми комунікації сприяють розширенню сфери політичної активності громадян, створюють умови для перетворення громадян із формального джерела державної влади на реальних політичних акторів.

Слід звернути увагу на те, що найважливішою проблемою плюралістичного, диференційованого, інформатизованого, комп'ютеризованого суспільства є питання про те, чи існує єдина система цінностей, яка може виступити в основі діалогу і яка може утримувати його цілісність. Як справедливо зазначає Побочій І.А., «участь громадян (легальної опозиції) в політичному дискурсі з владою можливе лише тоді, коли вони поділяють загальні базові цінності. Подібні цінності затверджуються законодавством. Наприклад, в США вони зафіксовані в Декларації незалежності і в Конституції. Головними серед цих цінностей є рівність всіх перед законом, свобода, правосуддя. А.Токвіль, який досліджував американську демократію, що з усіх базових факторів демократії в США (ситуація і контекст, закон, звичай людей) головними є загальні принципи громадянства, які американці сповідують спільно. Ще в 50-ті роки ХХ століття політологи зробили висновок, що демократія може існувати лише тоді, коли громадяни стануть прихильниками її фундаментальних цінностей, таких як свобода і рівність, а також, коли вони будуть досягати консенсусу з процедур, за допомогою яких приймаються рішення»¹⁹.

---

¹ Пую А.С. Концепция политического плюрализма: Генезис и содержание проблемы: Учебное пособие. — Спб, 1992. — 120 с.

² Воронов І. Виклик «Левіафану»: еволюція і перспективи громадянського суспільства: Монографія. — К.: Генеза, 2007. — С.147.

³ Дубас О. Політична комунікація у глобальному інформаційному суспільстві: надбання і виклики // Політологічний вісник. Збірник наукових праць. — К.: «Інтас», 2007. — Вип. 30. — С. 297.

⁴ Недбай В. Основні концептуальні підходи до дослідження процесу політичної комунікації /Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К., 2008. — Вип. 12. — С. 230.

⁵ Там само. — С. 228.

⁶ Связи с общественностью в политике и государственном управлении / Под общ. ред. В.С.Кумаровского. — М.: Издательство РАГС, 2001. — С. 27.

- ⁷ Там само. — С. 28–29.
- ⁸ Побочий І.А. Політична боротьба: праксеологічний вимір: Монографія. — К.: Абрис, 2007. — С.104.
- ⁹ Там само. — С. 109.
- ¹⁰ Там само. — С. 109.
- ¹¹ Там само. — С. 110.
- ¹² Там само. — С. 108.
- ¹³ Недбай В. Основні концептуальні підходи до дослідження процесу політичної комунікації. — Назв.праця. — С.226.
- ¹⁴ Тоффлер Э. Шок будущего. — М.: ООО Изд-во АСТ, 2001. — С.518.
- ¹⁵ Связи с общественностью в политике и государственном управлении. — Указ.соч. — С.70.
- ¹⁶ Ємельяненко О. Електронна демократія та електронний уряд у сучасному світі /Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К., 2008. — Вип.12. — С. 243.
- ¹⁷ Маліс О. Інтернет як новий політичний феномен / Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К., 2008. — Вип.12. — С. 252–253.
- ¹⁸ Ємельяненко О. Електронна демократія та електронний уряд у сучасному світі. — Назв. праця. — С. 246.
- ¹⁹ Побочий І.А. Політична боротьба: праксеологічний вимір: Монографія. — К.: Абрис, 2007. — С. 105.

Ю.Мазурок

ВЕБ-ПРИСУТНІСТЬ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ УКРАЇНИ ЯК ЗАСІБ НАЛАГОДЖЕННЯ ЗВОРОТНОГО ЗВ'ЯЗКУ В ПРОЦЕСАХ ПОЛІТИЧНИХ КОМУНІКАЦІЙ

Розвиток концептуальних основ впровадження інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ) в систему державного управління здійснюється досить швидко. Якщо в початковий період еволюція понять визначалась в значній мірі теоріями менеджменту, публічного управління, інформатики, то в останнє десятиріччя серйозний вплив на неї здійснює політична наука. Результатом такого впливу стало концептуальне оформлення впровадження ІКТ в політику в ідеології електронного уряду (е-уряду). Дана ідеологія базується на нових тенденціях в суспільному розвитку — мережеве суспільство, комунікаційна революція, суспільство знань.

Загалом питанням впровадження ІКТ в державне управління присвячено багато уваги дослідниками. Звернемо увагу на ті робо-

ти, які безпосередньо стосуються питань розвитку е-уряду, таких дослідників як Н. Керстинг, Дж. Е. Фонтейн, Л. Сморгунов, М. Грачов, А. Кулик, А. Голубицький, О. Шевчук. — де автори ведуть мову не лише про впровадження ІКТ в процеси державного управління як способу покращення взаємодії владних структур та громадян, а й (в тому числі) про інституціональну трансформацію, яку зумовлюють ці процеси.

Мета статті полягає в аналізі рівня готовності органів державної влади України до здійснення електронного урядування та готовності громадян до активної участі у ньому. Застосування ІКТ в державному управлінні проходить ряд стадій. Кожна із стадій на шляху до розвитку е-уряду визначається рівнем та характером веб-присутності органів державної влади. Відповідно на сьогоднішній день існує необхідність у співставленні рівня веб-представництв владних структур із загальною шкалою розвитку таких рівнів розвитку е-уряду, з метою встановлення готовності України до процесів електронного урядування.

Історія впровадження комп'ютерів в процеси публічного управління починається з кінця 1940-х — початку 1950-х років. У Великобританії вже до 1958 року комп'ютери впровадили в свою діяльність сім державних департаментів, до 1965 року таких структур було вже сорок п'ять. У Сполучених Штатах Америки у другій половині 1960-х років впровадження комп'ютерів в публічне управління набуває характеру цілеспрямованої політики Конгресу і президентської адміністрації. В 70-х — 80-х роках поява комп'ютерів та, пов'язаних з ними, технологіями передачі і обробки інформації, розглядалось як «комп'ютерна революція». У працях, що описували революційний вплив комп'ютерів на політику використовувались терміни «комп'ютерна держава», «технологія участі», «комп'ютерне народовладдя».

Для подальшого дослідження важливо уточнити термінологію, яка стосується концепцій електронного уряду (e-government) та електронного урядування (e-governance). Електронний уряд констатує спосіб, яким інститути публічного сектору використовують технологію для здійснення адміністрування та розширення надання існуючих послуг. Е-урядування натомість є не просто технологічним чи фізичним застосування ІКТ для публічних справ, а способом яким організується і використовується політична і соціальна влада. Е-урядування пояснює яким чином громадяни взаємодіють з урядом чи впливають на законодавство чи публічні процеси.

Такі відмінності між цим двома концепціями були виведені Пан Сук Кім, який підсумував результати 26-го Міжнародного конгресу адміністративних наук, який відбувся у 2004 році та повністю був присвячений електронному урядуванню¹. Хоча досить часто ці поняття об'єднують в одне для позначення спільних процесів. Американський дослідник Джил Карсил пропонує визначати електронний уряд (e-government) як використання ІКТ в системі державного управління для надання публічних послуг, підвищення ефективності адміністративного апарату, просунення цінностей та механізмів демократії.

Подальший розвиток інформації і електронних технічних засобів здійснило серйозний вплив на структури і процеси державного управління. Загалом е-уряд послідував за розвитком електронного бізнесу і електронної комерції. Розрізняють «широке» та «вузьке» розуміння е-уряду. В широкому сенсі це розуміння включає в себе використання всіх інформаційних і комунікаційних технологій від факсів до супутникового зв'язку, функціональність яких направлена на удосконалення діяльності влади. В більш вузькому розумінні у визначенні йде мова про винятково Інтернет-активність влади, яка дозволяє покращити доступ громадян до управлінської інформації та послуг для розвитку громадської участі.

Держава за допомогою електронних засобів дозволяє ефективно надавати послуги населенню, бізнес-організаціям, удосконалювати взаємодію владних структур. При цьому досягаються загальні цілі діяльності держави:

- зміцнення і розширення форм співробітництва між суспільством і державою;
- сприяння економічному і соціальному розвитку суспільства і громадян;
- швидке і ефективно реагування на мінливі умови діяльності;
- оптимізація надання послуг населенню та бізнес структурам.

Зниження вартості послуг;

- підвищення ефективності внутрішньо організаційних відносин між державними структурами;
- розвиток кадрового потенціалу державного управління;
- посилення відповідальності державних службовців, підвищення рівня прозорості державного рівня загалом;

Застосування ІКТ в державному управлінні проходить ряд стадій. Управління Організації Об'єднаних націй виділяє п'ять основних².

Перший етап — початкова веб-присутність. Ця стадія характеризується появою веб-представництв владних структур. На цих веб-сайтах розміщується загальна інформація про склад керівництва правлячого органу, розміщується контактна інформація, інформація про веб-сайти інших органів державної влади. Цей канал є абсолютно одностороннім, хоча — зворотній зв'язок тут може бути представлений у вигляді відповідей даного правлячого органу на найбільш часті запитання до нього від громадян, які надходять будь-яким іншим каналом. Таке електронне представництво використовує статичні веб-сайти. Недоліками виступають відсутність повної інформації про всі департаменти, комітети чи управління правлячого органу, інформація не завжди є актуальною, відсутній її архів.

Другий етап — просунута веб-присутність. На цій стадії вже є можливим для громадян отримувати спеціалізовану інформацію, яка постійно оновлюється. Також вже є наявною публікація законів, положень, регламентів, звітів, звернень представників влади до громадян. Існує архів, який є пов'язаний з пошуковою системою. Для даного веб-представництва використовуються такі технології як веб-портали і витяги інформації із баз даних та автоматизованих систем. Основним недоліком є те, що цей канал інформації ще досі залишається одностороннім — від влади до громадян.

Третій етап — інтерактивна веб-присутність. Ця стадія характеризується посиленням інтенсивності взаємодії між громадянами та правлячими структурами. Користувач такого веб-порталу може вже отримувати доступ до спеціалізованих даних, завантажувати через мережу різні форми чи бланки, назначати зустрічі з чиновниками. Відкритою є інформація до електронної пошти керівного складу правлячого органу, відповідно з'являється можливість надсилати свої коментарі щодо рішень, які приймаються. З'являються паролі для користувачів. Недоліками тут є відсутність можливості контролювати громадянами виконання свого запиту. Також не можливо здійснювати оплату послуг.

Четвертий етап — транзакційна веб-присутність. Користувачі можуть через мережу отримувати документи та укласти угоди. Громадяни можуть отримувати візи, паспорта, ліцензії та інші послуги. Такі портали швидше орієнтовані на потреби громадян, ніж на правлячі структури. На цьому етапі починає визнаватись електронний підпис. Найбільш важливим є те, що з'являється можливість звернутись і отримати відповідь чи послугу, у встановлений термін та за встановленою процедурою та контролювати стан запиту.

П'ятий етап — повністю інтегрована веб-присутність. Відрізняється тим, що дозволяє владі здійснювати всі послуги через національний веб-портал, а користувачу мережі — негайно отримувати будь-яку послугу. Всі комунікативні процеси можуть бути згруповані в основні три напрямки: 1) G2C: уряд — громадянам; 2) G2G: уряд — уряду; 3) G2B: уряд — бізнесу³.

Одним з визнаних лідерів у використанні інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ) органами державної влади є Сполучені Штати Америки. Тут у 2000 році почав функціонувати перший урядовий портал, а у 2002 році Конгресом США був прийнятий закон «Про електронне державне управління»⁴.

Загальноприйнятим показником розвитку є індекс зрілості е-уряду, який щорічно розраховується ООН для всіх країн-членів. Цей показник комплексно враховує рівень розвитку веб-послуг і телекомунікаційної інфраструктури і готовність громадян користуватись інформаційними послугами. Найвищий показник становить — 1.0000.

Для цього дослідження важливим є розгляд двох показників, які розраховуються ООН — зрілість е-уряду та готовність участі громадян. У 2008 році за даними UN E-Government Survey 2008, лідерами з готовності до е-урядування стали Швеція — індекс 0.9157, Данія — 0.9134, Норвегія — 0.8921, Сполучені Штати Америки — 0.8644 та Нідерланди — 0.8631. Україна посідає 41 місце (індекс — 0.5728), Білорусь — 56 місце (індекс — 0.5213), Російська Федерація — 60 місце (індекс — 0.5120), Республіка Молдова — 91 місце (індекс — 0.4510)⁵. Лідерами з «електронної участі громадян» стали Сполучені Штати Америки — індекс 1.0000, Південна Корея — 0.9773, Данія — 0.9318, Франція 0.9318, Австралія 0.8864. Україна — посіла 14 місце (індекс — 0.5682), Білорусь — 98 місце (індекс — 0.0909), Російська Федерація — 112 місце (індекс — 0.0909). Республіка Молдова — 126 місце. (індекс — 0.0682)⁶.

Цікаво звернути увагу, що у країнах, влада яких демонструє готовність до електронного урядування, індекс готовності участі громадян до такої взаємодії з нею не завжди такий же високий; — і навпаки. Яскравим прикладом є Швеція, яка посідає перше місце з індексом 0.9157 готовності до е-урядування, натомість посідає дев'яте місце з індексом 0.6591 з «електронної участі громадян». Що стосується України, то її індекс готовності до е-урядування дорівнює 0.5728 (41 місце), а з «електронної участі громадян» — 0.5682 (14 місце). Хоча в загальному рейтингу місце

готовності громадян до участі в е-урядуванні набагато вище за рейтингове місце з державної готовності, та з обох індексів чітко видно, що готовність і участь громадян, нижча за державну готовність, хоч і не набагато.

Постає питання — як така відмінність у готовності до участі в процесі е-урядування може відобразитись на процесі політичних комунікацій? Комунікативні та поведінкові акти політичних акторів визначають характер та напрями політичних процесів у будь-якому суспільстві. Форма вияву політичних комунікацій безпосередньо пов'язана з типом політичної системи, в якій вони відбуваються. Трансформація недемократичних суспільств і перехід до демократії — це одна з найістотніших складових сучасного світового процесу.

В демократичній політичній системі забезпечуються всі умови для політичної комунікації, яка передбачає зворотній зв'язок. Такий зв'язок забезпечує вплив громадськості на державу через її структури. У політичних системах тоталітарного й авторитарного характеру виключається можливість двостороннього зв'язку. Відповідно за умов переходу до встановлення такої зворотної комунікації може спостерігатись дисбаланс у системі політичних комунікацій.

Тоталітарність та авторитарність передбачає відсутність громадянського суспільства, насадження правлячими силами авторитарно-підданських цінностей, використання ідеології задля пасивного послуху мас, і відповідно призводить до формування тоталітарного типу політичної культури. Демократизація суспільно-політичних процесів зумовлює формування демократичної політичної культури. А це передбачає кардинальні процеси трансформації політичних цінностей та політичної культури. Відповідно трансформація політичних цінностей владної верхівки та громадян може відбуватись не синхронно. Тоді можливе виникнення дисбалансу в політичній системі, коли владні структури орієнтовані на авторитарно-підданські цінності, а громадяни — ліберально-демократичні. Саме тому існує необхідність визначити найбільш адекватну модель політичної комунікації в перехідних політичних системах з метою забезпечення синхронної трансформації політичних цінностей як громадських, так і правлячих сил. Оскільки політична комунікація є основним засобом ідейно-політичного і правового зв'язку громадян з політичними інститутами та між собою. Від характеру її трансформації буде залежати і характер трансформації політичних

цінностей, політичної свідомості та поведінки громадян і відповідно політичної культури загалом.

Звернемося до досвіду України з впровадження ІКТ в процеси державного управління. Для того, щоб визначити якій із стадій розвитку е-уряду відповідає Україна варто проаналізувати наявність веб-представництв органів державної влади, їх інформаційну відкритість та послуги, які вони пропонують.

Факт створення офіційного веб-сайту — це лише перший етап в реалізації е-урядування. На подальших етапах передбачається розширення громадської участі в державному управлінні за допомогою створення різноманітних форумів, тобто забезпечення двостороннього зв'язку правлячих органів з громадянами і можливості для них залишати свої коментарі на веб-сайті стосовно тих чи інших законодавчих ініціатив. Також передбачається надання державних послуг в режимі он-лайн. В Сполучених Штатах Америки та країнах Центральної Європи найбільш поширеними серед таких послуг стають — оплата громадянами податку з прибутку, оформлення особистих документів, реєстрація у вищі учбові заклади, реєстрація громадянського стану та ряд інших процедур⁷.

Можна стверджувати, що на законодавчому та нормативному рівні українська держава витримала всі вимоги в сфері інформаційної відкритості своєї діяльності. Підтвердженням того, що відкритість процесу формування та реалізації державної політики — це пріоритет для органів державної влади є ряд нормативно-правових актів. В Указі Президента України «Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади» від 1 серпня 2002 року чітко сказано: «Визначити забезпечення відкритості формування та реалізації стабільної та зрозумілої громадянам економічної та соціальної політики держави пріоритетним завданням Кабінету Міністрів України, центральних та місцевих органів виконавчої влади»⁸.

В Указі Президента України «Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 31 липня 2004 року ще раз підтверджено саме такий підхід: «Визнати створення ефективних організаційних та правових умов для всебічної реалізації громадянами конституційного права на участь в управлінні державними справами, забезпечення відкритості діяльності органів виконавчої влади, врахування громадської думки у процесі підготовки та організації виконання їх рішень, підтримання постійного діалогу з усіма соціальними

групами громадян, створення можливостей для вільного та об'єктивного висвітлення усіх процесів у цій сфері засобами масової інформації пріоритетними завданнями Кабінету Міністрів України, центральних та місцевих органів виконавчої влади»⁹.

У 2002 році Кабінет Міністрів України своєю постановою № 3 «Про Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади» від 4 січня 2002 р. затвердив відповідний порядок. Постановою було встановлено перелік обов'язкової інформації, що її повинні розміщувати центральні органи виконавчої влади та обласні державні адміністрації на своїх веб-сайтах та визначено порядок оновлення цієї інформації. Також у постанові було обумовлено: «Оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади здійснюється з метою підвищення ефективності та прозорості діяльності цих органів шляхом впровадження та використання сучасних інформаційних технологій для надання інформаційних та інших послуг громадськості, забезпечення її впливу на процеси, що відбуваються у державі»¹⁰.

У 2007 році експертами Українського незалежного центру політичних досліджень (УНЦПД) було проведено дослідження, яке дозволяє побачити реальну ситуацію інформаційної відкритості владних веб-представництв. Відтак було здійснено моніторинг веб-сайтів центральних органів виконавчої влади та обласних державних адміністрацій на предмет формального виконання ними вимог Постанови Кабінету Міністрів України № 3 «Про Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади».

Загалом результати моніторингу свідчать про те, що «органи влади опанували нову інформаційну технологію і продемонстрували спроможність використовувати свої веб-сайти для інформування громадян, надання адміністративних послуг та проведення консультацій. Однак вони не виконують належним чином вимогу про розміщення повної й актуальної інформації про свою діяльність.»¹¹. Це дослідження показало, що певною мірою веб-сайти органів влади не налаштовані на потреби громадян. Пересічному українцеві часто-густо досить важко знайти інформацію про адресу органу, порядок його роботи та перелік документів, необхідних для отримання адміністративної послуги.

Для прикладу, що стосується відкритості веб-сайтів міністерств (на 2007 рік), то з двадцяти міністерств, які діяли в Україні,

офіційні веб-сайти мали дев'ятнадцять. Середній рівень інформаційної відкритості веб-сайтів міністерств становив 66%. На цих веб-сайтах найбільш повно подано такі види інформації: найменування органу, прізвища, ім'я, по батькові керівників, структура та керівництво органу, нормативно-правові акти з питань, що належать до компетенції органу, основні завдання та нормативно-правові засади діяльності органу. Найменш повно подано на веб-сайтах міністерств такі види інформації як: відомості про регуляторну діяльність органу, цільові програми у відповідній сфері, звіти про відстеження результативності прийнятих органом регуляторних актів, порядок реєстрації, ліцензування окремих видів діяльності у відповідній сфері (зразки документів, розрахункові рахунки для сплати необхідних платежів, розмір цих платежів тощо), зразки документів та інших матеріалів, необхідних для звернення громадян до органу.

Якщо звернутись ще раз до характеристик кожного з рівнів веб-присутності органів державної влади, запропонованих управлінням ООН, то можна зауважити, що вимоги українського законодавства відображають необхідність лише другого-третього рівня такої веб-присутності з п'яти запропонованих. До того ж результати досліджень показують, що й тих вимог законодавства правлячі органи дотримуються не в повній мірі.

Підводячи підсумок, можемо встановити, що рівень готовності органів державної влади України до здійснення електронного урядування є досить низьким. Факт необхідності інтерактивної комунікації громадян з органами державної влади сумніву не піддається. Така форма комунікацій забезпечить швидкість зворотного зв'язку в ланцюжку взаємодій між акторами у політичній системі всередині та з іншими системами. Сьогодні поступово налагодження такого зворотного зв'язку може відбуватись через можливості заповнення всіх необхідних форм інтерактивного звернення громадян, направлення їх на розгляд в органи державної влади, можливість контролю проходження запиту. А також для повної інтеграції веб-присутності органів державної влади потрібне подальше удосконалення законодавства та розробка цільової програми, яка буде скерована на формування основ е-уряду та ефективного функціонування е-урядування.

---

¹ Сморгунув Л.В. От електронного государства к электронному правлению: смена парадигмы // Политическая наука: Сб. науч. тр., РАН ИНИОН.

Центр специальных науч.-информ. исслед. Отд. Полит. Науки., Рос. Асоц. Полит. Науки; Ред. кол.: Ю.С. Пивоваров — гл. ред. и др. — М.: ИНИОН, 2007. — №4: Электронное государство и демократия в начале XXI века (Ред. сост. Вип. А.Н. Кулик, Л.В. Сморгун). — С. 46.

² United Nations e-Government Survey 2008 From e-Government to Connected Governance // United Nations, New York, 2008, 225 p.; (internet site www.unpan.org). — С.16.

³ Там само.

⁴ Павлов И. Шибалова Ю. Информационная открытость Интернет-представительств федеральных органов исполнительной власти. // Политическая наука: Сб. науч.тр., РАН ИНИОН. Центр специальных науч.-информ. исслед. Отд. Полит. Науки., Рос. Асоц. Полит. Науки; Ред.кол.: Ю.С. Пивоваров — гл. ред. и др. — М.: ИНИОН, 2007. — №4: Электронное государство и демократия в начале XXI века (Ред. сост. Вип. А.Н. Кулик, Л.В. Сморгун). — С. 221–236.

⁵ United Nations e-Government Survey 2008 From e-Government to Connected Governance // United Nations, New York, 2008, 225 p.; (internet site www.unpan.org). — С. 174.

⁶ Там само. — С. 212.

⁷ Фонтейн Дж.Е. Институциональное развитие в виртуальном государстве: Недостающее звено в технологическом видении E-government. // Политическая наука: Сб. науч.тр., РАН ИНИОН. Центр специальных науч.-информ. исслед. Отд. Полит. Науки., Рос. Асоц. Полит. Науки; Ред.кол.: Ю.С. Пивоваров — гл. ред. и др. — М.: ИНИОН, 2007. — №4: Электронное государство и демократия в начале XXI века (Ред. сост. Вип. А.Н. Кулик, Л.В. Сморгун). — С. 50–77.

⁸ Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади» №683/2002 від 1 серпня 2002 року.

⁹ Указ Президента України «Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» №854/2004 від 31 липня 2004 року

¹⁰ Постанова Кабінету Міністрів України «Про порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади» №3 від 4 січня 2002 року.

¹¹ Інформаційна відкритість сайтів органів державної влади України./ М. Лациба. — К.: [Український незалежний центр політичних досліджень], 2007. — 48 с.

БІБЛІОТЕКА ІНСТИТУТУ ІНФОРМУЄ*О.М.Резніченко***НОВЕ В ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ:
ОГЛЯД НАУКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ**

Наукова бібліотека Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України відзначатиме своє 80-річчя. Це великий термін, за який вона пройшла цікавий шлях як науково-дослідна та культурно-просвітна установа.

У 1991 році, коли змінився науково-дослідний профіль інституту, перед бібліотекою постало важливе завдання — забезпечити вчених літературою відповідно до нових напрямів діяльності утвореного закладу, а саме:

- теорія і методологія вивчення етнонаціональних процесів;
- етнонаціональна сфера історії та сучасної України у політичному, духовно-культурному та релігійно-конфесійному аспектах;
- теоретичні та прикладні проблеми політології.

Якщо рахувати з 1991 року, вік нашої бібліотеки не дуже великий, але за цей час зусиллями її співробітників та керівництва інституту вдалося укомплектувати потужний фонд політологічної літератури. На сьогодні бібліотека володіє найбільшим серед інших наукових бібліотек країни зібранням літератури з політичних наук, яке регулярно поповнюється, враховуючи потреби читачів та науковців нашого закладу. Одним з джерел комплектування фонду є праці наукових співробітників, які привертають увагу дослідників зі всієї України, а також зарубіжних вчених.

За останні роки науковцям Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України вдалося опублікувати багато цікавих праць в руслі наших досліджень — тільки за останній рік було надруковано сім монографій, вісім підручників і навчальних посібників, два збірники наукових праць, чотири документальних збірники, десять брошур та триста наукових статей загальним обсягом 1280 друкованих аркушів. Ці видання значно збагатили фонди наукової бібліотеки інституту та посилили її інформаційну потужність у напрямі накопичення знань про політичну науку взагалі. Про це свідчать численні звернення до бібліотеки науковців, які працюють в інших установах, з проханням надати інформаційну допомогу в наукових дослідженнях стосовно політичної науки. Тільки з початку цього року надійшло 12 листів від дослідників з інших

регіонів України. Поряд з науковими виданнями співробітників нашого інституту бібліотека також поповнює свої фонди періодичними виданнями з Росії такими, як журнал «Власть», «Политический класс», «Политические исследования», «Общественные науки и современность», «Политика и общество» та ін.

Подаємо інформацію про вихід друком книг за останні два роки.

Відділ теоретичних та прикладних проблем політології (зав. відділом Ф.М.Рудич):

Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. ред. Ф.М. Рудича. — К.: Парламентське вид-во, 2006. — 412 с.

У монографії на основі широкого масиву історичних і сучасних наукових джерел, аналізу реальних політичних процесів досліджуються актуальні проблеми становлення політичної системи та інститутів громадянського суспільства в сучасній Україні. Метод порівняльного аналізу, застосований колективом авторів, дозволив розкрити діалектичну взаємозалежність інституцій соціально-правової держави та інститутів громадянського суспільства, показати загальне і особливе у розвитку громадянського суспільства в країнах Центральної та Східної Європи, визначити міжнародні чинники формування громадянського суспільства в Україні. Розглянуто глобальні виклики для нашої держави на сучасному етапі її розвитку.

Рудич Ф.М. Політологія: Підручник. — 2-е вид., стереотип. — К.: Либідь, 2006. — 480 с.

У підручнику розглянуто теорію і розвиток політичної науки від давнини до сучасності, головні поняття прикладної політології, висвітлено процес трансформації політичних систем у країнах СНД, Балтії, Центральної та Східної Європи, а також геополітичні проблеми в сучасному світі. В підручнику широко використано наукові розробки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Рудич Ф.М. Порівняльна політологія: Навч. посібник. — К.: МАУП, 2006. — 148 с.

У посібнику подано провідні теми нормативного курсу «Порівняльна політологія», який викладається у вищих навчальних закладах України. Розкриваються історія виникнення, розвитку, концептуальні засади, сучасний стан навчальної дисципліни, розглядається також процес трансформації політичних систем у країнах СНД, Балтії, Центральної і Східної Європи. У посібнику широко використано наукові розробки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім.І.Ф.Кураса НАН України, де працює автор.

Пахарев А.Д. Мыслители о правителях: историко-политологический аспект. — К.: Знание Украины, 2006. — 296 с.

В книге изложены результаты исследования мировой и отечественной политической мысли, посвященные проблемам политического лидерства и властного господства, проанализирована эволюция общественно-политических взглядов на феномен государственного управления в различные эпохи человеческой цивилизации. На основе обобщенного и систематизированного историко-политологического материала предлагается анализ причин, истоков, общих и особенных черт, а также тенденций формирования и становления политического властвования.

Кочубей Л.О. Виборчі технології: політологічний аналіз (на прикладі виборів до парламенту сучасної України): Монографія. — К.: ТОВ.Вид-во «Юридична думка», 2006. — 280 с.

Монографія є однією із спроб комплексного дослідження сутності, стану та тенденцій розвитку виборчих технологій у сучасній Україні на прикладі виборів до парламенту. Проаналізовано понятійний апарат цього процесу, методи дослідження електорального простору. У роботі систематизовано існуючі підходи до визначення виборчих технологій та запропоновано авторське бачення їх змісту. Охарактеризовано форми негативних проявів у організації практики виборів в Україні, маніпулювання громадською думкою під час виборчого процесу.

Зеленько Г.І. Політична «матриця» громадянського суспільства: Досвід країн Вишеградської групи та України. — К.: Знання України, 2007. — 336 с.

Монографія присвячена порівняльному аналізу (на прикладі країн Вишеградської групи та України) сукупності політико-правових інститутів та механізмів (ендогенного та екзогенного характеру), під впливом яких перехідні суспільства набувають рис громадянського. В роботі розглядаються не стільки питання, безпосередньо пов'язані з існуванням і функціонуванням такого феномена, як громадянське суспільство, скільки політико-правові питання, які на перший погляд, тільки опосередковано стосуються загальної ситуації соціальної активності, однак за вмілого використання можуть стати ефективними інструментами як для формування демократії, так і для переходу суспільства у якість громадянського.

Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України: Збірник наукових праць. — К., 2007. — Вип. 35. — 363 с.

Збірник містить статті, присвячені аналізу сучасних тенденцій розвитку інституту політичного лідерства в країнах СНД і Балтії,

Центральної та Східної Європи, зокрема України, і розгляду змін в українській політиці в контексті євроінтеграції.

Журавський В.С., Михальченко М.І., Михальченко О.М. Корупція в Україні — не політика: Монографія. — К.: Фенікс, 2007. — 408 с.

У монографії розглядається взаємозв'язок корупції в Україні з політикою, економікою, мораллю, правом та іншими сферами суспільного життя. Показано багатоаспектність корупції, її системний характер. Але, як доводять автори, вона є не політикоюю, а антиполітикоюю, яка роз'їдає державний механізм України, руйнує нормальні суспільні відносини, деформує сучасну українську політику, яка скерована на злагоду в країні, на економічне зростання і європейський вибір.

Кочубей Л.О. Виборчі технології: Навч. посіб. — К.: Укр. центр політ. менеджменту, 2008. — 332 с.

У навчальному посібнику здійснено системний політологічний аналіз технологій, які використовувались в українській практиці за роки незалежності під час вибору до парламенту.

Основна увага приділена законодавчому забезпеченню виборчих процесів, їх класифікації, практичним прийомам і методам, PR-діяльності, деструктивним виборчим технологіям і способам протидії їм.

Видання допоможе студентам при вивченні курсів «Політологія», «PR у політичній сфері», «Виборчі кампанії». Книга також може бути корисною викладачам, аспірантам, усім, хто цікавиться політикою, проблемами виборчих процесів.

Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: Навч. посіб. / Ф.М.Рудич, Р.В.Балабан, Ю.С.Ганжуров та ін. — К.: Либідь, 2008. — 440 с.

На основі широкого масиву історичних і сучасних наукових джерел, розгляду реальних політичних процесів досліджено актуальні проблеми становлення політичної системи та інститутів громадянського суспільства в сучасній Україні. Застосування методу порівняльного аналізу сприяло висвітленню діалектичної взаємозалежності інституцій соціально-правової держави та інститутів громадянського суспільства, показу загального і особливого у його розвитку в країнах СНД і Балтії, Центральної та Східної Європи.

У травні 2008 року в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України в рамках Фестивалю науки, присвяченого 90-річчю Утворення Національної Академії Наук України відбувся «кругли стіл» на тему «Політичний клас у сучасній Україні: специфіка формування, тенденціях розвитку». За результатами наукового зібрання в цьому році вийшов друком спецвипуск журналу «Політичний менеджмент».

За результатами круглого столу на тему «Політичне лідерство на пострадянському просторі: загальне, особливе» в 2006 році і «круглого столу» на тему «Політичні еліти і політичні лідери в країнах Центральної та Східної Європи: загальне, особливе» в 2007 році співробітниками відділу були підготовлені спецвипуски журналу «Політичний менеджмент» за 2006 р., 2007 р.

Відділ етнополітології (зав. відділом Ю.І.Шаповал):

Шаповал Ю.І. Доля як історія. — К.: Генеза, 2006. — 448 с.

Зібрані у книжці праці написані переважно у жанрі історико-наукової публіцистики. Більшість статей присвячено долям конкретних осіб у контексті подій ХХ століття. У цих текстах автор уникає спокуси писати про все потроху, зосереджуючись натомість лише на тих темах, на тих історичних періодах, які він добре знає, які резонують із подіями сучасності і є предметом гострих дискусій. Парадокси становлення до начебто «канонізованих» діячів минулого, повернення «репресованих» імен, голодомор початку 1930-х років, не проста амальгама польсько-українських взаємин часів Другої світової війни, українські «акценти» цієї інфернальної події, історичні впливи і значення дій представників сучасного українського політикуму — цих та багатьох інших складних проблем торкається автор, не нав'язуючи читачеві власної думки, а радше запрошуючи до дискусії.

У кольорах «помаранчевої революції» / Заг. ред. та упоряд. Ю.Шаповала. — К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2007. — 308 с.

У статтях, вміщених у книзі, викладені різні погляди на події, що їх переживає Україна з кінця 2004 року і які були пов'язані з президентськими виборами. Інтерпретації, започатковані авторами статей, часом протилежні і неоднозначні, але їх об'єднує прагнення розібратись у сутності того, що сталося, артикулювати уроки, які мають винести політикум і суспільство з тих подій.

Україна: політична історія. ХХ — початок ХХІ ст. / Ред. рада: В.М.Литвин (голова) та ін. Редкол.: В.А.Смолій, Ю.А.Левенець (співголови) та ін. — К.: Парламентське вид-во, 2007. — 1028 с.

Праця присвячена комплексному аналізу змісту й суті політичних процесів і явищ, що були визначальними для України впродовж ХХ — початку ХХІ ст. Автори оцінюють інтелектуальний потенціал української політичної думки на зламі ХІХ–ХХ ст., з'ясовують місце «українського питання» в Російській імперії та парадокси його швидкої політизації під час революційних збурень 1905–1907 рр., аналізують політичні рухи і процеси 1917–1920-х рр., розкривають проблеми державотворчого процесу, пошуку теоретико-правових моделей національно-державної організації та способів їх втілення

у суспільну практику як у Наддніпрянській Україні, так і в Галичині, розглядають феномен УСРР/УРСР, переосмислюють значення та місце українських політичних сил під час Другої світової війни. Повоєнна доба, колапс СРСР, становлення незалежної України, аналіз політичних викликів сьогодення — все це також знайшло відбиття у цій праці.

Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України: Збірник наукових праць. — К., 2007. — Вип. 33. — 474 с.

У збірнику подано статті, присвячені актуальним проблемам етнополітики, теорії і практики розвитку громадянського суспільства в Україні. Особлива увага приділяється питанням політичної теорії та практики. Розрахований на науковців, викладачів, студентів та всіх, хто цікавиться проблемами сьогодення.

Відділ етноісторичних досліджень (зав. відділом В.Ф.Солдатенко):

Солдатенко В.Ф. У пошуках соціальної й національної гармонії (ескізи до історії українського комунізму). — К.: Світогляд, 2006. — 479 с.

Пропонована книга є спробою підійти до маловивченого й досі недостатньо осмисленого феномена — українського комунізму — не тільки через аналіз його організаційно оформлених груп і течій, а, здебільшого, через з'ясування причин, відтворення процесів народження й еволюції ідей, непростого досвіду їх втілення в життя. Яскравими й переконливими виявами унікального історичного явища стали сторінки життя й творчості непересічних особистостей, політичних і державних діячів — Г.Пятакова, В.Винниченка, М.Скрипника.

Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. Цивілізаційна історія України. (Нариси). — К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. — 632 с.

Автори монографії простежили розвиток протоцивілізацій та цивілізацій, які існували на території сучасної України, з античних часів до виникнення давньоруської цивілізації Київської Русі, її трансформації у складі Литовсько-Польської держави та Речі Посполитої, створення козацької цивілізації і держави доби Богдана Хмельницького, функціонування української цивілізації у складі Російської імперії, Польщі, Австро-Угорщини, Радянського Союзу та виникнення сучасної української цивілізації доби незалежності.

Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка (до 125-річчя від дня народження): 36 статей. — К.: ІПіЕНД, 2006. — 280 с.

У збірнику вміщені статті, присвячені 125-річчю від дня народження видатного українського письменника, громадського та державного

діяча Володимира Винниченка. Авторами висвітлюються суспільно-політичні та історіософські погляди В.Винниченка, його революційна, громадська та державна діяльність на різних етапах життя.

Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В.Ф.Солдатенко (керівник). — К.: Парламентське вид-во, 2007. — 576 с.

Монографія є першою у вітчизняній історіографії спробою комплексного аналізу різних політичних систем, за яких упродовж всього ХХ ст. довелося існувати українству. Розглянуто становище українців у складі Російської та Австро-Угорської імперії. Запровадження альтернативних моделей державності, породжених революційною добою: республікансько-демократичної, радянської, авторитарно-монархічної, регіонально-консервативної. Досліджено шанси реалізації можливостей України в складі СРСР, проблеми життєдіяльності українців західного регіону під час вимушеного входження до Польщі, Румунії, Чехословаччини. Значну увагу приділено ставленню українців до планів розігрування «українського чинника» до і під час Другої світової війни, досвіду боротьби українства проти німецького окупаційного режиму.

Висвітлено також процес наростання в українському середовищі невдоволення обмеженим суверенітетом республіки в повоєнному СРСР, прагнення суспільства до повноцінної, незалежної державності.

Особливе місце відведено сучасній Україні — реформуванню політичної системи, суспільним трансформаціям останніх років, способам подолати тоталітарні традиції і опанувати кращі цивілізаційні зразки державотворення.

Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття: Збірник. — К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2007. — 581 с.

В основу збірника покладено матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції «Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття» на відзначення 90-річчя проголошення Української Народної Республіки — однієї з найважливіших віх Української революції (м. Київ, 20–21 листопада 2007 р.).

Кармазіна М.С. Президентство: український варіант. — К., 2007. — 365 с.

У книзі висвітлюється коло проблем, що пов'язані з походженням, розвитком та поширенням на планеті інституту президентства. Особлива увага приділяється становленню та розвитку інституту в пострадянській Україні. Зокрема, досліджується специфіка його

функціонування у період президентства Л.Кравчука та Л.Кучми; висвітлюється процес перегрупування політичних сил у державі після незалежнення, витлумачення ними перспектив молодій державі, відповідно наряду та сутності інститутоутворення. Автор пропонує своє бачення кучмізму як способу та форми організації влади в республіці.

Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. Т. 1, 2. — К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. — 496 с.

У збірці вміщені статті, присвячені недостатньо вивченій проблемі-ролі елітних прошарків суспільства у різний час та в різних народів, що населяли землі сучасної України та суміжні території. В першу чергу це стосується місця української еліти у формуванні нових суспільних взаємовідносин на початку III тисячоліття.

Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України: Зб. наук. праць. — К., 2006. — Вип. 32. — 482 с.

Збірник містить статті, присвячені трансформаційним процесам XXI століття. Частина статей розкриває суть трансформаційних процесів в Україні через аналіз історичного досвіду. Значна увага приділяється також соціально-культурним трансформаціям та висвітленню нинішнього політичного процесу, зокрема новітнім методам дослідження політичної науки, проблемам українського «середнього» класу, суперечностям становлення інституту президентства, громадянського суспільства, специфіці елітарності бюрократії, особливостям політичного лідерства та глобальним проблемам сучасності.

Крім Наукових записок маємо ще один збірник наукових праць «Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї». — К., 2007. — Вип. 10. — 488 с.

Збірник присвячено проблемам історії та методології політичної науки, політичних інститутів і процесів у сучасній Україні, міжнародних політичних процесів.

Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К., 2007. — Вип. 11. — 328 с.

У збірнику висвітлюються проблеми політологічної науки в Україні та зарубіжжі, проблеми місцевого управління та самоврядування: історія та сучасність, теоретичні і практичні аспекти політичного менеджменту, міжнародна політика і міжнародні відносини.

Сподіваємося, що наукові праці наших співробітників будуть користуватися попитом не тільки в Україні, а й за її межами.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Артюмов Іван Володимирович — директор навчально-наукового Інституту філософії та євроінтеграційних досліджень Закарпатського державного університету, кандидат історичних наук, доцент

Балабан Ростислав Валерійович — старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, кандидат політичних наук

Бурдяк Віра Іванівна — професор Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича, доктор політичних наук

Віціан Томаш — консул Генерального консульства Угорської Республіки в Закарпатській області

Ганжуров Юрій Семенович — директор Парламентського видавництва, доктор політичних наук

Гнатюк Микола Миколайович — старший викладач Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Зварич Ігор Теодорович — докторант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Кіш Єва Бернатівна — старший науковий співробітник Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України, кандидат історичних наук

Кононенко Наталія Вікторівна — науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, кандидат політичних наук

Кочубей Лариса Олександрівна — провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, доктор політичних наук

Кудряченко Андрій Іванович — завідувач відділу Національного інституту стратегічних досліджень, доктор історичних наук, професор

Латигіна Наталія Анатоліївна — кандидат політичних наук, доцент кафедри філософських та соціальних наук Київського національного торговельно-економічного університету

Левенець Юрій Анатолійович — директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, член-кореспондент НАН України

Ляшенко Тетяна Михайлівна — науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, кандидат політичних наук

Мазурок Юлія — студентка Київського національного університету імені Т.Шевченка

Майборода Олександр Микитович — заступник директора Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, доктор історичних наук, професор

Опанасюк Валентина Володимирівна — старший викладач кафедри філософії Сумського державного університету

Остапенко Марина Анотоліївна — кандидат політичних наук, докторант НПУ ім. М.П.Драгоманова

Пахарєв Анатолій Дмитрович — головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, доктор політичних наук, професор

Резніченко Олена Михайлівна — завідувачка бібліотеки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Романова Валентина Вікторівна — аспірантка Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Рудич Фелікс Михайлович — завідувач відділу Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, доктор філософських наук, професор

Симоненко Олена Василівна — аспірантка Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Федорчак Тетяна Петрівна — доцент Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, кандидат історичних наук

Харченко Оксана Валеріївна — доцент Бердянського університету менеджменту і бізнесу

Цюрупа Михайло Володимирович — професор Національної академії оборони України

Черінько Ігор Павлович — молодший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Шпортко Оксана Володимирівна — аспірантка Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Шульгіна Алєся Анатоліївна — аспірантка Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Щедров Сергій Володимирович — молодший науковий співробітник кафедри політології Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля

Щербенко Едуард Васильович — провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, кандидат філософських наук

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 37

Формат 60×84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура SchoolBookC. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 20,00. Обл.-вид. арк. 19,78.
Підписано до друку 10.09.2008. Зам. №

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України
01011, Київ-11, вул. Кутузова, 8; тел.: 285-73-11

Друк ТОВ «Видавництво Дельта»
04071, м. Київ, вул. Прирічна, 37, к. 145
Свідоцтво про реєстрацію № 2044 від 23.12.2004
тел./факс: (044) 463-49-47
e-mail: delta_vidav@ukr.net